

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

Ж. Т. ХОЛМУМИНОВ, Н. Р. МАЛЛАЕВ

**ЭКОЛОГИЯ ВА АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ ҲУҚУҚИЙ
МУҲОФАЗА ҚИЛИШ**

Ўқув қўлланма

Тошкент- 2012

Экология ҳуқуқи

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг 2012 йил 15 августдаги 332/1 сонли буйруғига асосан чоп этиш учун рухсат берилган

Холмўминов Ж. Т., Маллаев Н. Р.

Экология ва атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш: Ўқув қўлланма – Тошкент: Тошкент давлат юридик институти, 2012. – 200 б.

Маъсул муҳаррир:

Мухаммади Баҳриддинович Усмонов – Тошкент давлат юридик институти илмий ишлар бўйича проректори юридик фанлар доктори, профессор.

Тақришчилар:

- 1. Йўлдош Очилович Жўраев** – ЎЗМУ “Давлат ва ҳуқуқ асослари, экология ҳуқуқи” кафедраси мудир, юридик фанлар доктори, профессор.
- 2. Хасан Шерматович Хайтов** – Ўзбекистон Республикаси Бош Прокуратураси Олий ўқув курслари ўқитувчиси, юридик фанлар номзода.

Ўқув қўлланмада атмосфера ҳавосини тирик мавжудот ҳаётидаги аҳамияти, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда фавнинг ўрни ва уни ҳозирги ҳолати, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тадбирлари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш ҳуқуқи, унинг принциплари, субъектлари ва объектлари, ушбу соҳадаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солишда давлат бошқаруви, унинг функцияси, шакллари, атмосфера ҳавосидан фойдаланишни назорат қилувчи ва муҳофаза қилувчи давлат бошқарув органлари ҳамда уларнинг ваколатлари кўрсатилган. Шунингдек, давлат назорати, атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар ва уларни бартараф этишнинг ҳуқуқий йўллари, экология: атроф муҳит ва инсон саломатлиги, атмосфера ҳавосининг трансгегаравий ифлосланиши, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ва озон қатламини бузилишини олдини олишнинг халқаро ҳуқуқий асослари, атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар мониторинги, Халқаро Конвенция ва табиатни муҳофазаси масаласидаги битимлар, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар ва уларнинг турлари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибни бузганлик учун юридик жавобгарлик турлари ва қўлланиладиган жазо чоралари каби масалалар кўриб чиқилган.

Экология ҳуқуқи фанининг «Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш» мавзу бўйича қўшимча қўлланма сифатида тавсия этилади.

Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларининг талаба ва магистрантлари, катта илмий ходим изланувчи, ўқитувчилари ва ушбу мавзуга қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси томонидан берилган Ф1-ФА-0-20-737 “Экологик таҳдидларнинг олдини олиш ва бартараф этиш ҳуқуқий муаммоларининг илмий-назарий таҳлили” лойиҳаси асосида чоп этилмоқда.

© Ж.Т.Холмўминов, Н.Р.Маллаев.
© Тошкент давлат юридик институти, 2012 йил.

2013/76	Alisher Navoiy
5949	nomi@az.
	O'zbekiston MK

10 41351 293

КИРИШ

Инсоният учун энг мухим омил бўлган атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, унинг мусаффолигини таъминлаш бугунги куннинг ниҳоятда долзарб вазифаларидан биридир. Маълумки, атмосфера ҳавосининг ифлосланиши инсон, ўсимликлар ва бошқа тирик мавжудотларга зарарли таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов ташаббуси билан 2013 йилни “Обод турмуш йили”¹ деб номланиши, ёшларга бозор иқтисодиёти шароитида экологик таълим ва тарбияни халқаро андозалар талаби даражасида олиб борилишини ҳам тақозо этади.

Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50–моддасида “Фуқаролар атроф–муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар” ва 54–моддасида “Мулқдор ўз мулкига ўз хоҳишича эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулқдан фойдаланишда экологик муҳитга зарар етмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт,”–деб ифода этилган.

Қомусимизнинг 55–моддасида “Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий заҳиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир”;² – деб кўрсатилганлиги ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислоҳ Каримов: «Ҳаво бўшлиғининг ифлосланиши ҳам республикада экологик хавфсизликка солинаётган таҳдиддир»³, – деб бежиз айтмаган эди. Бундан ташқари, Президент ҳозирги шароитда барча ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, экологик ва географик хусусиятларни инобатга олиб, мамлакатимизда экологик хавфсизликни таъминлашнинг асосий йўналишларини белгилаб берди.

Улар жумласига ҳаво ва сув муҳитига бўладиган зарарли таъсирларни камайтириш, саноат корхоналарида замонавий тозалаш қурилмаларини ўрнатиш, мавжуд ер ва қазилма бойликларидан оқилона

¹ Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётнинг янги эркин ва обод бўлиши эришиш-бизнинг бош мақсадимиздир. Президент Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Инсон ва қонун, 2012 йил 8 декабрь.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (қўшимча ва ўзгартиришлар билан). – Т.: Ўзбекистон, 2012.

фойдаланиш, жонли табиат генофондини сақлаб қолиш, шаҳар ва қишлоқларда аҳоли учун қулай шароит яратиш, жаҳон жамоатчилиги эътиборини минтаканинг экологик муаммоларига қаратиш каби долзарб масалалар киради.

Табиат, жамият ва инсон ўртасидаги муносабатларнинг ўз қонуниятлари мавжуд. Шу маънода уларга риоя қилмаслик пировард натижада экологик мувозанатнинг бузилишига олиб келиши мумкин. Мавжуд табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик, аксинча улардан хўжасизларча фойдаланиш кўплаб жойлардаги табиат бойликлари ва атроф – муҳитдаги тенглик ва мутаносибликни издан чиқармоқда.¹ Натижада, дунё мамлакатларининг айрим ҳудудларида бебаҳо бўлган ер, сув, ҳаво ифлосланиб, яроқсиз ҳолга келиб қолмоқда ва айрим ўсимлик, ўрмон ҳамда ҳайвонот дунёси турлари қисқариб кетмоқда.

Собик шўро ҳокимияти даврида республикаимизнинг географик, экологик ва иқтисодий хусусиятларини, иқлим шароитларини ҳисобга олмаган ҳолда, табиат қонунларига, жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш қоида ва талабларига зид равишда турли хил саноат корхоналарининг қурилиши атроф муҳитнинг, айниқса атмосфера ҳавосининг ифлосланишига олиб келди.

Шу сабабли бугунги кунда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш, мазкур муаммо хусусида илмий тадқиқот ишлари олиб бориш нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий нуқтаи назардан ҳам катта аҳамиятга эга. Барқарор экологик вазиятни вужудга келтириш, инсон ҳаёти ва фаолияти учун қулай экологик шарт-шароитларни яратиш, барча табиат бойликлари қатори, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, унинг мусаффо ҳолда сақланишини таъминлаш шу куннинг долзарб вазибалардан биридир.

Бу масала хусусида Президентимиз Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида алоҳида қайд этганидек "...атроф-муҳитни муҳофаза қилиш аҳолини, айниқса, ёшларни иш билан таъминлаш, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларни қўллаб-қувватлаш ва шу каби катта социал аҳамиятга молик бошқа масалалар бўйича муҳим давлат дастурларини амалга оширишда нодавлат нотижорат ташкилотлари иштирокининг ҳуқуқий асосини яратиб берадиган

¹ Холмурадов Ж.Т. Экологик муаммолар ечими: табиатни муҳофаза қилишнинг конституциявий асослари. //Инсон ва қонун. 2012, 31 январь

қонун ҳужжатлари мажмуасини ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Хусусан, атроф-муҳитни ҳимоя қилишни таъминлаш тизимида нодавлат нотижорат ташкилотларнинг роли ва ўрнини белгилашга қаратилган “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва бошқа қатор қонун ҳужжатларини қабул қилиш фурсати етди, деб ўйлаймиз”¹ – деган кўрсатмалари табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасида бир қатор муаммоларни бартараф этишда асос бўлди.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 19 сентябрдаги 212–сонли қарорига асосан “2008–2012 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф–муҳитни муҳофаза қилиш ишлари Дастури”² қабул қилинганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ушбу Дастурга асосан тўртта йўналишлар бўйича чора–тадбирларни амалга ошириш мўлжалланган:

– атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш;

– табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва хўжалик юритишнинг экологик методларини жорий этиш;

– норматив–ҳуқуқий базани такомиллаштириш ҳамда экологик илм–фанни, аҳолининг экологик таълим ва тарбиясини ривожлантириш;

– халқаро ҳамкорлик ва минтақавий экологик хавфсизлик³.

Умуман олганда, табиат мутаносиблигининг бузилиши, табиий ресурсларнинг камайиб бориши ва атроф–муҳит ифлосланишининг 90–97 % инсонларнинг хўжасизларча фаолият юритишлари билан боғлиқ. Ҳаётий тажриба шуни кўрсатмоқдаки, табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик ва уларни экологик муҳофаза қилиш талабларига риоя қилмаслик, иқтисодий ривожланишда экологик талабларни инкор этиш, табиат бойликларининг камайиб кетишига, экологик мувозанатнинг бузилишига, жамиятнинг эса инқироз ҳолатига тушиб қолишига ва экологик хавф пайдо бўлишига олиб келади.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов 2008 йилнинг 12 март кунида бўлиб ўтган «Орол

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонуничилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2008, – № 37–38. – 382–модда.

³ Ушб мабъ, 382–модда.

муаммолари, уларнинг аҳоли генофонди, ўсимлик ва ҳайвонот оламига таъсири ҳақида оқибатларини енгиллаштириш учун халқаро ҳамкорлик чора-тадбирлари» халқаро конференцияси иштирокчиларига йўллаган табригида алоҳида таъкидлаганидек: «Доимий экологик хавф мавжуд ҳудудда, маҳаллий аҳолининг турмуш сифати, саломатлиги, генофонди салбий из қолдирувчи омиллар таъсири остида нафақат қуриб бораётган денгиз атрофидаги минтақалар – Қозоғистоннинг Қизилўрда вилояти, Туркменистоннинг Тошҳовуз вилояти ва Ўзбекистоннинг Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Навоий, Бухоро вилоятлари, балки бутун Марказий Осиё минтақаси ҳам жойлашгандир.

Сув ресурсларининг, жумладан ичимлик сувининг танқислиги ва унинг сифати пасайиши, ерларнинг завоқ топиши, биохилма-хилликнинг кескин камайиб кетиши, атмосфера ифлосланишининг ошиши натижасида иқлим ўзгаришлари... Оролбўйида келиб чиқиши ва асоратлари жиҳатидан халқаро, глобал характердаги мураккаб экологик, ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммолар комплекси юзага келган»¹. Бу эса ўз вақтида бевосита табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни экологик муҳофаза қилиш муаммоларини ўз вақтида ҳал қилиш ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга ҳам тааллуқлидир.

Янги асрга келиб аҳвол кескин ўзгарди. Сўнгги ўн йилликда биосфера бизга ташвишли сигналлар юбормоқда. У эндиликда илмий-техника революцияси сабабли тезлик билан ўсиб бораётган инсоннинг технологик фаолияти натижасида юз бераётган ҳаво, тупроқ ва сувнинг ифлосланиш суръатларига бас келолмай қолмоқда. Сайёрамиз биосфераси биз учун ижобий бўлмаган томонга ўзгара бошлади. Одамлар аввалига бу ўзгаришларнинг аҳамиятини тушуниб етмадилар. Инсоният минг йиллар давомида табиатдан ўз ҳаётини таъминлаш ва авлод қолдириш учун керак бўладиган барча нарсаларни олишга ўрганиб қолди.

Бирок, аввало, олимлар, кейин кўпгина мамлакатларнинг жамоатчилиги иқлимдаги салбий ўзгаришлар, сайёрамиз атмосферасининг бузилиши, ўрмонлар майдони қисқариб боришининг ижтимоий оқибатларидан қаттиқ ташвиш билдирмоқдалар. Яқиндагина маҳаллий хусусиятга эга бўлган экологик ўзгаришлар бир авлод кўз ўнгида

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг «Орол муаммоларини бартараф этиш йўлидаги халқаро ҳамкорлик» мавзусида ўтказилган конференция иштирокчиларига табриги // Халқ сўзи, 2008 йил, 13 март.

минтақавий ва глобал фалокатларга айланмоқда.

Инсон сўнги 100–150 йил давомида табиатни, ер қобиғи бўлмиш биосферани, атмосфера ҳавосини шунчалар ўзгартириб юбордики, натижада унинг миллион йиллар давомида таркиб топган гўзаллиги ва мусаффолигига раҳна солинмоқда, наботот ва ҳайвонот оламининг ноёб намуналари камайиб кетмоқда.

Ҳозирги пайтда кўплаб шаҳарлар, саноат марказлари жойлашган ҳудудларда экологик вазият кескин ёмонлашган. Саноат корхоналарининг режа асосида жойлаштирилмаслиги, уларнинг ишлаб чиқариш қувватини тўғри баҳоламаслик, технологик жараёнлардаги нуқсонлар, шунингдек эски технологик воситалардан фойдаланиш ҳам атроф табиий муҳит ва атмосферанинг ифлосланишига сабаб бўлмоқда.

Саноат корхоналари чиқиндиларининг ҳавога чиқариб ташланишидан ҳосил бўладиган кислотали ёмғирлар қарийб бутун Европа ва Шимолий Америка ҳудудларидаги табиий муҳитга зарар етказмоқда. Масалан, АҚШдаги «Тинчлик соқчиси» институтининг ҳисоботига караганда, дунёдаги атроф табиий муҳитга энг кўп салбий таъсирни АҚШ, Япония, ГФР, Россия, Хитой, Ҳиндистон, Индонезия, Бразилия давлатлари кўрсатади. Бу давлатларда дунё аҳолисининг 56 % яшайди, ўрмон бойликларининг 53 % мавжуд, дунё бўйича ишлаб чиқаришнинг 59 % ана шу давлатларга тўғри келади. Атмосфера ҳавосига чиқарилаётган карбонат ангидрид газининг 58 %, уларнинг ҳиссасига, жумладан, 23 % – АҚШга, 13 % – Хитойга, 7 % – Россияга тўғри келади¹.

Ҳисоб-китобларга кўра, ҳар йили атмосферага 100 миллион тоннадан ортиқ углеводород чиқарилар экан. Шунинг 74 фоизи ривожланган давлатлар ҳиссасига тўғри келади. Олимларнинг фикрича, ўрмон ёнғинлари оқибатида атмосферага чиқаётган карбонат кислотаси саноат чиқиндиларининг 50 фоизига тенг. Ҳавога кўтарилган тутун атмосферанинг юқори қатламида куйинди зарраларини кўпайтиради. Оқибатда сайёрамизга куёшдан келаётган иссиқлик энергияси қайтадан коинотга ёйилиши ўрнига Ернинг ўзида қолиб, «буғхона ҳодисаси»ни келтириб чиқармоқда.²

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилди бошланди. Конституциямиз билан бир қаторда, 1992 йил 9 декабрда «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», 1996 йил 27 декабрда эса

¹ Столповский О. А. Основы теории безопасности. – Т., 2001. – С. 58

² Аҳмедов Т. Иқлим ўзгаришлари: дунё ҳамжамияти эътиборида.//Жамият 2012 йил 30 ноябрь

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди. У 30-та моддадан иборат бўлиб, республикамизнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ барча хусусиятлари инобатга олинган. Мазкур қонунда атмосфера ҳавоси табиий ресурсларнинг таркибий қисми бўлиб, умуммиллий бойлик ҳисобланиши ва давлат муҳофазасида эканлиги Ўзбекистонда илк бор ифода этилган.

Ўзбекистон Республикаси «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасида шундай деб белгилаб қўйилган: «Фуқаролар ҳаёти ва соғлиғи учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш, атмосфера ҳавосининг ҳолати ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида ўз вақтида ва ишончли ахборот олиш, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқарилиши ҳамда физикавий омилларнинг атмосферага зарарли таъсир кўрсатиши орқали ўзларининг саломатлигига ҳамда мулкига зиён етказилган ҳолларда зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Фуқаролар атмосфера ҳавосини авайлашлари, унинг ифлосланишига, камайишига ва физикавий омиллар зарарли таъсир этишига олиб келувчи ҳаракатларни қилмасликлари шарт»¹.

«Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлиб, ҳар бир юридик ва жисмоний шахс ушбу талабларни бажариши шарт: атмосфера ҳавосининг табиий таркибини сақлаш; атмосфера ҳавосига зарарли кимёвий, физикавий, биологик ва бошқа хил таъсир кўрсатишининг олдини олиш ҳамда ушбу таъсирларни камайтириш; давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш.

Шу муносабат билан, Президент Ислон Каримов таъкидлаганидек, «саноат корхоналарида атмосферага, сув ҳавзаларига ва тупроққа ифлослантирувчи ҳамда зарарли моддаларни ташлаганлик учун солинадиган махсус солиқдан кенг фойдаланган ҳолда масъулиятни ошириш даркор. Уларда замонавий, самарали тозалаш қурилмалари тизимини жорий этиш керак. Бошланғич хомашёдан тайёр, пировард маҳсулот олгунга қадар комплекс фойдаланишга имкон берадиган янги, замонавий, экологик жиҳатдан

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1997. – № 2. – 52-м.

самарали ускуналарни ўрнатиш лозим»¹.

2000-2007 йиллар давомида 27773 объектлар шу жумладан, 22246 саноат ва 5536 транспорт корхоналари текширилди. Асбобий услуб билан 1003682 ифлослантирувчи манбалар текширилди. 121293 та белгиланган меъёрлар ва давлат стандартлардан ортик кўрсаткичлар билан манбалар аниқланди, 39531 ифлослантирувчи манбаларнинг фаоляти вақтинча тўхтатилди. Ишлаб чиқариш фаолиятининг тўхтатилиши ҳисобига, 3,862 минг тонна ифлослантирувчи моддаларнинг атмосферага ортикча ташланишининг олди олинди.

2000 йилга нисбатан 2007 йилда умумий текширишлар 3526 тага камайтирилиши билан бирга асбобий услуб билан текширилган стационар ва кўчма ифлослантириш манбалари сони умумий республика бўйича 8,7 баробарга ортди.²

Ушбу ҳолатлардан кўриниб турибдики, мамлакатимизда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш масаласи бўйича бир қатор ишларни амалга ошириш лозим.

Бундан маълумки, келиб чиқадиган муаммолар ва улар билан узвий боғлиқ масалаларни ҳал этиш ҳар томонлама илмий асослашга муҳтож бўлиб, бунда экология ва табиий ресурслар соҳалари, ҳуқуқ тармоқлари фанларининг назарий ютуқлари муҳим ўрин тутуши лозим бўлади. Ҳолбуки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги кўпгина масалалар ҳамон илмий тадқиқот предмети бўлган эмас ёки тўла тадқиқ этилмаган.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тизимида юридик жавобгарликнинг ўрни ва аҳамияти, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви самарадорлигини таъминлаш, назорат қилиш, экспертиза ўтказиш, ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш, тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш чораларининг имкониятлари етарлича таҳлил этилмаган. Ушбу муаммолар хусусида айрим тадқиқотлар олиб борилганига қарамай, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги жавобгарлик турлари ва нормаларини комплекс таҳлил этиш мақсадида илмий тизимлаш ҳамда атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш нормаларини такомиллаштириш муаммоси ўта долзарбдир.

Таъкидлаш жоизки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳу-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: кавфисизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т., 1997. - 132-б.

² Ўзбекистон Республикасида втроф-муҳит ҳоляти ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Мазруа.-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиқонов умумий тахрири остида, Тошкент: 2008. -35 б.

кукий тартибга солиш муаммосини собиқ Иттифок даврида Д. Л. Байдельдинов, М. М. Бринчук, В. И. Елманов, О. С. Колбасов, Н. И. Малишко, В. И. Терновая Ю. С. Шемшученко, В. Н. Яковлев, Н. Ф. Реймерс, В. В. Петров ва бошқа олимлар қисман тадқиқ этган бўлсаларда, республикамизнинг экологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда ўрганилган алоҳида монографик тадқиқотлар йўқ.

Айни пайтда мамлакатимиз мисолида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишнинг айрим жиҳатларини ҳуқуқшунос эколог олим ва мутахассислардан У. Т. Аюбов, У. Б. Бозоров, И. Ж. Жалилов, Й. О. Жўраев, Т. Мирзаев, А. Н. Нигматов, М. Б. Усмонов, Ш. Х. Файзиев, Ж. Т. Холмўминов, Ш. Х. Хайдаров Н. Р. Маллаев ва бошқалар ҳам ўрганганлар¹.

Мазкур муаллифларнинг илмий ишларида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишнинг назарий муаммолари, «атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш» тушунчаси, принциплари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда экологик қонун ва ҳуқуқий нормаларнинг аҳамияти, атмосфера ҳавосини бошқариш ва назорат этиш тартиби, улар тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун юридик жавобгарлик масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Эътиборли томони шундаки, ҳозирги пайтда табиатни муҳофаза қилиш тадбирларининг ва мамлакатда экологик вазиятни яхшилаш юзасидан амалга оширилган комплекс чора – тадбирлар натижасида атмосферага чиқариб ташланаётган ифлослантирувчи моддаларнинг умумий миқдори 2008 йилдагига нисбатан 55 минг тоннага ёки 2,5 фоизга камайиб, 2,13 миллион тоннани ташкил қилди, жумладан, кўчмас манбалардан 741 тоннага, ҳаракатланувчи манбалардан 1,38 миллион тоннага камайган. 18,6 мингта автомобил газ ёнилғисига ўтказилган, 1,26 миллион тонна в 161,7 минг куб метр чиқинди қайта ишланган, 234,9 километр водопровод тармоғи таъмирланди ва 188,8 километр водопровод тармоғи, 157,9 километр канализация тармоғи фойдаланишга топширилган, 1,4 миллион куб метр ичимлик суви

¹Аюбов У. Т. Лишение, ограничение и приостановление прав, связанных с природопользованием // Экологический вестник Узбекистана. – 1996. – № 3; Базоров У. Б. Эколого-правовое обеспечение охраны биосферы // Экономика и статистика. – 1996. – № 5. – С. 58–60; Жураев Ю. А. Право и управление в области использования и охраны природной среды Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1996; Мирзаев Т. Р. Экологияга доир қонунлар юқроси // Давлат ва ҳуқуқ. – 2000. – № 1. – 41–44-б. Усмонов М. Б. Ер ва қонун. – Т., 1994; Файзиев Ш. Х. Экологик ҳафсизлик концепциясини ҳуқуқий таяминлаш // Давлат ва ҳуқуқ. – 2000. – № 2; Холмўминов Ж. Т. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ва озон қатлами бузилиши олдини олишнинг халқаро ҳуқуқий асослари. // Философия ва ҳуқуқ, 2009. №2. Т., 14-17-бет.; Уюлг У.и. Значение Конвенции о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния для Республики Узбекистан. //Ж Философии и права 2012. №1. 61-63 стр. Хайдаров Ш.Х. Правовые проблемы сохранения озонового слоя. Автореферат дисс. на соис. учен. степ. к.ю.н. – Ташкент, 2010;

тежаб қолинган, экология мавзуидаги радио эшиттиришлар ва телекўрсатувлар 2008 йилдагига нисбатан 27 фоизга, лекция ва суҳбатлар 43,7 фоизга ошган.¹

Комил ишонч билан айтиш мумкинки, табиат – биосферани сақлаб қолиш ва уни ўзгартириш кўп жиҳатдан инсон фаолияти. айниқса экологик–ҳуқуқий саводхонлик, экологик ҳуқуқий таълим ва тарбия билан ҳам боғлиқ .

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов “Мустақиллик йилларида “Ободлик кўнгилдан бошланади” деган чуқур мазмунли ибора эл-юртимиз ўртасида кенг тарқалиб, одамларимизни бунёдкорлик туйғуси билан яшашга даъват этиб келаётгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди”,- деб эътироф этган ғоялари баркамол авлодни ҳар томонлама тарбиялаб вояга етказишда экологик ҳуқуқий таълим ва тарбияни халқаро андозалар асосида олиб боришни талаб этади.²

Шу маънода АҚШ, Англия, Германия, Франция, Япония, Швейцария, Италия, Хитой, Жанубий Корея каби ривожланган хорижий мамлакатларнинг тажрибаларига эътибор берадиган бўлсак, уларда биринчи галдаги вазифа сифатида экологик–ҳуқуқий таълим ва тарбияга алоҳида эътибор берилган.

Таъкидлаш ўринлики, 2012 йилгача ривожланган мамлакатлар атмосферага чиқарилаётган зарарли газлар миқдорини камайтириш учун тузилган махсус жамғармага 30 миллиард АҚШ доллари миқдорида маблағ ажратиши керак эди. 2020 йилгача эса бу маблағ 100 миллиард АҚШ долларига етиши кўзда тутилган. Бироқ Халқаро атроф-муҳит ва ривожланиш институти маълумотиغا кўра, ваъда қилинган 30 миллиард АҚШ долларидан фақатгина 23,6 миллиарди берилди. Ажабланарли томони, мазкур маблағнинг 70 фоизи кредит тариқасида, 20 фоизи эса грант шаклида ажратилган.³ Демак, бундан кўриниб турибдики мазкур масалага жаҳон ҳамжамияти ҳам алоҳида эътибор бериб келмоқда.

Ушбу ўқув қўлланма экология қонунчилигига киритилган сўнгги қўшимча ва ўзгартиришлар, Президент фармон ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва қонун ости норматив-ҳуқуқий

¹ Табиатни муҳофаз қилиш ҳамиятининг иши // Халқ сўзи, 2010 йил 10 апрель.

² Каримов И.А. Инсон манфаяти, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш-бизнинг бош максимизимиздир. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Инсон ва қонун, 2012 йил 8 декабрь.

³ Аҳмедов Т. Иқлими ўзгартиришлар: дунё ҳамжамияти эътиборида // Жамият, 2012 йил 30 ноябрь.

хужжатлари, тегишли Давлат дастурлари талаблари инобатга олинган холда тайёрланган. Ўйлаймизки, ўқув қўлланма ҳурматли китобхон ва азиз ўқувчиларга экология соҳасидаги билимларни кенгрок эгаллашга ёрдам беради деган умиддамиз.

І-БОБ. АТМОСФЕРА ҲАВОСИДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА УНИ ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ

1.1. Атмосфера ҳавосини тирик мавжудот ҳаётидаги аҳамияти

Атмосфера ҳавоси Ерни ўраб олган газли қатлам – табиий омиллардан биридир. Атмосфера ҳавоси таркибида бир қанча газлар бўлиб, уларнинг асосини азот, аксинча (кислород), карбонат ангидриди, водород (водород), аргон ва бошқа инерт газлар ташкил этади. Ҳаммамизга яхши аёнки, ер юзидаги бутун мавжудот ҳаво билан тирик. Ҳаво инсон учун сув ва куёшдек мўътабар ва азиз!

Инсон яшайдиган муҳитни ифлос қилмаслик, бундан бир неча асрлар олдин, 1382 йили Фарангистон кироли Карл VI томонидан қонунлаштирилган ва ҳавога “ёмон ҳидли, кўнгил оздирадиган” тутун чиқарувчилар қаттиқ жазоланган.

Атроф-муҳит, унинг атмосфераси ифлосланиши тўла ёки қисман инсон фаолияти натижаси бўлиб, бунинг бевосита ёки қисман инсон фаолияти натижаси бўлиб, бунинг бевосита ёки билвосита таъсири натижасида физик-кимёвий муҳитга қуёшдан келаётган энергия, радиация даражаси ва тирик организмнинг шароити ўзгаради.

Она сайёрамизда ҳаётнинг мавжудлиги ҳам ер атмосферасида яшаш учун энг зарур омил бўлган кислороднинг етарли миқдорда борлигидир. Биз ҳаводан нафас олганимизда кислород нафас йўллари орқали организмимизга сингади, модда алмашуви сингари мураккаб ички биохимик жараёнлар юз беради. Одам бир кеча-кундузда ташки муҳитдан 20 куб метр ҳаво олади. Унинг ўпкаси минутига 16–20 мартагача ҳаво ютиб, ҳаво чиқаради.

Маълумки, одамнинг ўпкаси орқали бир минутда ўрта ҳисобда 12 литр ҳаво ўтиб туради. Бир кеча-кундузда эса 17 минг 290 литр ҳаво ўтади. Бу эса 23 килограмми ташкил этади. Демак, одам ҳавони овқатга нисбатан 4–5 баравар кўп истеъмол қилади.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, атмосферанинг оғирлиги 5300000 миллион тоннадан иборат. Шунча юкни Москвадан Санкт-Петербург шаҳрига ташиш учун 4 миллиард йил керак бўлади. Ҳар 1000 йилда ерга ҳаводан 3 миллиметр чанг тушади¹.

Абу Бакр Розий таъкидлаганидек, табиатнинг беқиёслигини тан олмоқ керак. Кишининг қанчалик соғлом, носоғлом бўлиши ҳаво,

¹ Соҳқов Д. Ондажоним – табиат // Халқ сўзи, 2008 йил, 23 июль.

иқлим ва яшаш тарзига боғлиқдир.

Тадқиқотчи олимларнинг маълумотларига қараганда, Американинг энг йирик саноат шаҳарлари – Лос-Анжелосда ҳаво атмосферасига ҳар куни 9 минг тонна, Нью-Йоркда 10 минг тонна миқдорда газ иси чиқариб ташланади. Нью-Джерси шаҳрининг ҳаво атмосфераси таркибида 44 хил кимёвий модда борлиги аниқланган.

Статистика маълумотларига кўра, ҳозирги кунда жаҳон мамлакатларида 320 млн.дан зиёд автомобиль ҳаракатда. Автомобиль моторидан ҳавога чиқадиған газлар таркибида эса 200 хил турли заҳарли кимёвий моддалар борлиги ўрганилган.

Атмосферага чиқит чиқарилишини камайтириш мақсадида чиқариладиган газларни тозалашнинг юқори самарали воситаларини курган ҳолда аспирация системаларини марказлаштириш, шу жумладан эскирган тозалаш аппаратларини модернизация қилиш ва янгилари билан алмаштириш, янги технология схемаларини жорий этиш, зарарли моддалар ҳосил бўлишини камайтириш методларини жорий қилиш, майда козонхоналарни тугатиш, атмосферани булғатувчи моддалар чиқарилишини бошқариш ва назорат қилишни автоматлаштирилган системаларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш зарур, 2005 йилгача атмосферага чиқариладиган ифлос газларни 60–65 % камайтириш керак.

Шаҳар ва саноат марказларида дарахтзорларни кўпайтириш, яшил хиёбонлар сонини ошириш зарур. Олимларимиз катта кўча билан турар жой бинолари орасида яшил дарахтларни икки қатор қилиб ўтқозишни тавсия қилаётдилар. Зеро, ҳавонинг мусаффолиги табиат мувозанатининг, инсон саломатлигининг гаровидир.

Шу ўринда ёзувчи Павленконинг «Бахт» асарида шифокор тилидан роман қаҳрамонига айтилган қуйидаги сўзларни келтириш мумкин: «Сизнинг дардингиз оддий дорига – ҳавога мухтож. У қанча мўл бўлса, шунча яхши, уйкуда ҳам, бедорликда ҳам. Соғ ҳаво сизнинг у ёғингиздан кириб бу ёғингиздан чиқсин, ҳар бир ҳужайрангизни ювсин. Очик ҳавода овқатланинг, ухланг ҳам. Шундай қилиб чекланмаган миқдорда ҳаво қабул қилинг», – деб бежизга айтмаган.

Оддий бир мисол, республикаимизда транспорт воситаларидан чиққан заҳарли газлар бир йилда ҳар бир киши ҳисобига 203–208 килограммдан тўғри келар экан. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мамлакат миқёсида 450 дан ортиқ шаҳарга ҳавони текшириш учун доимий назорат пунктлари ўрнатган. Текширишлар

натижасида ҳавосининг ифлослиги бўйича Тошкент шаҳри энг олдинги ўринларда туриши аниқланган. Кўриниб турибдики, атроф муҳитнинг экологик ҳолати ва ҳудудлар экологик мувозанатининг бузилиши кўп жиҳатдан атмосфера ҳавосининг таркибига ҳамда унинг турли ишлаб чиқаришлар таъсиридаги салбий ўзгаришларга боғлиқдир. Бу ўзгаришлар сайёравий, регионал ва топологик (маҳаллий) масштабда рўй беради. Ўзбекистон ҳудудининг ўзига хос табиий хусусиятлари уни экологик хўжалик районларига ажратишга ва ҳар бир район ер усти атмосфера ҳавосининг ифлосланиш потенциаллини аниқлашга имкон берди.

Чирчиқ—Оҳангарон ва Фарғона водийси районларида атмосфера ҳавоси ифлосланиш даражасининг катталигига сабаб, бу ердаги ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари нисбатан ривожланганлиги, автотранспорт ҳаракатининг кўплиги, тоғ—кон саноатининг салбий таъсири ва кишлок хўжалигида зарарли химикатлардан ортикча фойдаланишдадир. Айни вақтда, бу жойларда ишлаб чиқариш чикиндиларини камайтириш ёки зарарсизлантириш тадбирлари сустр олиб борилган.

1990—йиллар маълумотларига кўра, республикада ҳавони булгаётган 35000 доимий манба бўлиб, уларнинг ярмига яқинигина чанг ва турли хил зарарли газларни тутиб қолувчи ва тозаловчи мосламага эга, бу мосламаларнинг 4,1 қисми эса бузук ёки самарадорлиги жуда паст.

Атроф муҳитнинг меъёрдан ортик ифлосланиши йирик шаҳарларга хос. Ўзбекистон Республикасида Олмалик, Фарғона, Бекобод, Андижон, Оҳангарон, Ангрен, Тошкент, Самарқанд, Навоий шаҳарлари атмосфера ҳавоси энг кўп ифлосланган шаҳарлар жумласига киради. Ўзбекистонда ер усти ҳавосининг ифлосланиши 1983 йилда энг юкори даражага етиб, сўнгги йилларда аҳволнинг бирмунча яхшиланганлиги қайд қилинган.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, кишлок жойларда атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи асосий омил кишлок хўжалигида фойдаланиладиган турли хил учувчан кимёвий моддалар бўлса, йирик шаҳарларда эса шаҳар транспортидир.

Чунончи, пойтахтимиз атмосфера ҳавосининг ифлосланишида шаҳар транспортининг ҳиссаси 80 %дан ортади. Умуман республика бўйича, атмосферага ҳануз йилига 2,41 млн. тоннага яқин зарарли моддалар чиқариб юборилмоқдаки, булар атмосфера ҳавосинигина эмас, балки сув, тупроқ, инсон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига ҳам

маълум даражада зарар етказмоқда.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, «Ҳаво бўшлиғининг ифлосланиши ҳам республикада экологик хавфсизликка солинаётган таҳдиддир»¹, – деб бежизга айтмаган.

Мутахассисларнинг маълумотларига караганда, ҳар йили республиканинг атмосфера хавосига 4 млн. тоннага яқин зарарли моддалар қўшилмоқда. Шуларнинг ярми углерод оксидига тўғри келади, 15 %ни углеводород чиқиндилари, 14 %ни олтингугурт қўш оксиди, 9 %ни азот оксиди, 8 %ни каттик моддалар ташкил этади ва 4 %га яқини ўзига хос ўткир заҳарли моддаларга тўғри келади.

Атмосферада углерод йиғиндисининг кўпайиб бориши натижасида ўзига хос кенг қўламдаги иссиқхона эффекти вужудга келади. Оқибатда Ер ҳавосининг ўртача ҳарорати ортиб кетади.

Арид минтақасида жойлашган Ўзбекистон Республикасида тез-тез чанг бўронларини кўзга тиб турувчи, атмосферани чанг-тўзонга чулғатувчи Қорақум ва Қизилқум саҳроларидек йирик табиий манбалар мавжуд.

Бемалол айтиш мумкинки, бу соҳада махсус қонунлар қабул қилинган, маҳаллий маъмурий органлар томонидан эса кўплаб қарорлар чиқарилмоқда, афсуски натижаси ҳаво ҳалокатини олдини олишга қодир эмас.

Албатта, бундай нохуш ҳолатларнинг сабаби, қонуннинг кучи, таъсири камлиги, одамларнинг экологик-ҳуқуқий маданиятини паст даражада эканлигидадир.

Шуни ҳам айтиш лозимки, республикамизда 2005 йилгача бўлган «Табиатни муҳофаза қилишга оид давлат дастури» ишлаб чиқилди, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Атроф муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш масалалари қўмитаси тузилиб, унда 26 нафар депутат фаолият кўрсатаётир, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг вилоят бўлимлари ишлаб турибди, лекин шаҳарларимизда, мусаффо осмонимизда кундан-кунга заҳарли газлар кўпайиб, ажал уруги сепилаётир.

Ушбу ҳолатларни олдини олиш мақсадида, ҳозирги кунда ҳавони зарарли газ ва заррачалардан тозалашда турли замонавий усуллар қўлланилмоқда.

1. Физик – кимёвий усуллар – ҳавони зарарли газалардан

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўлишида: хавфсизликка таҳдид. барқарорлик шартлари ва тараққиёт кифолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997. 129-б.

тозалашда қўлланилади. Бу усул кўпинча газларни кимёвий йўл билан тозаш деб юритилади. Киёвий бирикмалардан таркиб топган филтёрловчи ускуналар ёрдамида завод, фабрика ва комбинатлардан чиқадиган захарли газлар тутиб қолинади ёки турли катализаторлар ёрдамида зарарсизлантирилади.

2. Физик усуллар – ҳаводаги зарарли газ, қаттиқ ва суюқ қўшилмалар – чанг, тутун ва бошқаларни тозалашда қўлланилади ва х. к.

Алоҳида қайд этиш лозимки, атроф муҳитни жумладан, атмосфера ҳавосини ифлосланишининг қуйидаги турлари маълум:

- табиатни меҳаник ифлосланиши – бунда атмосферага чанг чиқиши, турли захарли қаттиқ заррачалар ҳамда айрим предметлар тушуши тушунилади.

- атроф – муҳитнинг кимёвий ифлосланиш – турли газсимон, суюқ ва қаттиқ кимёвий элементлар ва бирикмалар табиатга ташланиши ва уларга салбий таъсир ўтказишдан иборат.

- биологик ифлосланиш – атроф муҳитга турли органик аэрозоллар, антибиотиклар, бактерия – вируслар ва бошқа микроорганизмларни тушушидан юзага келади.

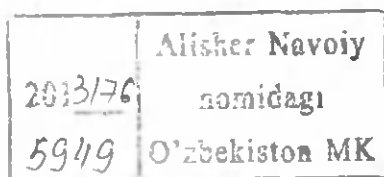
- физикавий ифлосланиш – табиатдаги ўлик ва тирик жинсларнинг ҳаммасига бир текисда таъсир ўтказиши.

Юқоридаги ҳолатларни олдини олиш ва экологик хавфсизликни таъминлашда аҳолининг экологик ҳуқуқий билими, маънавияти ва маданияти ҳам талаб даражасида бўлиши мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг аҳоли ўртасида ўтказган тадқиқотига кўра, одамларнинг экология, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни билмайдиган қисми 41 %ни ташкил қилар экан.

Республикамизда аҳолининг 80 % ўз соғлигининг бузилишини экологик ҳолатни, яъни ер, сув, ҳаво таркибини бузилишида деб билмоқдалар.

Хуллас, мутахассисларнинг маълум қилишича, «бешинчи океан» деб аталувчи сайёрамиз атмосферасининг захарли моддалар билан ифлосланиши, кейинги йилларда кескин тус олган. Эътибор берайлик, ерда, осмонда, ер ости бойликларида маълум миқдорда чегара мавжуд, аммо ҳаво ва сувда чегаранинг аҳамияти йўқ, келинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилайлик, ўзимизни-ўзимиз авайлаб келаёқликни сақлайлик, ҳалокатни олдини олайлик.

1.2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда фаввнинг ўрни ва уни ҳозирги ҳолати

Тирик мавжудотнинг яшаш ҳаёт манбаи бўлган ҳавони (атмосферани) муҳофаза қилиш, уни соф ҳолда сақлаш ҳамма фанларнинг асосий вазифасидир.

Одамлар табиатни атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш табиатшунослик, биология, география, физика, кимё ва бошқа фанларнинг вазифаси деб билдилар. Бошқа фанлар қатори табиат бойликларини, жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда ҳуқуқшунослик фанининг ҳам аҳамияти беқиёсдир.

Ҳуқуқшунослик фанида атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш масаласига 1970 йилларнинг охири – 1980 йилларнинг бошига келиб эътибор берили бошланди. Кўриниб турибдики, биз табиат муҳофазаси, ҳавони (атмосферани) ҳуқуқий муҳофаза қилиш масаласига эътиборсизлик билан анча кечикиб муомалада бўлганмиз. Республикамиз микёсида атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш масаласига умумий жиҳатдан кўпроқ эътибор берилмаган. Олимларимиз томонидан кўтарилаётган экологик муаммолар кўп–у, аммо олиб борилаётган ишлар талаб даражасида эмас.

Ҳозирча биз айрим журнал ва газеталарда чиқаётган мақолалар билан чекланиб қоляпмиз. Республикамиз мисолида атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш масаласига бағишланган ягона илмий ишни кўрсатиш мумкин¹. Бундан ташқари экология ҳуқуқида мазкур мавзунини хорижий олимлар томонидан ўрганилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш ўринлидир².

Шунга қарамадан мустақиллик йилларида мамлакатимизда ҳам атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишга олимларимиз томонидан эътибор берилиб, илк бор мақола³, ягона диссертация⁴ тадқиқоти ҳамда алоҳида ўқув қўлланма⁵ чоп этилганлигини ҳам таъкидлаш ўринли.

Булардан ташқари ҳозирги кунда мамлакатимизда инсон ва фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш, амалга ошириш ҳамда кафолатлашга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда.

Шу муносабат билан олимларимиз томонидан тадқиқ этилган ва ушбу масалага бағишланган илмий тадқиқотни⁶ ҳам таъкидлаш

¹ Маллаев Н.Р. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. ю.ф.н.дисс. автореферати. Т., 2003.

² Колбасов О.С. Атмосфера под защитой закона // Соц. законности. 1980. №10; Петров В.В. Экология и право. М. 1981; Малышко А.И. Государственный контроль за охраной атмосферного воздуха. Киев, 1982; Елманов В.И., Тернова Г.Г. Охрана атмосферного воздуха. М., 1984; Бринчук М.М. Правовая охрана атмосферного воздуха. М. 1985; Байдельдинов Д.Л. Правовая охрана атмосферного воздуха. Автореф. дисс. к.ю.н. Алма-Ата, 1986.

³ Холмўминов Ж.Т. Биосфера ҳимояга муҳтож // Ўзбекистон кичик кўжаллиги. 1990. №10, 35-36 бет.

⁴ Маллаев Н.Р. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун диссерт. автореферати. Т. 2003.

⁵ Холмўминов Ж.Т., Маллаев Н.Р. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш. Т.: ИИВ Академияси, 2004, 93 бет.

⁶ Икромов Р.А. Фуқароларнинг қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини тақомиллаштириш

жоиздир.

Энг асосийси мустақиллик даврида мамлакатимизда барча экологик ҳусусиятлар инобатга олиниб атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асоси¹ яратилганлиги ўта қувончли ҳолдир.

Олимларнинг изохича, иқлим ўзгариши ер биосфераси эволюциясига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. сайёрамызнинг флора ва фаунасини ғариблаштириб қўяди.

Мутахассислар бу жараён сайёрамызнинг узок ўтмишида ҳам юз берганини таъкидлашмоқда. Сўнгги юз йилликда эса фан-техника, саноат ва транспорт таракқиёти, мегаполисларнинг тез суръатда кенгайиши табиатга ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Оқибатда ўсимликларнинг ноёб, эндем турлари йўқ бўлиб, хайвонот оламида камёб жониворлар камайиб кетди.

Инсон, аслида табиатнинг бир бўлаги. Атроф-муҳит – ҳаво, биологик ранг-баранглик, ер ва сув ресурслари эса ҳаётнинг, авлодларнинг давомийлигини таъминловчи омилдир. Лекин инсоннинг яхшиликка, уммону фазога даҳл этиши оқибатида табиий ландшафтларнинг ўзгариши кузатиляпти.

Лекин ҳамма ҳам табиатга оқилона муносабатда, деб бўлмайди. Бир гектар кўкламзор бир соат ичида 200 нафар одам чиқарадиган микдордаги карбонат ангидрид газини ўзига «ютиб» олади, ҳавони тозалаб беради. Бунинг қадрига етиш керак.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, атроф-муҳит ифлосланишида ҳавога «ташланаётган» чиқиндилар салмоқли ўрин тутди. Агар 1 гектар майдонда бошоқли дон пояси ёқилса, 500 грамм азот оксиди, 379 грамм углеводород, 3 килограмм кул, 20 килограмм ис гази ва углевод оксиди (СО) атмосферага кўтарилади. Оқибатда наинки ҳаво, ҳатто тупроқ таркиби бузилиб, эрозия кучаяди, унумдорлик кескин камаяди².

Яхши биламизки, кузда кўпинча ҳазон ёқиб юборилади. Аммо бундан ҳаво қанчалик булғанишини кўпинча тасаввур қилмаймиз, 1 тонна ҳазон ёқилганда ҳавога 30 килограмм углевод оксиди кўтарилади. Битум ёқилганда ҳосил бўлган қурум инсон организмда сил ва саратон касалликларини келтириб чиқаради.

Табиатга муносабатда ҳар бир ҳаракатимиз эҳтиётликни талаб этади. Файласуф Гро Харлем Брундтланд айтганидек: «Табиат – бу аждодларимиздан бизга қолдирилган мерос эмас, балки келгуси авлодларимиздан олинган қарзидир».

Маълумки, атроф-муҳит ва атмосферани ифлослантиришнинг асосий қисми ёқилғи-энергетика мажмуасига тўғри келади. Бу соҳада атмосферага чиқарилаётган олтингугурт, азот, углевод оксидлари

муаммолари. ю.ф.и. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссерт. автореферати. Т. 2006.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Аxbоротномаси, 1997 й. №2, 52-модда;

² Сайхун С. Табиатга муносабат // Ўзбекистон овози, 2008 й. 5 июнь.

узоқ-узоқларга тарқалади. У ҳавога синггач, сув билан ўзаро реакцияга киришиб, курукликка «кислотали ёмғир» бўлиб ёғади.

Одатда, чўл ва тоғолди ҳудудда яшовчи аҳоли дизель ёқилғисини ишлатади. Дизель қурилмалари ишлатилганда, атроф-муҳитга ис гази (CO), углеводородлар (C_nH_m), азот оксидлари (NO_x) ёйилади, ҳаво кўп миқдордаги ёниб улгурмаган углеводородларнинг қолдиги билан ифлосланади.

Одамзод табиатан яратувчи. Зеро, инсон табиатга етказган хатосини тузатишга, мураккаб экологик вазиятни ўнглашга ҳаракат қилади, калаванинг учини топишга уринади.

Ўтган асрнинг етмишинчи йилларидан бошлаб, дунё ҳамжамияти атроф-муҳит ифлосланиши глобаллашувининг олдини олиш ҳаракатини бошлаган эди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан кўрилаётган чора-тадбирларни таъкидлаш ўринлидир.

Республикамызда табиат, атроф-муҳит, атмосфера ифлосланишининг олдини олишда, айниқса, ёқилғи-энергетика мажмуасида истиқболли, қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш – келажак талаби. Қайта тикланувчи энергия манбалари қўлланиши, экологик тозалиги нуктаи-назаридан жудаям истиқболлидир. Юртимизда бу соҳада етарли тажриба тўпланган.

Маълумки, Марказий Осиё бирлашган энергия тизими қувватининг 50 фоизи мамлакатимизга тўғри келади. Республикамыз Энергетика балансига экологик тоза қайта тикланувчи энергия манбаларини жалб қилиш атроф-муҳитга техноген таъсир ўтказишдан муҳофазалайди. Шундай омилларнинг бири, дунёда кенг ишлатиб келинаётган қайта тикланувчи шамол энергиясидир. Унинг ялпи потенциали Ўзбекистонда 2,2 миллион т.н.э. деб баҳоланган. Аммо бунда локал, алоҳида ҳудудлардаги (Устюрт, Бекобод) шамол энергияси потенциали тўла ҳисобга олинмаган.

Қуёш энергиясини олсак, мамлакатимизнинг иқлим ва жўгрофий хусусиятлари электр ва иссиқлик энергиясини саноат кўламида мазкур имкониятдан фойдаланишга тўла имкон беради. Қуёш энергияси фойдаланишга қулай бўлиб, имкониятлар ҳам кенг. Юртимизнинг ялпи қуёш энергияси салоҳияти 50973 миллион т.н.э., техникавий салоҳияти эса 176,8 миллион т.н.э.га тенгдир. Ҳозирги пайтда республикамызда қуёш энергиясининг 0,3 фоизи ўзлаштирилган, холос. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси БМТнинг Тараққиёт Дастури билан ҳамкорликда «Қорақалпоғистон қишлоқ аҳолиси учун тоза энергия» қўшма лойиҳасини амалга оширди. Хуллас, аждодларимиз бизга бой табиий бойликлар, мусаффо ҳаво ва унумдор заминни мерос қилиб қолдирган. Уни кўз қорачигимиздек асрашимиз зарур.

1.3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тадбирлари

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш мақсадида экологик-ҳуқуқий тадбирларни белгилаш ва кучайтириш ҳам давлатимизнинг экологик сийёсатининг бир қисмидир. Ўзбекистондаги мавжуд экологик вазият яхшиланмоқдами? Аммо, жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ишида катта сезиларли силжиш йўқ. Биз газ ва чанг билан ифлосланган ҳаводан нафас олаяпмиз, саломатликка зарарли бўлган, таркиби турли хил зарарли моддаларга бой сувни ичмоқдамиз, кўз олдимизда дарахтлар қуриб қолмоқда, болалар тез-тез касал бўлиб, инсон умрининг қисқариши пасайиб кетмоқда.

Кейинги йилларда атмосфера ҳавосининг тозалиги устида назоратнинг кучайтирилиши, корхоналарда технология жараёнларининг такомиллаштирилиши, ҳаво тозаллагич мосламалардан кўплаб фойдаланиш, мутахассисларнинг экологик онги ва маъсулиятининг ошиши, «Экосан» халқаро экологик ва саломатлик жамғармасининг ҳамда Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаол саъй-ҳаракати натижасида Ўзбекистон Республикасида бир қанча ижобий силжишлар рўй бермоқда.

Шуни таъкидлаш лозимки, бу соҳада жуда катта ишлар қилиниб, 1993 йил 7 майда Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси қабул қилинди. Ушбу қонун IV бўлим, XV боб, 135 та моддадан иборат бўлиб, ҳавони муҳофаза қилишга доир янги ҳуқуқий экологик тадбирларни белгилади.

Мазкур қонуннинг 3-моддасига асосан, «Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳаво кемалари парвози хавфсизлигини таъминлаш, Ўзбекистон Республикаси халқ ҳўжалиги ва фуқароларнинг эҳтиёжларини қондириш мақсадларида авиация фаолиятини ҳамда самовий ҳудуддан фойдаланиш билан боғлиқ бошқа фаолиятни амалга ошириш тартибини белгилайди».

Бундан ташқари, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарорлари ва «Ўзбекистон ҳаво йўллари» Миллий авиакомпаниясининг, Давлат бошқаруви ва назорати бош инспекциясининг тегишли буйруқлари ҳамда бошқа қонуниятлар билан ҳуқуқий экологик муҳофаза қилинади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрдаги «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 20-моддасида атмосфера ҳавосидан фойдаланиш шартлари ва талаблари аниқ кўрсатиб берилган.

Ушбу қонунда, «Атмосфера ҳавоси дейилганда Ўзбекистон Республикаси ҳудуди устидаги ҳаво бўшлиғи тушунилади.

Ҳаводан фойдаланишда муайян ҳудуд ҳавосининг сифатини ўзгартирмаслик, уни белгиланган нормативлардан ортиқ даражада

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳаво Кодекси 1993 йил 7 майда қабул қилинган. //Ўзбекистон Республикаси Олий Қенгаши Аxbоротномаси. 1999, №6, 247-модда; 1998, №3, 38-модда; 2000, №5-6, 153-модда; 2003, №5,67-модда; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тулласи. Расмий нашр. 2008, №28, 261-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Қенгашининг Аxbоротномаси. 1993, №1, 38-модда.

ифлослантирмаслик ёки сийраклаштирмаслик шарти билан йўл қўйилади.

Халқаро битимга мувофиқ, вазирликлар ва идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, хусусий шахслар озон қатламга зарарли таъсир этувчи кимёвий моддалар ишлаб чиқариш ҳамда бундай моддалардан фойдаланишни қисқартиришлари ва келгусида батамом тўхтатишлари шарт», – деб ёзиб қўйилган.

Мазкур қонун кишиларга яхши турмуш шароитлари яратиш – меҳнат қилиш, дам олиш, соғлигини сақлаш учун зўрур шароит таъминлаш, моддий ишлаб чиқариш ва маданиятни янада ривожлантириш учун атмосфера ҳавосининг ҳолатини яхши сақлаш, унинг тикланиши ва яхшиланишига қаратилган. Қонунда мустақил Ўзбекистон давлати атмосфера ҳавоси ифлосланишининг ва унга кўрсатиладиган бошқа зарарли таъсирларнинг олдини олиш ва бўғариб қилишга қаратилган, илмий жиҳатдан асосланган техник, иқтисодий, социал ва бошқа комплекс тадбирларни ўтказди, шунингдек, бу соҳада халқаро ҳамкорликни амалга оширади, деб аниқ кўрсатилган.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг асосий манбаи бўлиб, Ўзбекистон Республикасида 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун ҳисобланади. Унга асосан, атмосфера ҳавоси табиий ресурсларнинг таркибий қисми бўлиб, у умуммиллий бойлик ҳисобланади ва давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу қонун ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир. Қорақалпоғистон Республикасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Қабул қилинган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг асосий вазифалари нималардан иборат?

Мазкур қонуннинг 3–моддасига мувофиқ, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- атмосфера ҳавосининг табиий таркибини сақлаш;
- атмосфера ҳавосига зарарли кимёвий, физикавий, биологик ва бошқа хил таъсир кўрсатилишининг олдини олиш ҳамда камайтириш;
- давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш.

Юқорида номи зикр этилган қонуннинг 4–моддасига кўра, фуқаролар ҳаёт ва соғлиқ учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотиоммаси, 1997, №2, 52-модда; 2003, №9-10, 149-модда; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, №41, 405-модда.

атмосфера ҳавосининг ҳолати ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилатган чора-тадбирлар тўғрисида ўз вақтида ва ишончли ахборот олиш, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқарилиши ҳамда физикавий омиллارнинг атмосферага зарарли таъсир кўрсатиши орқали ўзларининг саломатлигига ҳамда мулкига зиён етказилган ҳолларда зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар. Фуқаролар атмосфера ҳавосини аввайлашлари, унинг ифлосланишига, камайишига ва унга физикавий омиллар зарарли таъсир этишига олиб келувчи ҳаракатларни килмасликлари шарт.

Албатта бу тадбирлар барча табиат бойликлари қатори, атмосфера ҳавосидан оқилона фойдаланиш, уни ифлосланишдан сақлаш учун асосий ҳуқуқий тадбирлардир. Экологик муаммо нақадар долзарб, шунинг учун ҳам атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш, уни ифлосланишига қарши чора-тадбирлар белгилаш, мусаффолигини таъминлаш масаласи «Ўзбекистон Республикасидаги қорхоналар тўғрисида»ги Қонуннинг 12-моддасида ўз аксини топган. Унда барча қорхоналар ҳавога заҳарли газлар, чиқиндилар, тутунлар ва химиявий моддалар чиқарганликлари учун қонун олдида жавобгарлиги белгиланган.

Шунинг учун ҳам «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддаси талабларини, яъни атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатувчи транспорт воситалари ва бошқа катно воситалари ҳамда қурилмаларини таъмирлайдиган ва уларга техник хизмат кўрсатадиган қорхоналар ва ташкилотлар ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддалар миқдорининг ҳамда уларнинг физикавий омиллари зарарли таъсир кўрсатишининг нормативларга мувофиқлигини текшириш ва тартибга солиб туришни таъминлашига оид вазифаларини ҳам ўз вақтида бажаришлари лозим.

Назорат саволлари:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қайси асарларида экологик муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари ўз аксини топган?
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қайси моддаларида табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган масалалар кўрсатилган?
3. Ўзбекистон Республикасида Конституцияга асосан қандай экологик қонунлар қабул қилинган?
4. Экология тушунчасига таъриф беринг ва уни мақсади нима?
5. Атмосфера ҳавосини тирик мавжудот ҳаётидаги аҳамияти ҳақида нималарни биласиз?
6. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари нималардан иборат?
7. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда фаннинг ўрни ва уни ҳозирги ҳолати қандай?
8. Амалдаги қонунчиликда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг экологик ҳуқуқий тадбирлари қандай кўрсатилган?

II-БОБ АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

2.1. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш ва унинг принциплари

Маълумки, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда муайян чегара йўқ. Шу боис инсоннинг меҳнат қobiliятига, ҳаётий фаолиятига, умрининг узун-қисқалигига, умуман, сihat-саломатлигига таъсир кўрсатадиган асосий омил бўлмиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишимиз лозим. Зеро, бутун тирик мавжудот учун унинг аҳамияти бекиёсдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъкидлаганидек, «асрлар туташ келган паллада бутун инсоният, мамлакатимиз аҳолиси жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолди. Бунинг сезмаслик, қўл қовуштириб ўтириш ўзининг ўзи ўлимга маҳкум этиш билан баробардир. Афсуски, ҳали кўплар ушбу муаммага бепарволик ва масъулиятсизлик билан муносабатда бўлмоқдалар»¹. Бу гап атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш муаммосига ҳам бевосита тегишли бўлиб, ушбу муносабатлар ҳуқуқий тартибга солиниши зарур.

Атмосфера ҳавоси – инсоният, қолаверса, барча тирик мавжудотларга ҳаёт бахш этадиган табиий манба. Шунинг учун ҳам у ўзининг бетакрор хусусияти билан бошқа табиат объектларидан ажралиб туради. Атмосфера ҳавоси таркибида бир қанча газлар мавжуд бўлиб, уларнинг асосини азот (78,1%), кислород (20,9%), аргон (0,9%), карбонат ангидрид (0,03%), неон, гелий, метан, криптон, водород ва бошқа газлар ташкил этади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий тартиби тўғрисида тушунчага эга бўлиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид ҳуқуқий-экологик нормаларни билиб олишга, уларни амалиётда тўғри ва аниқ қўллашга ҳамда амалга оширишга ёрдам беради.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш ҳақида кенгрок тасаввур ҳосил қилиш ва унинг моҳиятини англаб олиш учун, «атмосфера», «биосфера», «озон қатлами» каби бир қатор тушунчаларнинг маъноси билиб олишимиз зарур.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXII аср бўлаётида: хавфсизлик таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кўрсаткичлари. – Т., 1997. – 112-б.

² Брижчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. – М., 1985. – С. 5.

Илмий адабиётда кўрсатилишича¹:

атмосфера – ер шарининг бир қанча газлардан иборат ҳаво қатлами, биосферадаги ҳаёт мавжудлигини таъминловчи асосий манбалардан бири бўлиб, у барча жонзодларни зарарли космик нурлардан химоя қилиб туради. сайёра юзасидаги мўътадил ҳароратни саклайди:

биосфера – тирик организмларнинг яшаш макони бўлган куйи атмосфера, юқори атмосфера ва гидросфера қатлами, глобал экологик тизим;

озон – рангсиз, ўзига хос ўтқир ҳидли газ. Атмосферанинг озон қатлами қуёшнинг инсоният учун, умуман, ер юзидаги барча ҳайвон ва наботот олами учун ўта зарарли бўлган ультрабинафша нурларини «тутиб» қолувчи асосий тўсиқ ҳисобланади. У ер юзидан 15–20 км юқорида жойлашган бўлиб, сайёрамиздаги ҳаётни муҳофаза қилиб туради.

Демак, юқоридаги тушунчалар ичида «атмосфера» тушунчаси кенгроқ бўлиб, у барча тирик мавжудот ҳамда табиатнинг бошқа бойликларини ўзаро мутаносибликда саклайдиган бетакрор табиий манбадир.

Атмосфера ҳавоси – ер шарини ўраб олган бир неча хил газлардан иборат бўлган ҳаво қатлами, тирик мавжудот ҳамда бошқа табиат бойликларининг мутаносиблигини таъминловчи манба. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш, табиат ва инсон ўртасидаги ажралмас боғлиқлик ва мутаносибликни таъминлайдиган, атмосфера ҳавосининг сифати бузилишига, атроф табиий муҳитнинг ифлосланишига йўл қўймайдиган, ҳозирги ва келажак авлодга экологик жиҳатдан мусаффо ҳолдаги яшаш имкониятини беришга қаратилган экологик онгли ва маданиятли ҳуқуқий муносабатлар ҳамда ҳуқуқий нормалар тизими ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва талаб даражасида сақлаш учун аниқ вазифаларни бажариш лозим. Ана шу вазифалар Ўзбекистон Республикаси «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 3-моддасида қуйидагича белгиланган:

- атмосфера ҳавосининг табиий таркибини сақлаш;
- атмосфера ҳавосига зарарли кимёвий, физикавий, биологик ва бошқа хил таъсир кўрсатилишининг олдини олиш ҳамда буни камайтириш;

¹ Отабоев Ш., Набиев М. Инсон ва биосфера. – Т., 1995.

– давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш ва бошқалар.

Атмосфера ҳавосининг экологик-ҳуқуқий аҳамияти ва ундан фойдаланиш мақсадига қараб, унинг бир қанча хусусиятларини ажратиш мумкин:

биринчидан, атмосфера ҳавоси бебаҳо бойлик бўлиб, у табиат ва тирик мавжудот, хусусан, инсоният ўртасидаги алоқани таъминлайди;

иккинчидан, у – тирик мавжудотнинг бевосита ҳаёт манбаи;

учинчидан, бошқа табиат бойликларини бир-бирлари билан чамбарчас боғловчи ва ўзаро ҳаётий мутаносиблигини сақловчи табиий омилдир;

тўртинчидан, ҳаво транспортининг катнов муҳити, яъни ҳаво йўли вазифасини ҳам бажаради.

Кўрсатиб ўтилган барча хусусиятлар атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативларини мустаҳкамлашни талаб этади.

«Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасига кўра:

– ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативлари атмосфера ҳавосининг табиий таркиби ўзгаришига олиб келмайдиган даражада белгиланади;

– атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативлари корхоналар, муассасалар, ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилади ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тасдиқланади;

– атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан белгилаб қўйилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини тартибга солишни тавсифлайдиган ҳамда унинг ҳуқуқий табиатига алоқадор бўлган яна бир талаб атмосфера ҳавосига нисбатан мулк ҳуқуқи шаклининг белгиланишидир.

Атмосфера ҳавосига нисбатан мулкчилик масаласи, барча табиат бойликлари қатори, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўз ифодасини топган. Конституциянинг 55-моддасида: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», – деб кўрсатилган.

Ана шундай талаб «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасида ҳам ўз аксини топган. Мазкур қондалар атмосфера ҳавоси ва бошқа табиий ресурсларнинг эгаси халқ, миллат эканлигини кўрсатмоқда.

Юридик адабиётда бошқа бир қатор фикрлар ҳам мавжуд: «Ер, ҳаво, сув, дарё, кўл ва океан каби табиатнинг буюк бойлигидир. Улар бебаҳо. Улар ҳеч қачон хусусий мулк бўлиши мумкин эмас, чунки уларни ҳеч ким яратган эмас. Уларнинг эгаси бўлиб, шу ҳудудда яшаётган халқ ҳисобланади»¹.

Табиат бойликларига нисбатан мулк ҳуқуқи уларнинг фақатгина юридик тартиби ёки уларни юридик воситалар ёрдамида ҳаққоний моддийлаштириш имконияти эмас, балки бундай объектларга нисбатан давлат ва жисмоний шахслар орқали жамиятнинг эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф қилиш ҳуқуқи объектига муносабатдир².

Табиий бойликларга нисбатан мулк ҳуқуқи улар устидан юридик ҳокимлик қилиш демақдир. Бу ҳокимликни миллат, халқ бевосита (тўғридан-тўғри) эмас, балки ўзи вужудга келтирган маълум аппарат, яъни давлат орқали амалга оширади. Шу сабабдан ҳам табиий ресурсларни давлат мулки деб ҳисоблаш мумкин³.

Мазкур масала юзасидан амалдаги қонунчиликда ҳам турли фикрлар баён этилган. Жумладан Ўзбекистон Республикаси «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасига асосан, барча табиат бойликлари қаторида ҳаво ҳавзаси мулк объекти сифатида кўрсатилган⁴. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 169-моддасида эса «Ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар... мулк ҳуқуқининг объекти бўлиши мумкин» эканлиги таъкидланган.

Атмосфера ҳавоси (ҳаво ҳавзаси, ҳаво бўшлиғи) маълум жисмоний ва юридик шахсга нисбатан мулк объекти бўла олмайди, аммо уни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш асосан давлат орқали амалга оширилади.

Атмосфера ҳавоси бир давлатнинг мулки бўла олмайди, чунки у бошқа табиат бойликларини муҳофаза қилиш билан боғлиқ. Атмо-

¹ Ураев Ш. Э. Собственность на земле // Правда Востока. – 1990. – 16 сент.

² Жўраев Ю. А. Право и управление в области использования и охраны природной среды Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1996. – С. 28–29.

³ Усмонов М. Б. Ўзбекистон Конституциясини такомиллаштиришнинг айрим жиҳатлари // Мустақил Ўзбекистон: ҳуқуқ фақининг долзарб муаммолари. – Т., 1998. – 112-б.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги қонунга шарҳ / Масъул муҳаррирлар Х. А. Раҳмонқулов, М. Э. Абдуллоев. – Т., 1994. – 18–19-б.

сфера ҳавоси нафақат ҳозирги авлоднинг, балки кейинги авлодларнинг ҳам мулкидир. Атмосфера ҳавосида чегара йўқлиги туфайли уни муҳофаза қилиш кўпчилик давлатлар ва уларда яшайдиган халқларнинг ўзаро бирлигини талаб этади.

Хулоса қилиб айтганда, «атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш» анча кенг тушунча бўлиб, юқорида таъкидлаб ўтилган бир қатор хусусиятлари билан бошқа табиат бойликларини муҳофаза қилишдан ажралиб туради. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш атмосфера ҳавосидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бошқариш ва назорат этиш тартиби, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда юридик жавобгарлик элементлари билан бевосита боғлиқдир.

Ҳозирги шароитда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга қаратилган бир қатор ҳуқуқий принципларнинг мавжудлиги атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солишга катта ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасида табиатни муҳофаза қилиш мақсадига эришиш билан боғлиқ ана шу принциплар белгиланган. Улар куйидагилардан иборат:

– инсониятнинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экология тизимлари барқарорлигини сақлаб қолиш, одамларнинг экологик жиҳатдан хавфсизлигини, инсон ва унинг келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида ғамхўрлик қилиш;

– фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, барча турдаги таълим муассасаларида экология ўқувининг мажбурийлиги;

– жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлаштириш;

– табиатдан махсус фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ва умумий асосларда фойдаланганлик учун ҳақ тўламаслик;

– экология экспертизаси ўтказишнинг мажбурийлиги;

– табиатдан оқилона фойдаланишни ва табиатни муҳофаза қилишни рағбатлантириш;

– табиий ресурсларни тиклаш зарурлиги, атроф табиий муҳит ва инсон сиҳат-саломатлиги учун зарарли, тиклаб бўлмас оқибатларга йўл қўймаслик;

– табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этишда ошқоралик;

– табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, минтакавий ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш;

– табиатни муҳофаза қилиш қонунларининг талабларини бузганлик учун жавобгар бўлиш ва ҳ.к.¹

Ушбу принциплар Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги ва бозор муносабатлари талабидан келиб чиқиб, барча табиат бойликларига нисбатан белгиланган принциплардир. Аммо, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга оид принциплар ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга доир принциплардан маълум даражада фарқ қилади. Чунки бошқа табиат объектлари кўз билан кўриб, қўл билан ушланадиган маълум объект (предмет) шаклида намоён бўлади. Атмосфера ҳавоси эса кўзга кўринмас газ катламидан иборат бўлиб, бошқа табиат бойликларининг мавжудлиги, ҳаётлиги, ўзаро ҳамбарчас боғлиқлигини таъминлайдиган табиий омилдир.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш принциплари Д. Л. Байдельдиновнинг илмий ишларида кенгрок кўрсатилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1) ҳаво бўшлиғига нисбатан давлатнинг чегара мустақиллиги;

2) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг умумдавлат хусусиятига эга бўлиши;

3) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тадбирларининг аниқ режа асосида амалга оширилиши;

4) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг иктисодий манфаатдорликдан устунлиги;

5) инсон саломатлиги ва экологик мувозанатини сақлаш;

6) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартларнинг меъёрида бўлиши;

7) атмосфера ҳавосини ифлослантирмаслик учун табиат объектларидан оқилона фойдаланиш;

8) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида миллий ва халқаро манфаатларнинг уйғунлиги;

9) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни ва талабларни бузганлик учун жавобгарликнинг белгиланиши ва бошқалар².

Мазкур принциплар асосан атмосфера ҳавосини муҳофаза қи-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашини Ахборотномаси. – 1993. – № 1. – 37-м.

² Байдельдинов Д. Л. Правовая охрана атмосферного воздуха. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Алма-Ата, 1986. – С. 8.

лишга хизмат қилади. Аммо уларни Ўзбекистон Республикасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш билан боғлиқ бўлган қуйидаги янги принциплар билан тўлдириш зарур:

а) атмосферадаги озон қатламининг таркибини янги талаб ва стандартлар асосида доимий равишда кузатиб бориш;

б) ҳаво ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларига риоя қилиш;

в) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда биргина давлатнинг эмас, балки халқаро ҳуқуқ нормалари асосида бошқа давлатларнинг ҳам манфаатларини инобатга олиш;

г) экологияга оид халқаро нормаларни ҳаётга татбиқ этиш;

д) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни, давлат норматив стандартларини экологиялаштириш.

Маълумки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид «Озон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Вена Конвенцияси (1985 й.) ва 1996 йил 26–29 августда Швейцариянинг Женева шаҳрида қабул қилинган Монреал протоколи мавжуд. Вена конвенциясига жаҳондаги 147 та мамлакат қўшилган. 1995 йилдан бошлаб ҳар йили 16 сентябрь кунини жаҳон халқлари Атмосферанинг озон қатламини муҳофаза қилиш халқаро кuni сифатида кенг нишонлаб келадилар.

Шу муносабат билан, ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси олимлари «Ўзбекистонда озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича миллий дастур» ишлаб чиқмоқдалар. Умуман олганда, ушбу ҳуқуқий ҳужжат Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги ва экологик хусусиятларидан келиб чиқиб, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш билан боғлиқ янги талабларни ўз ичига олиши лозим.

Хуллас, ушбу тадбирларни амалга ошириш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга катта ёрдам бериб, мазкур муаммо билан боғлиқ масалаларни ҳуқуқий тартибга солади.

2.2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқининг субъектлари ва объектлари

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммоларини теран тушуниш учун атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда бевосита иштирок этадиган субъектларга қисқача тўхталиш зарур.

Ҳуқуқ субъекти деганда, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиб, ҳуқуқий муносабатларга кириша оладиган корхона, муассаса, ташкилот, жамоа ташкилотлари ва яқка шахслар тушунилади¹. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш субъектларини ундан фойдаланиш, унга эгалик қилиш ва уни бошқариш ҳуқуқига эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар ташкил этади². Ўзбекистон Республикаси «Ҳаво кодекси»нинг 7-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси давлат органларида расмий рўйхатдан ўтган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар Ўзбекистон Республикасининг самовий ҳудудидан фойдаланувчилар ҳисобланади³.

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрь қонунида атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи субъектлар аниқ кўрсатилмаган. Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш субъекти бошқа табиат объектларидан фойдаланувчи субъектлардан ўзининг бир қатор жиҳатлари билан фарқ қилади.

Умумий қоидага асосан, табиат бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ҳуқуқий муносабатларида қатнашувчи барча субъектларнинг ҳуқуқий лаёқатга ва муомала лаёқатига эга бўлишлари лозимлиги эътироф этилади.

Аммо мазкур талабни атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга нисбатан тўлиқ қўллаб бўлмайти. Чунки баъзан ҳуқуқий лаёқатга ва муомала лаёқатига эга бўлмаган жисмоний шахслар ҳам атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг субъекти бўлишлари мумкин.

Шунга кўра, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш субъектларини уч турга бўлиш мумкин:

1) ўз ҳудудида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ҳуқуқий

¹ Алексеев С. С. Теория права. – М., 1995. – С. 19–20.

² Байдельдинов Д. Л. Правовая охрана атмосферного воздуха. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Алим-Атн, 1986. – С. 12.

³ Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси. – Т., 2000.

тартибга солишнинг асосий эгаси бўлган мустақил давлатлар;

2) корхона, муассаса ва ташкилотлар ҳамда бошқа юридик шахслар;

3) жисмоний шахслар (инсон ва фуқаролар).

Барча табиат бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг субъектлари Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда белгилаб қўйилган. Мазкур қонуннинг 6-моддасига кўра, «Ўзбекистон Республикасида табиатдан умумий тарзда ва махсус йўсинда фойдаланилади.

Табиатдан умумий тарзда фойдаланиш фуқаролар томонидан ҳаётий зарурий эҳтиёжларни қондириш учун текинга табиий ресурсларни айрим фойдаланувчиларга бириктирмай ва ҳеч қандай рухсатномалар бермай туриб бепул амалга оширилади.

Табиатдан махсус йўсинда фойдаланиш тарикасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларга ишлаб чиқариш ва ўзга хил фаолиятни амалга ошириш учун табиий ресурслар ҳақ олиб махсус рухсатномалар асосида эгаллик қилишга, фойдаланиш ёки ижарага берилади»¹.

Аммо, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрь қонунда атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бир қатор муаммолар ҳамон ўз ечимини топмаган. Мазкур қонун 30 та моддадан иборат бўлиб, асосан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалаларнинг умумий томонларини ўз ичига олган. Жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг асосий хусусиятлари, ушбу соҳадаги давлат бошқаруви, давлат назорати, бу борадаги қонун ҳужжатлари ва талабларини бузганлик учун аниқ жавобгарлик турлари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги аниқ нормативлар ва стандартлар ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш масалалари бўйича қабул қилинган халқаро шартнома ва битимларнинг аҳамияти ҳозирги талаб даражасида кўрсатилмаган. Шунингдек, айрим юрист-экологлар: «Экологик кодекс қабул қилиш мақсадга мувофиқ»², – деб эъти-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Қенгашининг ахборотномаси – 1993. – № 1. – 37-м.

² Холмўминов Ж. Т. Эколого-правовые проблемы рационального использования и охраны орошаемых земель в Республике Узбекистан. Автореф. на соискание учен. степ. доктора юрид. наук. Алма-Ата, 1997. 45 стр. Унинг ўзи: Ўзбекистон Республикаси экология кодексини қабул қилиш истикболлари. // "Барқамол завоқни тарбиялашда экологик қонунчиликни ўрни" мавзусидаги илмий-амалий конф. материаллари. Тошкент, ТДЮИ, 2010. 15-25 б.

Усмонов М. Б. Экологик қонунчилик: муаммолари, уларни ҳал этиш йўллари қандай? // Ҳаёт ва қонун. – 2002. – № 2. – 53–54-б.

роф этганлар. Ваҳоланки, Экологик кодекснинг қабул қилиниши – табиатни муҳофаза қилиш соҳасида ижобий ҳолат, аммо бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммосини ҳар томонлама ўзида акс эттира олмайди. Чунки Экологик кодексда табиат бойликлари бўлган ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмонлар ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш масалалари атраф-лича ёритилиши мумкин. Агарда «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги кодекс қабул қилинса, биз юқорида эътироф этган атмосфера ҳавоси билан боғлиқ бўлган барча масалалар кенг ёритилган бўлур эди. Бизнингча, келажакда қабул қилиниши лозим бўлган ушбу кодексда атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солиш билан боғлиқ ана шу ва бошқа масалалар тартибга солинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Хусусан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда атмосфера ҳавоси давлат томонидан муҳофаза қилиниши кўрсатилган-у, аммо унинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалаларда асосий субъект эканлиги кўрсатилмаган. Зеро, давлат атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда бевосита ўзи ёки бошқарув органлари орқали иштирок этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш, Ички ишлар вазирликлари, вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликлари ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан шуғулланадиган бошқа органлар махсус ваколатли органлар ҳисобланади.

Амалдаги қонунларга биноан, ушбу давлат органлари атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир бир қатор ҳуқуқий ваколатларга эга бўлиб, улар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартларни ва атмосфера ҳавосининг сифатига доир нормативларни белгилайдилар.

Шунингдек, мазкур органлар ўз ваколатлари доирасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бошқарув, давлат ҳисобини юритиш, атмосфера ҳавоси мониторинги, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан назорат ўрнатиш каби турли ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилайдилар.

Умуман олганда, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчи субъектларнинг барча хусусиятларини инобатга олиб, уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- 1) автотранспорт ва бошқа ҳаракатдаги машиналар;
- 2) саноат корхоналари;
- 3) иссиқлик электр станциялари;
- 4) завод ва фабрикалар;
- 5) бошқа корхона, муассаса ва ташкилотлар;
- 6) ишлаб чиқаришга асосланган қурилиш корхоналари ва иншоотлари;
- 7) фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет эл фуқаролари.

Фан-техниканинг ҳозирги ривожини ва амалиётнинг кўрсатишича, юқорида номлари келтирилган барча субъектлар атмосфера ҳавосидан объект сифатида фойдаланадилар. Демак, атмосфера ҳавосидан объект сифатида фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш хусусида фикр юритишимиз ҳам амалий, ҳам назарий аҳамиятга эга бўлиб, мазкур муаммони кенгроқ тушунишга ёрдам беради.

Юридик адабиётда атмосфера ҳавосини объект сифатида тушуниш масаласида икки хил фикр мавжуд. Биринчи фикр тарафдорларининг фикрича, атмосфера ҳавоси фойдаланиш объекти сифатида қуйидагиларни ўз ичига олади: а) атмосфера ҳавосида учраши аниқ бўлган чанг, тутун, газ; б) шовқин; в) радиоактив ҳолат; г) қуёш энергияси¹. Иккинчи нукта назардан қараганда, атмосфера объект сифатида икки элементни – Ер шарини ўраб турган ҳаво бўшлиғи ҳамда ана шу бўшлиқни тўлдириб турувчи газ, сув буглари каби моддаларни ўз ичига олади². «Баллон, компрессор ва вентиляция трубаларидаги ҳаво сифатидаги газлар атмосфера ҳавосига кирмайди»³.

Атмосфера ҳавоси бошқа табиат бойликларидан уни аниқ мулк сифатида тасарруф қилиб бўлмаслиги билан фарқ қилади. Фақат давлатгина ҳаво бўшлиғининг чегаралари орқали уни тасарруф қилиши ва ундан фойдаланиши мумкин. Зеро, атмосфера катлами табиий ресурсларнинг таркибий қисми сифатида умуммиллий бойлик ҳисобланади ва ҳар доим давлатнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга нисбатан суверен (мустақил) ҳуқуқи пайдо бўлади.

Ҳар қандай мустақил (суверен) давлат ўз ҳаво бўшлиғи чегарасида ҳудудий устуворликдан, атмосфера ҳавосидан фойдаланишда давлат мустақиллиги каби бир қатор ҳуқуқлардан фойдаланиши мумкин⁴.

¹ Стайнов П. Правовые вопросы защиты природы. – М., 1974. – С. 76.

² Бригуч М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. – М., 1985. – С. 49.

³ Уша жойда.

⁴ Колбасов О. С. Атмосфера под защитой закона // Соц. законность. – 1980. – № 10. – С. 15.

Ушбу фикр мустақил давлатлар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида тегишли стандартларни, атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш нормативларини ҳамда атмосфера ҳавоси сифатининг нормативлари белгиланишини тасдиқлайди. Масалан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасига асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини, унинг аҳволини назорат қилиш усулларини, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича ўзга талабларни белгилайди.

Атмосфера ҳавосининг ҳолатини ақс эттирувчи асосий кўрсаткичлар стандартлар орқали белгиланади. Инсон учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар (санитария нормалари) Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан, бошқа стандартлар эса Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тасдиқланади.

Шунингдек, мазкур қонунда атмосфера ҳавоси сифатининг нормативлари масаласига ҳам катта эътибор берилган. Жумладан, ушбу қонуннинг 7-моддасида шундай дейилади: «Атмосфера ҳавосининг ҳолатини баҳолашда Ўзбекистон Республикаси ҳудуди учун атмосфера ҳавоси сифатининг қуйидаги ягона нормативлари белгиланади:

– атмосфера ҳавосида ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларнинг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйиладиган даражада тўпланиши;

– физикавий омиллар атмосфера ҳавосига акустик, электромагнит, ионлаштирувчи ва бошқа хил зарарли таъсир кўрсатишнинг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйиладиган даражалари.

Қонун ҳужжатларида айрим минтақалар учун атмосфера ҳавоси сифати нормативларига нисбатан оширилган талаблар белгилаб қўйилиши мумкин.

Атмосфера ҳавоси сифатининг нормативлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ишлаб чиқилади ва тасдиқланади».

«Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда доимий манбалардан атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш нормативлари ҳам аниқ белгилаб қўйилган.

Шуниси муҳимки, мазкур қонуннинг 8-моддасига кўра, «атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқаришнинг ҳамда унга физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари атмосфера ҳаво-

сига чиқиндилар чиқарувчи ёки зарарли физикавий таъсир кўрсатувчи ҳар бир доимий манба учун ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар ва физикавий таъсир кўрсатиш омилларининг ҳар бири бўйича белгиланади».

Ҳавони ифлослантирувчи доимий манбалардан атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқаришнинг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари ҳамда унга физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативларини корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ишлаб чиқадилар. Бу нормативларни тегишлича Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги тасдиқлайди.

Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришнинг йўл қўйиладиган доирадаги нормативларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан, атмосфера ҳавосига физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби эса Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан белгилаб қўйилади.

Юридик адабиётда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш маълум бир фан соҳаси билан ҳуқуқий тартибга солиниши ҳақида ҳам ҳар хил фикрлар мавжуд.

Бундан бир неча ўн йил муқаддам И. С. Перетерский атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳаво ҳуқуқи билан¹, айримлар авиация ҳуқуқи билан², Х. И. Шварц, Ю. И. Тютекин ҳавони муҳофаза қилиш ҳуқуқи билан³, С. Б. Байсалов эса атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳуқуқи билан⁴ тартибга солишни таклиф қилган эдилар.

Назаримизда, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш масаласида Д. Л. Байдельдинов анча тўғри ғояларни олға суради. Унинг фикрича, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳуқуқи билан тартибга солиш мақсадга мувофиқ⁵.

¹ Вопросы воздушного права. Вып. 1. - М., 1927. - С. 77.

² Международное воздушное право. Кн. 1. - С. 33.

³ Шварц Х. И., Тютекин Ю. И. Правовая охрана природы Молдавии. Кишинев, 1964. - С. 289.

⁴ Байсалов С. Б. К вопросу о позитивном природоохранном праве. - Алма-Ата, 1976. Вып. 6. - С. 172-174.

⁵ Байдельдинов Д. Л. Правовая охрана атмосферного воздуха: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Алма-Ата, 1986. - С. 13-14.

Бизнингча, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни тартибга солиш масалалари атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳуқуқи институти билан тартибга солиниши ҳозирги замон ва мустақиллик даврида қабул қилинган ҳужжатлар талабига тўғри келади.

Хулоса қилиб айтганда, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш субъектлари муайян хусусиятларга эга бўлиб, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга нисбатан тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширадилар. Айрим субъектлар айна вақтнинг ўзида ҳам фойдаланувчи, ҳам назорат қилувчи, ҳам бошқарувчи орган бўлиб ҳисобланадилар.

Атмосфера ҳавоси табиатнинг таркибий қисми сифатида умум-миллий бойлик бўлиб, давлат ҳамда барча юридик ва жисмоний шахслар уни ҳамيشа муҳофаза қилишлари зарур.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш муносабатлари экология ҳуқуқида атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишдан иборат алоҳида институт билан тартибга солиниши, ушбу институт эса атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга қаратилган бир қатор субинститутлардан иборат бўлиши керак.

2.3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар

Барқарор экологик вазиятни вужудга келтириш, инсон ҳаёти ва фаолияти учун қулай экологик шарт-шароитлар яратиш, одамларнинг саломатлигини таъминлаш масалаларини ҳал қилиш юридик ва жисмоний шахслардан қонунларда кўрсатиб қўйилган ҳуқуқ ва мажбуриятларга амал қилишларини ҳамда уларни ўз вақтида бажаришларини талаб этади.

Умумназарий талаблардан келиб чиқиб таъкидлаш ўринлики, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш ҳолати асосан учта ҳуқуқий элементдан, яъни атмосфера ҳавосини ёки ҳар қандай табиат объектини эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларидан иборатдир.

«Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунга асосан, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчилар атмосфера ҳавосини тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эмасдилар. Зеро, бу ҳуқуқни атмосфера ҳавосини тасарруф қиладиган ва умуммиллий бойликнинг эгаси бўлган давлат амалга оширади. Демак, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчилар ва уни муҳофаза қилувчилар, атмосфера ҳавосига мулк ҳуқуқи асосида эгаллик қилмайдилар ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқига ҳам эга эмасдилар.

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида фуқароларнинг ҳаёт учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш ҳуқуқи ва уни сақлаш соҳасидаги мажбуриятлари кўрсатилган. Мазкур қонуннинг 4-моддасига кўра, фуқаролар ҳаёт ва соғлиқ учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш, атмосфера ҳавосининг ҳолати ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида ўз вақтида ва ишончли ахборот олиш, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқарилиши ҳамда физикавий омилларнинг атмосферага зарарли таъсир кўрсатиши орқали ўзларининг саломатлигига ҳамда мулкига зиён етказилган ҳолларда зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эгадилар. Фуқаролар атмосфера ҳавосини авайлашлари, унинг ифлосланишига, камайишига ва унга физикавий ва кимёвий омилларнинг зарарли таъсир этишига олиб келувчи ҳаракатларни қилмасликлари шарт.

Ушбу қонунда фуқароларнинг ҳаёт ва соғлиқ учун қулай атмо-

сфера ҳавосига эга бўлишларини таъминлаш мақсадида, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчилар ва уни муҳофаза қилувчиларга атмосфера ҳавосидан экологик қонун/талаблари асосида фойдаланиш ҳамда уни муҳофаза қилиш масъулияти юклатилади.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш ўзaro чамбарчас боғлиқ жараён бўлиб, унга маълум ҳуқуқни чеклаш, тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш ҳолатлари ҳам ҳосилдир. Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳуқуқини умуман ёки қисман чеклаш мумкин бўлиб, ушбу ҳуқуқнинг асосий мақсади атмосфера ҳавосидан қонун талаби асосида фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилиш тартибини таъминлашдан иборат бўлади.

Ўзбекистон Республикаси «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 13-моддасида атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатишни ҳамда ундан фойдаланишни чеклаш, тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш масаласига алоҳида эътибор берилган. Унга асосан, атмосферага ифлослантирувчи моддалар ёки биологик организмларни чиқариш, унга физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатиши ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланишга доир руҳсатномаларда назарда тутилган шартлар ва талабларни бузиш билан боғлиқ фаолият маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан уларнинг ваколати доирасида қабул қилган қарорига кўра чекланиши, тўхтатиб қўйилиши, зарарли таъсир кўрсатиш сабабларини бартараф этиш мумкин бўлмаган тақдирда эса, улар тугатилиши мумкин.

Бинобарин, субъектлар атмосфера ҳавосидан фойдаланишда мазкур қонун талаблари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар ҳамда атмосфера ҳавоси сифатининг нормативларига аниқ риоя қилишлари лозим. Акс ҳолда, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш чекланиши, тўхтатиб қўйилиши ёки тугатилиши мумкин бўлади.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 23-моддасида кўрсатилганидек, «табиий ресурслардан фойдаланиш талабларини муттасил бузадиган фойдаланувчи табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин». Ушбу талабни бевосита атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш соҳасига ҳам татбиқ этиш мумкин.

Шунингдек, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчи субъектлар «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун-

нинг 20-моддасида кўрсатилган шартларни ҳам тўлиқ бажаришлари лозим. Унга асосан, «атмосфера ҳавосидан фойдаланишга муайян ҳудуд ҳавосини ўзгартирмаслик, уни белгиланган нормативлардан ортиқ даражада ифлослантирмаслик ёки сийраклаштирмаслик шарти билан йўл қўйилади.

Халқаро битимга мувофиқ, вазирликлар ва идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, хусусий шахслар озон қатламига зарарли таъсир этувчи кимёвий моддалар ишлаб чиқариш ҳамда бундай моддалардан фойдаланишни кискартиришлари ва келгусида батамом тўхтатишлари шарт».

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни амалга ошириш атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи субъектларнинг мазкур соҳадаги ўз мажбуриятларини бажаришлари билан ҳам боғлиқ. Мазкур ҳолатлар Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Радиация хавфсизлиги тўғрисида», «Чиқиндилар тўғрисида»ги қонунлари ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларида ўз аксини топган.

Масалан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг бир қатор моддаларига кўра табиатдан фойдаланувчилар: «ёқилғи ва ёнилғи-мойлаш материаллари сифатига доир талаблар» (14-модда), «Ўзбекистон Республикаси ҳудудига транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини олиб кириш ва уларнинг кириб келиши шартлари» (15-модда), «транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш» (16-модда), «транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини таъмирлайдиган ва уларга техник хизмат кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар олди-га қўйиладиган талаблар» (17-модда), «кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш» (18-модда), «озон қатламига зарарли таъсир кўрсатишнинг олдини олишга доир талаблар» (19-модда), «минерал хомашёни қазиб олиш, ташиш ва қайта ишлаш пайтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир талаблар (20-модда), «ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини жойлаштириш ёки кўмиб ташлашга доир талаблар» (21-модда), «атмосфера ҳавосининг ҳолатига таъсир кўрсатувчи корхоналар, иншоотлар, транспорт магистраллари ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш ва фойдаланишга топшириш» (22-модда), «кашфиётлар, ихтиролар, саноат намуналарини, техника ва технологияларни жорий

этиш пайтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талаблари» (23-модда)га риоя этишлари шарт.

Ушбу қонун талаблари атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишда атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини бир неча гуруҳга бўлишни тақозо қилади.

Мазкур масалага ҳуқуқий адабиётда ҳам эътибор берилган. Хусусан, атмосфера ҳавосидан фойдаланишга рухсат олинганидан кейин субъектнинг тўрт хил мажбурияти юзага келиши таъкидланади:

1) ташкилий-ҳўжалиқ, техник ва бошқа нормативлар ҳамда стандартларни ўзида акс эттирувчи (ҳавога чиқариладиган газлар миқдорини камайтириш; тегишли аппарат ва техника воситаларини назорат қилиш; атмосфера ҳавосига чиқариб ташланадиган чиқиндиларни доимий ҳисоб-китоб қилиш);

2) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш чоғида ер, тупроқ, сув ва бошқа табиат бойликларининг ифлосланишига йўл қўймаслик;

3) авариялар оқибатида атмосфера ҳавосининг ифлосланишига йўл қўймаслик ва уларнинг олдини олиш;

4) ноқулай метеорологик ҳолатлар вужудга келган тақдирда зарур чораларни кўриш ва бошқа ҳолатлар¹.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ барча ҳуқуқлар тегишли мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Агарда мазкур масаланинг конституциявий талабидан келиб чиқадиган бўлсак, «атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш» (50-модда), «экологик муҳитга зарар етказмаслик» (54-модда), «табиий захиралардан умуммиллий бойлик сифатида оқилона фойдаланиш» (55-модда), «атроф муҳитни муҳофаза қилиш» (100-модда) каби ҳуқуқ ва мажбуриятлар бевосита амалга оширилиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари аниқ кўрсатилган. Жумладан, ушбу қонуннинг 24-моддасига кўра, «фаолияти атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар, иссиқхона газлари ва озонни бузувчи моддалар чиқариш ҳамда атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли

¹ Природноресурсное право и правовая охрана окружающей среды. – М., 1988. – С. 324– 325.

таъсир кўрсатиши билан боғлиқ бўлган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар қўйидагиларга мажбурдирлар:

- атмосферага чиқарилган чиқиндиларни тозалаш ва зарарли физикавий таъсирни камайтириш учун иншоотлар, асбоб-ускуналар ва аппаратуралардан, шунингдек улар устидан назорат қилиш воситаларидан фойдаланиш қоидаларига риоя қилиш;

- хўжалик объектлари теварагида санитария-муҳофаза зоналари барпо этиш;

- чиқиндилар чиқаришни ҳамда зарарли физикавий таъсирни камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

- чиқарилган чиқиндилар ҳамда физикавий омиллар зарарли таъсирининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативларига риоя қилиш юзасидан назорат ўрнатиш, уларнинг ҳисоботини юритиш ва белгиланган тартибда статистика ҳисоботини тақдим этиш;

- энергияни тежайдиган технологияларни жорий этиш, ёқилғи-энергетика ресурсларини тежаш, экологик жихатдан тоза энергия манбаларидан фойдаланиш чора-тадбирларини кўриш;

- метеорология шароитлари ноқулай келиши кутилаётганлиги муносабати билан атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришни камайтириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан келишилган ҳолда чора-тадбирлар кўриш;

- корхоналар ва транспорт коммуникацияларининг таъсир доирасида атроф муҳитга ҳамда аҳоли саломатлигига зарарли таъсир кўрсатишини баҳолаш;

- кучли таъсир этувчи заҳарли моддалар ҳамда буғланувчи бирикмаларни сақлаш, улардан фойдаланиш ва улардан бўшаган идишларни зарарсизлантириш шартларига риоя қилиш;

- атмосферага бирваракайига ва авария туфайли чиқиндилар чиқиши, яширин хавфли вазиятлар юзага келишининг олдини олиш, шунингдек, атмосфера ҳавосининг чегаралараро ифлосланишини камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

- чиқиндиларни йўқ қилишни таъминлаш ҳамда улар тўпланиб қолганида ва қайта ишланаётганида атмосфера ҳавосини ифлослантиришнинг олдини олиш чора-тадбирларини кўриш.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш чора-тадбирларини бажариш тупроқ, сув ва атроф табиий муҳитнинг бошқа объектлари ифлосланишига олиб келмаслиги лозим. Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчи субъ-

ектлар ўз ҳуқуқларидан тўла фойдалансалар-да, айрим ҳолларда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш борасидаги кўплаб мажбуриятларини бажармайдилар.

Очик айтиш мумкинки, минтақамизда атроф муҳитга ва аҳоли саломатлигига салбий таъсир этаётган бир қанча экологик хавф ўчоқлари ҳамда объектлари мавжуд. Хусусан, Тожикистон алюминий заводи (ТАЛКО ДУК) йилдан-йилга қуввати оширилгач, 80-йилларнинг бошларида ҳавога кўп миқдорда фторли водород, олтингугурт газы, азот ва углерод оксидлари чиқариб ташлай бошлади. Аянчли томони шундаки, бу ҳол Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилоятининг туманларида экологик вазиятнинг кескин ёмонлашувига олиб келган.

Ушбу завод ҳар йили ҳавога 40 минг тоннагача уни булғатувчи моддаларни, шу жумладан 300–400 тонна энг зарарли модда – фторли водородни чиқариб ташлаган. Айрим пайтларда, айниқса, ёз ойларида Сарисие туманида ҳаводаги фторли водороднинг миқдори йўл қўйиш мумкин бўлган меъёрдан 6–8 баравар ошиб кетган. Ёзда вужудга келадиган фавқулодда вазиятдан ташқари, 1983 йилдан буён ўтказилаётган кузатиш даврида ҳаводаги фторли водороднинг ўртача миқдори йўл қўйиш мумкин бўлган меъёрнинг 1,5–2 бараваридан камаймаган. Шу даврда олтингугурт диоксиди ва азот диоксиди, фторли водород ва олтингугурт диоксиди ўртасидаги ўзаро қўшилиш туфайли ҳавонинг булғаниши кучайган.

Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларининг ҳукуматлари, атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги биргаликдаги саъй-ҳаракатларни янада кучайтириш мақсадида, 1994 йилнинг 17 ноябрида Тожикистон алюминий заводи салбий таъсир қиладиган ҳудуддаги экологик вазиятни яхшилаш борасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битим имзолаган эдилар. Битимда техник мақсадлар учун алюминий ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш, экологик меъёрларни ишлаб чиқиш, иқтисодий зарарни аниқлаш, мазкур ҳудудда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш юзасидан давлат назоратини таъминлаш назарда тутилган. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг табиатни муҳофаза қилиш билан шуғулланувчи республика органлари ушбу битимни амалга ошириш мақсадида 1996–2000 йилларда Тожикистон алюминий заводининг экологик ҳолатини яхшилашга доир илмий тадқиқот ва техника ишлари дастурини ишлаб чиқдилар.

Шу муносабат билан 1999 йил апрель ойида Тожикистоннинг Регарь алюминий заводи салбий таъсир қиладиган ҳудуддаги ижти-

мой-экологик вазиятни барқарорлаштиришга бағишланган халқаро учрашув иштирокчиларига Тожикистон ҳамда Ўзбекистон республикалари парламентларининг қўшма мурожаати¹ катта аҳамиятга эга. Хусусан, Регарь алюминий заводи билан боғлиқ экологик вазиятни юмшатиш учун «Экосан» халқаро жамғармасининг экспертлар гуруҳи 1999 йилнинг январида Сарисий ва Узун туманларидаги экологик вазиятни ўрганди, айна пайтда мазкур битимга тегишли жойларда келишув қоидалари қандай бажарилаётганлиги билан ҳам танишди. Натижада жойлардаги айрим корхона ва ташкилотлар ўз зиммасига олган бир қанча мажбуриятлар шу вақтга қадар бажарилмаганлиги, чунончи, Тожикистон алюминий заводи (ТАЛКО ДУК) нинг экологик ҳолатини яхшилаш, фторли водород ва олтингургурт диоксиди қўшилишининг салбий таъсирини тугатиш, иссиқ иқлим шароити учун санитария-гигиена қоидаларини қайта кўриб чиқиш ва экологик нормаларни ишлаб чиқишни молиялаштириш, ҳаво булғанишини назорат қилишнинг автомат тизимини жорий этишга доир тадбирлар амалга оширилмаганлиги маълум бўлди.

1998 йилда Тожикистон алюминий заводи (ТАЛКО ДУК) қувватининг қисқартирилишига қарамай, унинг одамлар саломатлигига ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига салбий таъсири юқорилигича қолмоқда. Масалан, Сарисий ва Узун туманларида 1998 йилда аҳоли орасида флюороз, юқумли касалликлар, паразитар, эндокрин касалликлар, шиш пайдо бўлиши, иммунитет танқислиги касалликлари, қон ҳосил қилувчи органлар, суяк-мушак тизими касалликлари, туғма нуқсонлар 1996 йилдаги даражага нисбатан 1,5–2 баравар кўпайган.

Эколог ва иқтисодчи олимларнинг фикрича, Сарисий туманидаги тоқзорлар ва машҳур Дашнобод анорлари нобуд бўлганлиги, бу ерда ипак қурти боқиш тўхтатилгани оқибатида ҳар йилги иқтисодий зарар 50 миллион сўмга етган. Узун туманида тиббий текширувдан ўтказилган болаларнинг 45,7 % да нафас органлари касалликлари аниқланди. Аҳолининг тиббий кўриқдан ўтган қисмида епотес ва флюороз билан касалланиш даражаси ҳам 45 % дан ошиб кетган. Бу туманда Тожикистон алюминий заводи (ТАЛКО ДУК) нинг салбий таъсири оқибатида 1998 йилда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши 55 миллион сўм зарар кўрган².

Тожикистон давлат тиббиёт институти акушерлик ва гинекология

¹ Халқ сўзи. – 1999йил 30 апрель.

² Ўшв жойда.

кафедраси ходимлари ўтказган тадқиқотларнинг натижалари ҳам Тожикистон алюминий заводида ишлаётган аёллар саломатлигининг ёмонлигини кўрсатди. Чунончи, аёлларнинг катта гуруҳи текширилганида, уларнинг 82 % да гинекологик касалликларнинг бир хилдан тортиб беш хилгача мавжудлиги, заводдаги ноқулай ишлаб чиқариш вазияти аёлларнинг иммунологик ҳолати, шунингдек уларнинг организмдаги нейро-эндокрин бўғинларга салбий таъсир қилиши аниқланган.

Шуниси ачинарлики, туғма нуқсонлар билан тўхилаётган болалар Тожикистоннинг Турсунзода туманида мазкур заводнинг салбий таъсиридан олисда жойлашган бошқа туманлардагига нисбатан 3 барабар кўп учраши аниқланди. Тожикистон алюминий заводи (ТАЛКО ДУК) атрофидаги ҳудудда истикомат қилаётган болаларни текшириш чоғида уларнинг 83,9 % да иммунологик кўрсаткичлар меъёрида эмаслиги маълум бўлган. Тожикистон алюминий заводи (ТАЛКО ДУК) ҳавога чиқариб ташлаётган заҳарли моддаларни водий шамоллари Ўзбекистон ҳудудига учуриб келмоқда, бу ҳол Сурхондарё вилоятининг бир қатор туманларида табиатга ва одамлар саломатлигига, айниқса атмосфера ҳавосига салбий таъсир қилмоқда.

Бу эса, ўз навбатида, республикамизнинг жанубий вилоятларидаги экологик аҳволнинг бузилишига ва заводдан чиқарилаётган фтор моддасининг зарарли таъсири оқибатида катталар ва ёшлар ўртасида касалликларнинг 2 барабар ошишига, кўплаб тирик мавжудот ва ўсимликлар дунёсининг йўқолишига олиб келди¹. Демак, ушбу завод экологик таъсирининг олдини олиш учун: *биринчидан*, янги технологияларни жорий қилиш; *иккинчидан*, Ўзбекистон Республикасига етказилаётган экологик зарарни қоплатиш; *учинчидан*, мазкур масала юзасидан давлатлараро ҳамкорликни йўлга қўйиш ва тегишли халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш; *тўртинчидан*, халқаро нормаларни ҳаётга татбиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

Хуллас, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчи субъектлар доимо ўз мажбуриятларига оғишмай амал қилишлари лозим. Бунинг учун улар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда бир қатор тадбирларни ҳам амалга оширишлари шарт. Зеро, ишлаб чиқаришда замон талабига мос келадиган, экологик самара берадиган янги технологияларни қўллаш уларнинг биринчи галдаги бурчлари бўлиши лозим. Шу билан бирга, атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи ҳар бир субъект етказилган зарарни қоплаш ҳамда атмосфера

¹ Шодиметов Ю. Ш. Центральная Азия: семья, экология и здоровье // Материалы круглого стола «Семья, экология и здоровье». – Т., 1994. – С. 3–10.

ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлиги учун товон тўлаши шарт.

Умуман олганда, амалдаги қонун ҳужжатларида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар аниқ ҳамда батафсил аксини топмаган. Шу муносабат билан «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда ёки келажакда қабул қилиниши мумкин бўлган Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш кодексида юридик ва жисмоний шахсларнинг мазкур соҳадаги ҳуқуқ ва мажбуриятларининг аниқ тавсифи ҳамда турларини кўрсатиш ҳам давр талабидир.

Назорат саволлари:

1. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш тушунчаси нимадан иборат ?
2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишнинг қандай принциплари мавжуд?
3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқининг субъектлари ҳақида нималарни биласиз?
4. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқининг объектлари нима?
5. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги қандай ҳуқуқлар мавжуд ?
6. Қонунчиликда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги асосий мажбуриятлар қай даражада ўз аксини топган?
7. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш тартибининг ҳуқуқий асоси нималардан иборат?
8. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат кадастрининг ҳуқуқий мазмуни нималарда намоён бўлади. ?

III – БОБ. АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ВА НАЗОРАТИ

3.1. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солишда давлат бошқаруви, унинг функцияси ва шакллари

Сўнги йилларда экологик тадбирларнинг замон талаблари асосида амалга оширилмаслиги атмосфера ҳавоси билан боғлиқ бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бу эса, ўз навбатида, табиатни муҳофаза қилиш, айниқса, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш борасида давлат бошқарувини янги усулда ташкил этишни тақозо этади.

Шу боис ҳам атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат бошқаруви, республикаимиз ва халқимиз ҳаётий манфаатларидан келиб чиқиб, асосан она табиатимизга, атмосфера ҳавосига зарар етказилишига йўл қўймайдиган, экологик мувозанатнинг бузилишига олиб келмайдиган чора-тадбирларнинг кўрилиши ва тартиб-қоидаларнинг ўрнатилишига хизмат қилади. Зеро, амалиётнинг кўрсатишича, умуман, табиатни муҳофаза қилиш ва экология соҳасида, айниқса, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш борасида давлат бошқарувини ҳозирги замон талаби даражасида ташкил қилиш учун масаланинг назарий томонларига ҳам алоҳида эътибор бериш зарур.

Шу муносабат билан экология ҳуқуқи, хусусан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги бир қатор олимларнинг илмий ишлари¹ ҳамда қабул қилинган қонунларнинг² аҳамиятини таъкидлаш ўринли.

Юридик адабиётда мавжуд фикрлардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш борасидаги давлат бошқаруви экология ҳуқуқида алоҳида

¹ Байдельдинов Д. Л. Правовой механизм государственного управления в области экологии. – Алматы, 1998; Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. – М., 1985; Жўраев Ю. А. Право и управление в области использования и охраны природной среды Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1996; Колбасов О. С. Экология: политика, право. – М., 1976. – С. 215; Луная А. Е. Природа, право, управление. – М., 1981; Холмуминов Ж.Т. Государственное управление в области охраны окружающей среды (понятие, принципы и функции). Хуқуқ. Право. Law. 2004. №3, 42-44 стр.

² Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги 1992 йил 9 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1993. – № 1. – 38-м.; Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги 1996 йил 27 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1997. – № 2. – 52-м.

институтни ташкил қилади. Уни ташкил этишдан мақсад атмосфера ҳавоси ифлослантирилишининг олдини олиш, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бир қатор тадбирларни ўз вақтида амалга ошириш, инсоннинг мусаффо атмосфера ҳавосига бўлган эҳтиёжини қондириш учун давлат органлари фаолиятини қонун асосида олиб боришдан иборатдир.

Ушбу фаолиятнинг ҳуқуқий асосини Ўзбекистонда қабул қилинган экологик қонунлар, давлат органларининг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш фаолиятини тартибга солувчи бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлари ташкил қилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш борасида давлатнинг бир қатор функциялари мавжуд бўлиб, ушбу функциялар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда давлат бошқарувининг самарадорлигини таъминлаш ва кўплаб ижобий ишларни амалга оширишга қаратилган.

Шу сабабли, ушбу функцияларнинг бажарилиши бир қатор масалаларни, яъни бошқарувни амалга оширувчи давлат органлари, уларнинг ҳуқуқий ваколатлари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан давлат назоратини олиб бориш каби масалаларни ҳам ҳал этишни талаб қилади.

Ҳозирги шароитда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришнинг барча функциялари ушбу масалага қаратилган бир қатор ташкилий-ҳуқуқий шакл ва усулларда амалга оширилади. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришнинг қуйидаги уч *шаклини* таъкидлаш ўринли:

1) *ҳуқуқ ижодкорлиги* – атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни бошқаришга доир давлат органларининг тегишли ҳуқуқий-норматив ҳужжатларни ишлаб чиқиши ва уларни қабул қилиши жараёнида мавжуд бўлади;

2) *ҳуқуқий нормаларни қабул қилиш* – бунда давлат атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни бошқариш соҳасидаги ҳуқуқий норматив ҳужжатларни аниқ мақсадлар йўлида чиқаради;

3) *ҳуқуқни муҳофаза қилиш* – бу давлатнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни бошқариш фаолиятида намоён бўлиб, ҳуқуқий нормаларда кўрсатилган талабларни ўз вақтида бажармаслик ва атмосфера ҳавоси тўғрисидаги қонунларни бузиш жараёнида вужудга келади.

Шунингдек, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни бошқариш тизимини мустаҳкамлаш *усуллари* ҳам мавжуд бўлиб, улар юқоридаги шакл ва функцияларнинг самарали амалга оширилишини таъминлайди:

- а) мазкур соҳадаги кўрсатмаларни амалга ошириш;
- б) давлат органлари чиқарган буйруқларни аниқ бажариш;
- в) маълум экологик шарт-шароитларни ҳисобга олиб, илмий ва амалий тавсиялар бериш.

Ҳар қандай шароитда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан давлат бошқаруви усуллари ҳокимият ва унга бўйсунуш жараёнида тегишли ҳуқуқий норма талабларини бажариш ҳоллари билан боғлиқдир.

Юқоридаги ҳолатлардан кўриниб турибдики, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқариш тизими бир қатор хусусиятларга эга бўлиб, бошқа табиат объектларидан фарқланади.

Улар қуйидаги ҳолларда намоён бўлиши мумкин:

атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги стандарт ҳамда нормативларни белгилаш жараёнида;

атмосфера ҳавоси мониторингини амалга оширишда;

атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш жараёнида давлат ҳисобини юритишда ҳамда экологик экспертиза ўтказишда;

атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан давлат назоратини олиб боришда;

атмосфера ҳавоси тўғрисидаги қонунларни бузиш оқибатида қўлланиладиган жазо чораларини белгилашда;

зарарли таъсир кўрсатганлик учун қонун асосида тегишли жазо тўлаш ва бошқа жараёнларда.

Хуллас, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқариш функцияси, шакл ва усуллари катта аҳамиятга эга бўлиб, ушбу масала амалдаги қонун ҳужжатларида кенгрок ўз аксини топиши мақсадга мувофиқдир. Зеро, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришнинг экологик талабларга асосланган ҳолда ташкил этилиши ҳамда олиб борилиши янада самарали бўлишига ҳамда барча табиат бойликларининг келажак авлодга бус-бутун қолдирилишига ёрдам беради.

3.2. Атмосфера ҳавосидан фойдаланишни назорат қилувчи ва муҳофаза қилувчи давлат бошқарув органлари ҳамда уларнинг ваколатлари

Атмосфера ҳавосидан фойдаланишни назорат қилувчи ва уни муҳофаза қилувчи давлат бошқарув органларининг фаолияти катта аҳамиятга эга бўлиб, у муайян давлат органларининг тегишли ваколатлари орқали амалга оширилади.

Давлат органлари атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг аниқ мақсадларига кўра икки гуруҳга, яъни 1) умумий ва 2) махсус ваколатли органларга бўлинади. Умумий бошқарув органига, барча турдаги ижтимоий муносабатлар билан бир қаторда, экологик муносабатларни ҳам тартибга солиб туриш ваколати берилган бўлса, махсус бошқарув органига эса бевосита экологик муносабатларни тартибга солиш ваколати берилган¹.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш мақсадидаги умумий ваколатли давлат бошқарув органларига марказда ва жойларда ижроия ҳокимиятини амалга оширадиган органлар қиради. Улар ўз ваколатларини Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда амалга оширадилар.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни тартибга солувчи махсус органлар фаолияти ва функцияларига кўра икки тоифага ажратилади: *биринчиси* атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга масъул бўлган асосий (бевосита) органлар бўлиб, уларга Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, «Ўзгидромет» ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси қиради; *иккинчи* (билвосита) тоифадаги давлат органларига эса атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга бевосита ёрдам бериш ваколатига эга бўлган тармоқ бошқарув органларини киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 8-моддасига биноан, «атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва бошқа норматив ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳка-

¹ Экологическое право (на основе Экологического законодательства Республики Узбекистан). Альбом схем: Учебное пособие // Министерство Высшего и среднего-специального образования РУз: Автор составитель Ж.Т.Хольмунинов. Т.: Тафаккур, 2010. 272 с.

маси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, давлат бошқаруви маҳаллий идоралари амалга оширадилар.

Умуман олганда, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш борасида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган бошқа органлар ҳам мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 7-моддасида Олий Мажлиснинг табиатни муҳофаза қилишга тааллуқли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари кўрсатилган бўлиб, улар атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни бошқаришга ҳам бевосита тегишлидир.

Таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси экология ва табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш билан бирга, жойларда тегишли экологик қонунларнинг ижросини ўрганиш орқали маҳаллий ҳудудларда атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ бўлган экологик сиёсатни ҳам амалга оширади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси (15-банди) ва «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида»ги 1994 йил 22 сентябрь конституциявий қонунда¹ ҳам батафсил кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 5-моддасига кўра, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари амалга оширадилар.

Мамлакатимизда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришда ижро этувчи органларнинг ўрни ҳам катта. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат ва ижроия ҳокимият бошлиғидир. У Ўзбекистон Конституцияси 93-моддасининг 4-бандига асосан, экология, табиатни муҳофаза қилишга, жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид шартнома ва битимларни имзолайди, республика томонидан тузилган шартномаларга, битимларга ва унинг мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1994. – № 10. 250-м.

хамда, мазкур модданинг 13-бандига кўра, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимига номзодларни тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 9-моддасига мувофиқ, табиатни муҳофаза қилиш ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни бошқаришда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қуйидаги ваколатлари катта аҳамиятга эга бўлиб, у табиатни, шу жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида қуйидаги ваколатларни амалга оширади:

– табиатни муҳофаза қилиш борасида ягона сиёсат юритиш;

– табиат ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш;

– табиий ресурсларга нисбатан табиат кадастри юритилиши тартибини белгилаш ва бундай кадастр юритилишини таъминлаш, республика аҳамиятига молик табиат ресурсларининг захираларини тасдиқлаш;

– экологик жиҳатдан танг вазиятлар, табиий офатлар ва фалокатларнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш;

– табиий офатлар ва йирик аварияларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбирларини амалга ошириш;

– табиий ресурслардан фойдаланганлик, атроф табиий муҳитни ифлослантирганлик, чиқиндилар, зарарли таъсир этувчи бошқа нарсалар жойлаштириб ташлаганлик учун ҳақ тўлаш тартибини, шунингдек табиий ресурслардан фойдаланиш, чиқиндилар жойлаштириш лимитларини белгилаш;

– экологик таълим ва тарбия тизимини яратиш ҳамда унинг амал қилишини таъминлаш;

– табиатдан алоҳида тартибда фойдаланиладиган ҳудудларнинг чегараларини, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳўжалик фаолияти режимида тартибни тасдиқлаш;

– табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида давлатлараро муносабатларни ривожлантириш ва бошқа тадбирлар.

Вазирлар Маҳкамасининг табиатни ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бир қатор ваколатлари Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги қонуннинг 11-моддасида ҳам ўз аксини топган¹.

Бундан ташқари, табиат бойликлари ва атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишни бошқариш борасида

¹Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги 1993 йил 6 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1993. – № 5. – 202-м.

маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг аҳамияти ҳам катта.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги 1993 йил 2 сентябрь қонунда мазкур органнинг табиатни муҳофаза қилиш, жумладан атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ ваколатлари аниқ белгиланган¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасида кўрсатилганидек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига атроф муҳитни муҳофаза қилиш, жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш масалалари ҳам киради.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 10-моддасида давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатлари аниқ кўрсатилган бўлиб, ушбу ҳолатлар бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга ҳам тегишлидир. Унга асосан, қуйидаги вазифалар давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларининг ваколатига кириши кўрсатилган:

– ўз ваколати доирасида ўз ҳудудида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш, минтақанинг (ҳудуднинг) экологик дастурларини тасдиқлаш;

– табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва уларнинг аҳволига баҳо бериш, экологик жиҳатдан зарарли бўлган объектларни рўйхатга олиш;

– табиатни муҳофаза қилишга доир тадбирларни моддий-техник жиҳатидан таъминлаш;

– табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи, саноат ёки рўзғор чикиндиларини тўплаш ёки кўмиб ташлашга рухсатномаларни белгиланган тартибда бериш ёки уларни бекор қилиш;

– табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар ундириш;

– табиатнинг муҳофаза қилиниши устидан назорат ўрнатиш, атроф табиий муҳитга зарар етказётган маҳаллий аҳамиятга молик объектлар фаолиятини вақтинча ёки бутунлай тўхтатиш ва қайта ихтисослаштириш тўғрисида қарорлар қабул қилиш;

– Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа масалаларни тартибга солиш.

¹Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги 1993 йил 2 сентябрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1993. – № 9. 322-м.; 1997. – № 4-5. – 126-м.; 1999. – № 5. – 110-м.

Шу билан бирга, маҳаллий вакиллик давлат органлари ўз ҳудудларида Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси жойлардаги бўлинмаларининг табиатни ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда ундан фойдаланишни бошқариш билан боғлиқ ишларини сессияларида кўриб, назорат қилиб туради.

Булардан ташқари, махсус ваколатли давлат органлари ҳам мавжуд. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришда Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ваколатлари «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида аниқ кўрсатилган. У ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўйсунди ҳамда вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек айрим шахслар томонидан ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсидан, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишга доир қонунларга риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1996 йил 26 апрелда тасдиқлаган тегишли Низом¹ билан тартибга солинади. Унга кўра, Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлар давлат идоралари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ҳам ўз ваколати доирасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бир қатор ишларни амалга оширади. Масалан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 18-моддасига биноан, кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ масалаларни ҳал этади.

Кимёвий моддаларни ишлаб чиқарувчи ёки улардан фойдаланувчи корхона ва ташкилотлар бундай моддаларнинг атмосфера ҳавосида йўл қўйиладиган даражада тўпланиш нормативларини, уларни назорат қилиш усуллари ва экологик-токсикологик паспортларини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги белги-

¹ Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги Низом. – Т., 1996. – 32-б.

лаган тартибда ишлаб чиқадилар.

Ишлатиш тақиқланган ва ишлатишга яроксиз бўлиб қолган кимёвий моддаларни зарарсизлантириш Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги берадиган рухсатнома асосида амалга оширилади.

Кимёвий моддаларни ўсимликларни химоя қилиш воситаси, уларнинг ўсишини тезлаштирувчи омил, минерал ўғит ва бошқа препаратлар сифатида фақат ердан туриб ишлатишга йўл қўйилади. Қишлоқ хўжалиги экинларига кимёвий моддалар билан ишлов бериш қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ўз ваколати доирасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, уни ифлосланишдан сақлаш, белгиланган стандарт ва нормативлар асосида атмосфера ҳавосидан фойдаланишни бошқариш ҳолларини белгилайди. Вазирлик асосан йўл ҳаракати хавфсизлиги хизмати (ЙҲХХ)нинг фаолиятини тўғри ташкил этиш ва унинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда тегишли давлат стандарти ва нормативларига риоя қилинишини таъминлаши асосида ушбу функцияларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўз гидрометеорология маркази хизмати, ўз ваколатига асосан, атмосфера ҳавосининг ҳолатини кузатиш, у ҳақда ахборот тўплаш, умумлаштириш, таҳлил этиш ва истиқболни белгилаш, атроф табиий муҳитнинг давлат мониторингини ягона тизим бўйича қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга ошириш каби вазифаларни бажаради.

Амалдаги қонунчиликка асосан, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда яна бир қатор органлар, жумладан Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ер қаърини геологик ўрганиш, саноатда, қончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси, Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат кўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Санитария-эпидемиология хизмати, «Ўзметкомбинат» АИЧБ, «Ўзбекэлектрокимёсаноат», «Ўзбеккимёмаш», «Ўзбекистон ҳаво йўллари» авиакомпанияси, «Ўзавтосаноат» АҚ, «Ўзбекистон темир йўллари» давлат акциядорлик компаниялари ва бошқаларни

атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда ундан фойдаланишга бевосита ёрдам бериш ваколатига эга бўлган тармоқ бошқарув органлари жумласига киритиш мумкин.

Хуллас, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришни такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

биринчидан, барча вазирликлар, давлат қўмиталари ва агентликларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишдаги ҳамкорлигини таъминлаш;

иккинчидан, жойларда маҳалла қўмиталари, фуқаролар йиғини, тадбиркорлар, хусусий корхоналар ва хорижий фирмаларнинг табиатни ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини янада такомиллаштириш;

учинчидан, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш учун «ЭКОСАН» халқаро экология ва саломатлик хайрия жамоат фонди, «Камолот ёшлар ижтимоий ҳаракати», «Маҳалла» ва бошқа нодавлат ташкилотларнинг фаоллигини янада ошириш;

тўртинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда ва экологик фалокатларнинг олдини олиш ҳамда унга қарши курашда депутатларнинг фаоллигини ошириш;

бешинчидан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»-ги қонунда ёки келажакда қабул қилиш таклиф этилаётган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги кодексда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга масъул давлат бошқаруви органларининг ваколатларини янада батафсилроқ ва аниқроқ кўрсатиш.

Фикримизча, ушбу вазифаларни тез ва тўлиқ бажариш атмосфера ҳавосининг ҳуқуқий жиҳатдан самарали муҳофаза қилинишини таъминлашга ёрдам беради.

3.3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишда давлат назорати

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги экологик назорат экология ҳуқуқи субъектларининг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш талабларини ўз вақтида бажаришларини назорат қилиш демакдир. Экологик назоратнинг асосий мақсади атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш самарадорлигини таъминлаб, ушбу соҳадаги ҳуқукбузарликларнинг олдини олиш, уларга қарши курашиш ҳамда уларнинг олдини олишдан иборат.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат экологик назорати қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

биринчидан, мустақил давлатимизнинг экологик сиёсатини ўзида акс эттириши;

иккинчидан, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувининг асосий элементи эканлиги;

учинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда белгиланган норматив ва стандартларга амал қилишни таъминлашга қаратилганлиги;

тўртинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий асосини белгиловчи норматив ҳужжатларни амалга ошириш;

бешинчидан, атмосфера ҳавоси мониторинги, уни муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисоботини юритиш;

олтинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқукбузарликларнинг олдини олиш ҳамда ушбу қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик масалалари ва бошқалар.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг объектини атмосфера ҳавоси, унинг таркиби ҳамда бошқа табиат бойликлари билан ўзаро муносабати ташкил этади.

Табиат бойликларининг эгаси бўлиб асосан давлат ҳисобланади. У ушбу соҳада чекланмаган ҳуқуқларга эга. Мазкур ҳуқуқлар табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни ҳам таъминлашга хизмат қилади¹. Бинобарин, давлат табиат ресурс-

¹Еренев А.Е., Мухитдинов Н.Б., Ильяшечко Л.В. Правовое обеспечение рационального природопользования. – Алматы. 1985. – С. 51–52.

ларини, жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда маълум даражада экологик назоратни ҳам амалга оширади.

Экологик назорат корхона, муассаса, ташкилот, фуқаролар ва бутун хўжалик юритувчи субъектларнинг атроф табиий муҳит талабларига ҳамда жамиятда экологик хавфсизликни таъминлашга ундайди¹.

Ҳар қандай вазиятда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш табиат бойликларининг ўзаро боғлиқлиги талабидан келиб чиқиб, маълум принциплар асосида олиб борилиши лозим².

Умуман олганда, Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 29-моддасида экологик назоратнинг вазифалари кўрсатилган бўлиб, бу эса, ўз навбатида, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга ҳам бевосита тегишлидир. Мазкур моддага асосан, экологик назорат олдида атроф табиий муҳитнинг аҳволини ҳамда хўжалик юритиш ва бошқа фаолият таъсирида унда бўладиган ўзгаришларни кузатиб бориш; атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларнинг талаблари ва атроф табиий муҳит сифатининг нормативларига риоя этиш борасидаги дастурлар ҳамда айрим тадбирларнинг бажарилишини текшириш вазифаси қўйилган.

Экологик назорат тизими атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш давлат хизмати, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат, идора, ишлаб чиқариш ва жамоат назоратларидан иборат. Айрим олимлар экологик назоратнинг давлат, идора ва жамоат назоратидан иборат эканлигини таъкидлайдилар³. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунининг 31-моддасида табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назорати талқин этилган. Унга кўра, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари, махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари амалга оширадилар. Қуйидагилар махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари ҳисобланади: Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси; Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ер қаърини геологик ўрганиш, саноатда, қончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар

¹ Петров В. В. Экологическое право России. – С. 76.

² Холдуминов Ж. Т. Эколого-правовые проблемы использования орошаемых земель в Республике Узбекистан. – Т., 1996. – С. 83–95.

³ Петров В. В. Экология и право. – М., 1981. – С. 128–129.

олиб борилишни назорат қилиш давлат инспекцияси, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги.

Махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини амалга оширишда қатнашишга идоравий экология хизмат бўлинмаларини белгиланган тартибда жалб этишлари мумкин.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни таъминлашда идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назоратининг аҳамияти жуда катта. Шу боис ҳам Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда ушбу масалага алоҳида эътибор берилган. Жумладан, мазкур қонуннинг 32-моддасига биноан, вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларнинг экология хизмати шу вазирлик, давлат кўмитаси ёки идора тасарруфидаги корхоналар ва ташкилотлар фаолияти юзасидан табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги идоравий назоратни амалга оширади.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ишлаб чиқариш назоратини корхоналар, бирлашмалар, ташкилотларнинг экология хизматлари амалга оширадилар ҳамда табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни тиклаш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунлар талабларининг бажарилиши борасида қабул қилинган дастурлар ва айрим тadbирларнинг ижросини текшириш мақсадини кўзлайдилар.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги жамоат назоратини ўзини ўзи бошқариш идоралари, жамоат бирлашмалари, меҳнат жамоалари ва фуқаролар амалга оширадилар. Идоравий, ишлаб чиқариш назоратини амалга оширувчи экология хизматларини ва экология соҳасидаги жамоат назоратини ташкил қилиш ҳамда уларнинг фаолияти Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва мазкур хизматлар тўғрисидаги низомлар билан тартибга солинади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан назорат олиб бориш тартиби Ўзбекистон Республикасининг Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда ҳам ўз аксини топган. Ушбу қонуннинг 28-моддасида кўрсатилишича, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан давлат назоратини маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек махсус ваколат берилган давлат органлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги атмосфера ҳавосининг

муҳофаза қилинишини назорат қилиш бўйича махсус ваколат берилган давлат органларидир. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни тиклаш, жумладан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини ҳамда тармоқлараро бошқарувини амалга оширувчи, идоралардан устун турувчи ва мувофиқлаштирувчи махсус ваколатли орган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ушбу қўмита тўғрисидаги Низомига асосан давлат назоратини амалга оширади¹. Жумладан, 13-банднинг а қисмига биноан, ушбу қўмита экология тизимлари, табиий генофонд, биологик мувозанатнинг, атмосфера ҳавосини, ер усти ва ер ости сувларини, тупроқни ифлослантирувчи манбаларнинг, ўсимлик дунёси (шу жумладан ўрмонлар) ва биологик сув объектларининг, ёввойи ҳайвонлар яшаш муҳитининг ҳолатини ва бошқаларни назорат қилади. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатда табиат ва атмосферани муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш юзасидан давлат назоратини амалга оширишнинг бошқа ҳолатлари ҳам аниқ белгилаб қўйилган.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда унинг жойлардаги органлари фаолияти шунинг кўрсатмоқдаки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини амалга оширишнинг бир қатор муаммолари мавжуд.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги Давлат назорати назорат органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича ишчи ҳудудий комиссиялар руҳсатига биноан ўтказилади.

2000-2007 йиллар давомида 27773 объектлар, шу жумладан, 22246 саноат ва 5536 транспорт корхоналари текширилди. Асбобий услуб билан 1003682 ифлослантирувчи манбалар текширилди, 121293 та белгиланган меъёрлар ва давлат стандартлардан ортиқ кўрсаткичлар билан манбалар аниқланди, 39531 ифлослантирувчи манбаларнинг фаолияти вақтинча тўхтатилди. Ишлаб чиқариш фаолиятининг тўхтатилиши ҳисобига, 3,862 минг тонна ифлослантирувчи моддаларнинг атмосферага ортиқча ташланишининг олди олинди.

2000 йилга нисбатан 2007 йилда умумий текширишлар 3526 тага

¹Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги Низом. – Т., 1996. – 32-б.

камайтирилиши билан бирга асбобий услуб билан текширилган стационар ва кўчма ифлослантириш манбалари сони умумий республика бўйича 8,7 баробарга ортди.¹

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ўз фаолиятида ер, сув, атмосфера ҳавоси, ер ости сувлари ва бошқа табиат бойликларини ифлосланишдан сақлаш ва улар таркибининг қонунда белгиланган доирада бўлиши юзасидан тегишли давлат назоратини олиб боради. Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли органлар бошқа органлар билан биргаликда қишлоқ аҳоли пунктлари, туман, шаҳар ва бошқа барча жойларда санитария ҳолатини ҳам назорат қиладилар. Соғлиқни сақлаш органларининг санитария ҳолатини назорат қилиш борасидаги барча ваколатлари махсус қонунда ўз аксини топган².

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ташаббуси билан Соғлом авлод учун хайрия жамғармасининг ташкил этилиши, оналар ва болалар йили деб эълон қилиниши ҳам ҳозирги ва келажак авлод учун соғлом табиий муҳитни таъминлаш ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ишининг муваффақиятли сиқилишига ҳисса қўшди.

Маълумки, соғлиқни сақлаш органлари ўз фаолиятларида атмосфера ҳавосининг таркибини кўпроқ санитария эпидемиология бўлинмалари (СЭС) орқали назорат қиладилар ва унинг санитария-гигиена талабларига жавоб беришини таъминлайдилар. СЭС органлари ўз фаолиятида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва унинг стандарт ҳамда нормативларини талаб даражасида сақлаш учун «Метрология тўғрисида»ги қонун³ талабларини ҳам амалга оширадилар ва Ўзгидромет маркази хизмати билан ҳамкорликда иш олиб борадилар.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунининг талабига асосан, атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатишини тартибга солишда ва назорат қилишда Соғлиқни сақлаш вазирлигининг ҳам тегишли ваколатлари мавжуд. Жумладан, мазкур қонуннинг 12-моддасига кўра, атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатиши йўл қўйиладиган тегишли даражадан ошмаслиги

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза - 2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Адихонов умумий таҳрири остида, Тошкент: 2008. - 35 Б.

² Ўзбекистон Республикасининг «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги 1992 йил 3 июль қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. - 1992. - № 9. - 355-м.; 1995. - № 6. - 118-м.; 1999. - № 5. - 124-м.

³ Ўзбекистон Республикасининг «Метрология тўғрисида»ги 1993 йил 28 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. - 1994. - № 2. - 48-м.

зарур. Атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатишига қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги берган рухсатнома асосида йўл қўйилиши мумкин.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси республикадаги экологик вазиятни, шу жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ишларини таҳлил қилиб, 1999–2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракатлар дастури тайёрланди. Ушбу дастур Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 469-сонли 1999 йил 20 октябрь қарори билан тасдиқланган.

Ўзбекистон бўйича умумий ялпи ташламалар тузилмасида сўнгги йигирма йилда сезиларли ўзгаришлар рўй бермади. Шундай қилиб, углеводородлар ва углеводородлар ташланмалари таркиби 2 фоизга (50 фоиздан 52фоизгача) кўпайди. Ўз ўрнида, олтингугурт диоксида 2 фоизга (14 фоиздан 12 фоизгача) ва қаттиқ зарралар 3 фоизга (8 фоиздан 5 фоизгача) ташламалари таркиби камайди. Мазкур даврда тузилмада азот оксиди таркиби ўзгармади ва 9 фоизни ташкил қилди. Турғун манбалар чиқиндиларининг асосий қисмини олтингугурт диоксида, углеводородлар, қаттиқ моддалар ташкил этади.¹

Корхона раҳбари буйруғи билан ПГОУ чанг тозалаш қурилмаларининг ишини бошқариш учун жавобгар шахслар тайинланган бўлиб, ушбу қурилмаларнинг самарали ишлашини саноат санитария лабораторияларидан ажратилган маълум гуруҳлар жадвал асосида назорат қилиб турадилар. ПГОУ чанг тозалаш қурилмаларининг самарали ишлашини корхона лабораторияси ва Тошкент вилояти табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг махсус таҳлилий назорат инспекцияси (Тошвилоят МТНИ) кузатиб туради.

Вилоят корхоналарида ҳар йили ободонлаштириш, санитария-ҳимоя зоналарини кўкаламзорлаштириш борасидаги чора-тадбирлар режаси тузилади. Барча участкалар алоҳида зоналарга бўлинган бўлиб, уларга шу участкаларда жойлашган бўлим бошлиқлари жавобгар қилиб қўйилади.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва унинг муҳофаза қилиниши-

¹Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза.-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алихонов умумий таҳрири астида, Тошкент.: 2008. -18 Б.

ни назорат қилишда Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг фаолияти алоҳида аҳамиятга эга. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни ҳуқуқий таъминлаш вазифаси кўпроқ Йўл ҳаракати хавфсизлиги хизмати (ЙҲХХ), Қўриқлаш хизмати, Ёнгинга қарши курашувчи бўлим ва Санитария милицияси зиммасига тушади.

Шу мақсадда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 14 ноябрда қабул қилган Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Давлат автомобиль назорати ходимларининг масъулиятини оширишга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисидаги қарори¹ катта аҳамиятга эга.

Ички ишлар вазирлигининг йўл ҳаракати хавфсизлиги ходимлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаб чиқарилаётган ва фойдаланилаётган ҳаракатдаги манбалар учун қуйидаги давлат стандартлари (ГОСТ)дан фойдаланилишини назорат қилишлари лозим:

– автомобиль транспорти ва қишлоқ хўжалик машиналари учун – 17.2.2.03-87; 21393-75; 17.2.2.02-98, 23734-98, 17.2.2.01-84, 17.2.2.02-86, 17.2.2.04-86.

– темир йўл транспорти учун – 24028-80, 24585-81, 30574-98;

– авиация транспорти учун – 17.2.2.04-86 ва бошқалар.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси Ҳайъатининг 2007 йил 29 ноябрдаги 11/3-сонли Тоза ҳаво тадбирини ташкил қилиш ва ўтказишда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги органларининг ҳамкорлигини такомиллаштириш тўғрисидаги Қарорига мувофиқ, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан Ўзбекистон Республикаси ИИВ билан ҳамкорликда:

- атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини амалга ошириш бўйича қўшма ишлар дастури ишлаб чиқилди;

- умуман республика бўйича Тоза ҳаво тадбири ўтказиладиган ЙПХ ЙҲХБ постлари белгиланди;

- табиатни муҳофаза қилиш ва ИИВ ЙҲХБ органлари томонидан, хусусан, Тоза ҳаво тадбирини ташкил қилиш ва ўтказишда автотранспорт воситаларининг экологик ҳолатини давлат назоратидан ўтказиш бўйича услубий қўлланма ишлаб чиқилди ва ўрнатилган тартибда тасдиқланади;

¹ Халқ сўзи. – 1998. – 15 нояб.

- Тоza ҳаво тадбирини ташкил қилиш ва ўтказиш жараёнининг назорат текширувини амалга ошириш ва табиатни муҳофаза қилиш ҳудудий кўмиталари ва ИИВ ЙХХБга услубий ёрдам бериш бўйича ишлар кучайтирилди ва бошқа катор чоралар кўрилди.

2006 йилда Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан Ўзавтосаноат уюшмаси ЎзДЭУавто АЖ учун:

- TSh 80-010:2004 Matiz туридаги енгил автомобиллар;

- TSh 80-003:2004 Nexia туридаги кичик тоифадаги енгил автомобиллар;

- TSh 80-001:2004 Damas туридаги енгил автомобиллар»;

- TSh 80-005:2004 Damas туридаги автофургонлар янги техник шартлар келишилди, уларда ишлатилган газларидаги ифлослантурувчи моддалар таркибининг меъёрлари бўйича талаблар акс эттирилган. Зеро, автомобиль двигатели томонидан атмосферага ажратиладиган ишлатилган газлардагизарарли моддалар миқдори ГОСТ Р42.83 Зарарли моддалар ташламалари нуктаи назаридан транспорт воситаларини расман тасдиқлашга тааллуқли умумий кўрсатмаларда (БМТ ЕЭК 83-02А Қоидаларида) белгиланган катталиклардан ошмаслиги ёки Евро-0 талабларига мос келиши зарур. Мазкур автомобиллар ташламаларида кўрғошин заҳарли қоришмалари йўқлигини таъминлаш керак.

2006 йил 14 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-531-сонли Самарқанд автомобиль заводида ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш ва республика автотранспорти саройини янгилаш бўйича чора-тадбирлар тўғрисидаги Фармойиши қабул қилинди, унга кўра 2007 йил 1 мартдан Евро-2 стандарти талабларига, 2010 йил 1 январдан эса Евро-3 экологик тоифаси талабларига жавоб бермайдиган автомобилларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш тақиқланади. Мазкур ҳужжатни ривожлантирилишида, Ўзбек стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги ҳамда

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг қўшма қарори қабул қилинди ва 2007 йил 7 апрелда Адлия вазирлиги томонидан 1670-сон билан рўйхатга олинди. Қарорга мувофиқ, 2007 йил 1 мартдан янги олиб кирилаётган автотранспорт воситаларига зарарли моддалар ташламалари учун Евро-2 талабларига, 2010 йил 1 январдан эса, Евро-3 талабларига мос келадиган БМТ ЕЭК 24, 49 ва 83-сонли Автомобиль техникасининг ифлослантурувчи моддалар ташламаларига қўйиладиган талаблар

тўғрисидаги Қоидаларига асосланган М2, М3 ва N2 тоифадаги Россия Федерацияси меъёрий ҳужжатлари (ГОСТ Р 41.24-2003, ГОСТ Р 41.49-2003, ГОСТ Р 41.83-2004, ГОСТ Р 51832-2001) амалга жорий этилди.¹

Юқорида кўрсатилган барча давлат стандарти талабларини мустақамлаш Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг 1997 йил 15 май «Карантин-қўриқлаш тадбирлари ва санитария назоратини таъминловчи милиция бўлинмаларининг фаолиятини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида»ги 109-сонли ҳамда ИИВнинг «Ўзбекистон Республикаси ИИВ тизимида санитария назорати тўғрисида»ги 11-сонли 1999 йил 17 январь буйруқларида ўз аксини топган.

Республика Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг жойлардаги бўлинмалари ўз фаолиятида Прокуратура органлари, ИИВ ва Соғлиқни сақлаш вазирликлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзгидрометеорология маркази хизмати билан биргаликда текширишлар, рейдлар, кузатишлар олиб бориб, бу ишларни доимо мувофиқлаштирмоқда ва ижобий натижаларга эришмоқда.

Вилоятлар ҳудудига транспорт ва ҳаракатланувчи воситаларнинг олиб келиниши ва олиб кетилишини назорат қилиш ЙҚХХнинг ваколат доирасига қиради. ИИВ бўлимлари тасдиқланган «Экологик талонлар бериш, автомобиль двигателларидан чиқаётган ишлатилган газлар заҳарлигини (тутун микдорини) назорат-ўлчов ишларини амалга ошириш, олиб кирилатган автомобилларга сертификат бериш ва транзит автотранспортларга рухсатномалар бериш» ҳақидаги низомга асосан, республикага кириб келиш постларида транзит автотранспортларга экологик рухсатномалар, олиб кирилган автомобилларга уларни рўйхатга олиш вақтида экологик сертификатлар берадилар.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Атроф муҳит муҳофазаси бўйича Ўзбекистон Республикасининг 1999–2005 йилларга мўлжалланган амалий дастури тўғрисидаги 469-сонли 1999 йил 20 октябрь қарори билан шу масала бўйича Тошкент вилояти ҳудудида иккита Экотрансназорат пости ташкил этилиши кўзда тутилган.

Тошкент вилоятида транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи восита-

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Мазруа-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алимжонов умуимий таҳрири остида. Тошкент: 2008. -22-23 Б.

лар ишлаб чиқарилмайди. Ишлатилган газлардаги зарарли моддалар миқдорига оид нормага риоя қилиниши 6-бандда кўрсатилган давлат стандартлари (ГОСТ)га асосан йўл ҳаракати хавфсизлиги инспекторлари томонидан Автокорхоналарни мувофиқлаштирувчи кенгаш тасдиқлаган режа-жадвалга асосан ўтказиладиган текширишлар, шунингдек Тоза ҳаво тадбирини ўтказиш давомида назорат қилинмоқда.

Маълумки, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 15-моддасига биноан, транспорт воситалари ва бошқа катнов воситалари ҳамда қурилмалари кўрсатадиган салбий таъсир ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддалар миқдорига ва улар физикавий омилларининг зарарли таъсир кўрсатишига доир Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қиладиган нормативлардан ошмаган тақдирдагина мамлакатимиз ҳудудига бу воситалар ва қурилмаларни олиб киришга ва уларнинг кириб келишига йўл қўйилади.

Мазкур қонунда, транспорт воситалари ва бошқа катнов воситалари ҳамда қурилмаларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш тартиби ҳам аниқ кўрсатилган. Аммо қонуннинг 16-моддасида белгиланган талабга кўра, ишлатилган газлар чиқариб юборилганида улардаги ифлослантирувчи моддаларнинг миқдори ёки улар физикавий омилларининг зарарли таъсир кўрсатиши нормативлардан юқори бўлган транспорт воситалари ва бошқа катнов воситалари ҳамда қурилмаларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш тақиқланади.

Бундан ташқари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни назорат этишда, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ер каърини геологик ўрганиш, саноатда, қончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси, Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Санитария-эпидемиология хизмати, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзгидрометеорология маркази хизмати, каби ташкилотлар ҳам ўз ваколатлари доирасида назорат ишларини олиб борадилар.

Шунингдек, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишда нодавлат ташкилотлари, масалан, ЭКОСАН халқаро экология ва саломатлик хайрия жамоат фонди, ҳамда Экоҳаракат

алоҳида ўрин тутади.¹ Бу эса, ўз навбатида, жамоат экологик назоратини, яъни нодавлат нотижорат ташкилотлари (жамғармалар, маҳалла йигинлари, касаба уюшмалари ва бошқалар)нинг атроф табиий муҳитни, жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва экологик қонунларнинг амалиётда қўлланилиши юзасидан экологик назорат олиб бориш борасидаги фаолиятини янада такомиллаштиради ва кучайтиради.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш борасидаги назорат ишларини янада яхшилаш мақсадида, қуйидаги тадбирларни амалга ошириш талаб этилади:

биринчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳозирги замон талабига жавоб бермайдиган мониторинг, назорат ва баҳолаш тизимини янгилаш;

иккинчидан, собиқ Иттифок даврида амалда бўлган ҳавони ифлослантириш нормативларини белгиловчи давлат стандартларини қайта кўриб чиқиш ва уларни экологик талаблар асосида ўзгартириш;

учинчидан, атмосфера ҳавосининг таркибини текширувчи доимий экологик пунктларни кўпайтириш ва уларнинг ЙХХХ ходимлари билан алоқасини мустаҳкамлаш;

тўртинчидан, мазкур соҳани муҳофаза қилиш мақсадида, прокуратура назоратини кучайтириш ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органлар билан ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш, Табиғни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзгидрометеорология маркази хизмати билан ҳамкорлигини таъминлаш;

бешинчидан, атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилинишини назорат қилишнинг ҳуқуқий тартибини мустаҳкамлаш мақсадида, яна бир қатор ҳуқуқий нормалар қабул қилиш ҳамда ушбу соҳада илмий тадқиқотларни ривожлантириш.

Хуллас, атмосфера ҳавосининг тозалигини таъминлаш учун экологик лойиҳалаш ва санитария-техник назорат каби тадбирларни ўз вақтида амалга ошириш лозим. Шундай экан, касб-коридан қатъи назар, Ўзбекистонда яшайдиган ҳар бир инсон инсоният бойлиги бўлган атмосфера ҳавосининг мусаффолигини таъминлашга ўз ҳиссасини қўшиши ҳамда назорат ишларини олиб боришда кўмаклашиши ижобий натижа беради ва бу соҳадаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини ола-

¹ «ЭКОСАН» халқаро экология ва саноатлик хайрия жамоат фонди устави. – Т. 1996. Ўзбекистон экологик ҳаракат дастури. Т.: Чинот ENK. 2009 й., 20 бет., Ўзбекистон экологик ҳаракат Устави Т.: 2009 й. 48- бет.

ди. Шунингдек, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий тартибга солинишини ҳамда атмосфера ҳавоси ва атроф муҳитнинг мусаффолигини таъминлаш мақсадида жамоатчилик экологик назоратининг ҳуқуқий фаолиятини кучайтириш ҳам ижобий натижа беради.

Назорат саволлари:

1. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солишда давлат бошқаруви тушунчаси нимадан иборат?
2. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солишда давлат бошқаруви функцияси ҳақида нималарни биласиз?
3. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солишда давлат бошқаруви шакллари қандай?
4. Атмосфера ҳавосидан фойдаланишни муҳофаза қилувчи давлат бошқарув органларининг қандай тизими мавжуд?
5. Атмосфера ҳавосидан фойдаланишни муҳофаза қилувчи давлат бошқарув органларининг қандай ваколатларини биласиз?
6. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишда давлат назорати тушунчасини хусусияти нималардан иборат?
7. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини олиб бориш тартиби қандай?
8. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишда жамоат назоратининг аҳамияти нимада?

IV- БОБ. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар ва уларни бартараф этиш

4.1. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар ва уларни бартараф этишнинг ҳуқуқий йўллари

Тирик мавжудотни ва бошқа табиат бойликларини маълум мутаносибликда сақлаш учун уларга ҳаёт бахш этадиган атмосфера ҳавосини ифлосланишдан сақлаш зарур. Олимларнинг фикрича, инсоният ва барча тирик мавжудотнинг ҳаёт манбаи бўлган атмосфера ҳавосини асосан икки манба – табиий омиллар ва инсон фаолиятининг маҳсули бўлган антропоген манбалар ифлослантиради¹.

Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи табиий омилларга мисол сифатида тоғ жинсларининг емирилиши, zilзила оқибати, вулконларнинг отилиши, ўрмонларга ўт кетиши натижасида табиатга, атроф муҳитга зарарли моддаларнинг ёйилиши ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Антропоген ифлосланиш эса асосан sanoat корхоналари, автомобиль, ҳаво, темир йўл, сув транспорти чиқиндиларининг ва турли ёкилғилар ишлатилиши натижасида пайдо бўладиган зарарли моддаларнинг атмосфера ҳавосига чиқарилиши оқибатида содир бўлади.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг маълумотларига караганда, Ўзбекистонда 1800 дан зиёд корхона, ташкилот, бирлашма ва муассасалар бўлиб, улар ҳар йили атмосфера ҳавосига 4 млн. тоннадан кўпроқ чиқиндиларни чиқариб ташлайди, бу эса ҳар бир гектар ерга 80 кг дан, ҳар бир одамга эса тахминан 170 кг дан ифлосланган ҳаво тўғри келишини билдирди.

Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 41-моддасига асосан, корхоналар, иншоотлар ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, реконструкциялаш, кенгайтириш ва техника билан қайта усқуналаш, улардан фойдаланиш ва уларни тугатиш чоғида экология хавфсизлиги талаблари бажарилмоғи, табиатни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари назарда тутилмоғи лозим. Корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, айрим шахслар чиқитсиз ва камчикит технологияларни жорий этишлари, ишлаб чиқариш ва рўзғор чиқиндилари ҳосил бўлишини камайитиришлари, уларни зарарсизлантириш-

¹Оттабоев Ш., Набиев М. Инсон ва биосфера. – Т., 1995. – 17-б.

лари ва қайта ишлашлари, чиқиндиларни турларга ажратиш, тўплаш, кўмиб ташлаш ва улардан фойдаланиш қондаларига риоя этишлари шарт.

Фаолияти атроф табиий муҳитга анча зарарли экологик таъсир этиши мумкин бўлган йирик халқ хўжалик объектларини ривожлантириш ва жойлаштириш тўғрисидаги қарорларни, давлат экология экспертизасининг хулосасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилади.

Экология талабларига жавоб бермайдиган объектларни фойдаланишга топшириш ман этилади. Қўйилган ушбу талаб бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга ҳам тааллуқлидир. Шу муносабат билан Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда ҳам мазкур масалага алоҳида эътибор берилган. Жумладан, унинг 22-моддасида белгиланганидек, корхоналар, иншоотлар, транспорт магистраллари ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш ва фойдаланишга топшириш, ишлаб турган технология жараёнлари ва асбоб-ускуналарни такомиллаштириш ҳамда янгиларини жорий этиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя қилган ҳолда амалга оширилиши шарт. Атмосфера ҳавосининг ҳолатига таъсир кўрсатувчи корхоналар, иншоотлар, транспорт магистраллари ва бошқа объектларни қайта қуриш жойларини белгилаш, уларни қуриш ҳамда қайта қуриш лойиҳалари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги билан келишиб олинади.

Маълумки, одам бир кеча-кундузда ташқи муҳитдан 20 м^3 ҳаво олади. Унинг ўпкиси минутига 16–20 марта ҳаво ютиб, ҳаво чиқаради. Ҳар бир одам бир кеча кундузда ўпкасидан тахминан $17 \text{ минг } 290 \text{ м}^3$ ҳаво ўтказиши, бу эса 23 кг ни ташкил этади. Демак, одам ҳавони овқатга нисбатан 4–5 баробар кўп истеъмол қилади. Шундай экан, инсон саломатлиги учун корхона, муассаса, ташкилот, яъни саноат корхоналари, автотранспорт воситаларидан чиқадиган захарли газлар жуда хавфлидир.

Ҳисоб-китобларга қараганда, атмосфера ҳавосидаги энг кўп ифлосланиш саноат корхоналарига яқин жойлашган ҳудудларда рўй бермоқда. Республикамиздаги Навоий, Самарқанд, Фарғона, Сурхондарё вилоятлари ҳамда Олмалиқ, Чирчиқ, Сариосиё, Қўқон ва Тошкент шаҳарларида мазкур ҳолат бўйича шароит талабга жавоб бермайди.

Атмосферани ифлослантирувчи қарийб 1,5 мингта тургун манба чанг ушлагич қурилмалар билан жиҳозланмаган. Мавжуд қурилмаларнинг ўртача самарадорлиги 60–70 % дан ошмайди.

Бундан ташқари, автомобиль транспорти ҳам ҳавони ифлослантирувчи асосий манбалардан ҳисобланади. МДХ давлатларида автотранспорт воситалари 1988 йилнинг ўзида 35,8 млн. тонна зарарли моддаларни ҳавога чиқариб ташлаган. Москва, Санкт-Петербург, Тошкент, Ереван ва бошқа шаҳарлар ҳавосида ис гази рухсат этилган миқдордан 3–10 баробар зиёд эканлиги қайд этилган. Атмосферага чиқарилган ушбу заҳарли газларнинг кўп қисми эса автотранспорт ва саноат корхоналарига тўғри келади.

Ўзбекистон Республикаси Автомобиль транспорти тўғрисидаги 1998 йил 29 август қонунининг 12-моддасига асосан, «автотранспорт воситалари хавфсизлик, меҳнатни муҳофаза қилиш, экология талабларига, шунингдек стандартлар ва техник шартларга, тиббий-санитария ва ёнгинга қарши нормаларга мувофиқлик сертификатига эга бўлиши лозим. Автотранспорт воситаларини стандартлаш, метрология ва сертификатлаш ишларини ташкил этиш, мувофиқлаштириш ва таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон давлат стандартлаш, метрология ва сертификатлаш маркази ҳамда бошқа давлат органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. Сертификатлашдан ўтмаган ва белгиланган тартибда рўйхатга олинмаган автотранспорт воситаларидан фойдаланишга йўл қўйилмайди¹.

Жами республика бўйича 1,4 млн. донадан ортиқ, жумладан, 1,2 млн. дона карбюраторли (85,7%), 0,097 млн. дона дизелли (6,9%) ва 0,1 млн. дона газбаллонли (7,2%) автомобиль рўйхатга олинган. Рўйхатга олинган автомобиллар умумий миқдорининг 82 фоизини енгил, 14 фоизини юк автомобиллари ва 4 фоизини автобуслар ташкил қилади.

Ҳаракат таркиби умумий миқдорининг кўпайиш тамойили кузатилмоқда. Сўнги ўн йилда 1997 йилга нисбатан рўйхатга олинган автомобиллар миқдори

¹ Ўзбекистон Республикаси Автомобиль транспорти тўғрисидаги 1998 йил 29 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. – 1998. – № 9. 174-м.

15,8%га кўпайди. Бунда кўрсатилган давр ичида шахсий автомобилларнинг умумий транспорт воситалари сонига улуши 70 фоиздан 80 фоизгача ортди.¹

Бундан кўришиб турибдики, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талаблари ҳамма жойда ҳам тўлиқ ва аниқ бажарилмаётир. Қолбуки, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 17-моддасида: Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатувчи транспорт воситалари бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини таъмирлайдиган ва уларга техник хизмат кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар ишлатилган газлардаги ифлослантурувчи моддалар миқдорининг ҳамда улар физикавий омиллари зарарли таъсир кўрсатишининг нормативларига мувофиқлигини текшириш ва тартибга солиб туришни таъминлайдилар², – деб белгиланган. Шундай экан, ушбу талабни бажариш ва амалга ошириш ҳар бир автотранспорт корхонасининг асосий вазифасидир.

Шунингдек, 1999 йил 19 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисида»ги қонуннинг 10-моддаси транспорт воситалари эгаларининг йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш борасидаги мажбуриятлари аниқ кўрсатилган бўлиб, унинг 3-бандига асосан, «улар йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисидаги қонун ҳужжатларига ва экология нормалари талабларига риоя этишлари шарт.

Ана шу мақсадда Тошкент вилоятида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 20 октябрда қабул қилган Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳит муҳофазаси бўйича 1999–2005 йилларга мўлжалланган дастурини амалга оширишга доир 469-сонли қарори юзасидан вилоят ҳокимлиги ва бошқа алоқадор ташкилотлар билан биргаликда вилоят ҳокимининг 1999 йил 10 ноябрдаги 316-сонли қарори Тошкент вилоятининг атроф муҳит муҳофазаси бўйича 2000–2005 йилларга мўлжалланган амалий дастури ишлаб чиқилган.

Унга асосан, йилига икки босқичда – 10 апрелдан 10 майгача ва 10 августдан 10 сентябргача – вилоят ички ишлар бошқармасининг ИХХ бўлими, соғлиқни сақлаш ташкилотлари ҳамда вилоят нефть ва газ нозирликлари билан Тоза ҳаво тадбири ўтказилиб, унда иситувчи

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза -2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиханов умумий таҳрири остида. Тошкент: 2008 -23 Б.

² «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. – 1997. – № 2. – 52-м.

ва ёнилғи-мойлаш материалларининг сифати 2084-77,05-82 ГОСТ талабларига жавоб бериш-бермаслиги текширилади.

Шунингдек, хусусий сектор автомобилларининг янгиланиши тез суръатлар билан бормоқда. Зеро, 10 йилдан ортик муддатдан бери фойдаланилаётган автомобиллар хусусий секторда 59 фоизни, ваҳоланки, юридик шахсларга тегишли автомобиллар 77 фоизни ташкил қилади.

1997 йилдан бошлаб, республика ўзининг автомобилларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил март ойидаги қарори билан Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари Ўзавтосаноат уюшмаси ташкил этилган, 2004 йил август ойида этилди Ўзавтосаноат акциядорлик жамиятига қайта ташкил қилинди.

Автомобиллар икки заводда ишлаб чиқарилмоқда. ЎзДЭУавто АЖ ишлаб чиқарадиган Ласетти, Нексия, Дамас, Матиз енгил автомобиллари Ўзбекистоннинг ўзидагина муваффақиятли сотилмай, МДХ давлатлари ва жаҳоннинг бошқа давлатларига фаол экспорт қилинмоқда. Ўзбек автомобилларини ташқи бозорларга муваффақиятли чиқариш мақсадида кенг дилерлик тармоғи яратилган. Россиянинг ўзида ЎзДЭУавто АЖнинг қарийб йигирмата бўлинмаси, минтақавий корхонаси ва филиали очилган. Ўз автомобилларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш тамойили кўзга ташланмоқда. ЎзДЭУавто АЖ ишлаб чиқарган автомобиллар бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг моделларидан 100 км масофага ёқилғи сарфлаш кўрсаткичларининг пастлиги билан (хусусан, Ласетти туркумидаги автомобиль 100 км Матиз - 7,4 л бензин сарфлайди), шунингдек Нексия ва Ласетти туркумидаги автомобиллар двигателларида бевосита (инжектор) ёқилғи пуркаш орқали ишлаши билан фаркланади.

СамАвто МЧЖда (собиқ СамКОЧавто ҚК) автобуслар ва юк автомобиллари ишлаб чиқариш ташкил этилган, унда 2007 йилгача Отойол турк компанияси лицензияси бўйича ўртача сифмли автобуслар ҳамда турли модификациядаги (тентли, ёпиқ, бензовозлар, чиқинди йиғувчи ва ассенизацион машиналар, рефрижераторлар) кичик ва ўртача (1,5 дан 8 т гача) юк ташувчи юк автомобиллари ишлаб чиқарилган. Автомобиллар уч модификацияли – атмосфера, турбонаддувли, тегишли равишда 90, 115

ва 136 о.к.га эга бўлган, ишлатилган газлардаги токсиклиги бўйича Евро талабларига жавоб берадиган 4 л ҳажмли Ивеко-Фиат дизелли

двигателлари билан жиҳозланган. Двигателлар ишлаб чиқарувчи заводлар томонидан синалган ва ифлослантирувчи моддалар ташламаси нуктаи назаридан:

8040.05 туридаги – Евро-0 талабларига;

- 8040.25 туридаги – Евро-1 талабларига;

- 8040.45 туридаги – Евро-2 халқаро талабларга жавоб берадиган мувофиқлик сертификатига эга бўлган. Ҳозирги вақтда, автомобиль саройлари СамАвто МЧЖда ишлаб чиқариладиган юртимизда ва хорижда ишлаб чиқарилган Isuzu туркумидаги янги автотранспорт воситалари билан тўлдирилмоқда.

Ишлаб чиқарилаётган Нексия, Ласетти, Дамас, Матиз енгил автомобиллари жуда тежамкор, БМТ ЕЭК 83-02-сонли Қоидаларига мувофиқ, улар учун ишлатилган газлар ташламаларининг ташланишига қўйидаги экологик меъёрлар белгиланган.

Этилланган бензин ишлаб чиқарилиши туфайли (умумий ҳажмининг 10%) республиканинг ички бозорига мазкур мотор ёқилгиси қўлланилиши учун мўлжалланган ва Евро-0 экологик меъёрлар талабларига мос келадиган автомобиллар келтирилмоқда.

Экспортга мўлжалланган автомобиллар ишлатилган газларни икки компонентли каталитик нейтрализаторлари билан жиҳозланган, бу уларнинг Евро-2 экологик меъёрлари талабларига мослигини таъминлайди.

ЎзДЭУавто АЖ маҳсулоти Жанубий Кореянинг ДЭУ Паблик Моторс компанияси лицензияси бўйича ишлаб чиқарилмоқда, у ИСО 9001 халқаро сифат тизими стандарти бўйича сертификатлаштирилган. Корхона томонидан 2002 йилда, ИСО 9001:2000 халқаро стандартига мувофиқликка сертификатлаштирилган менежмент тизими ишлаб чиқилган, жорий этилган ва амал қилинади. МС ИСО 9001:2000, ИСО 14001:2004 ва ONSAS ИСО 001:1999 талабларига мувофиқликка интеграциялашган менежмент тизимини (ИМТ) ишлаб чиқиш ва жорий этиш ҳақида қарор қабул қилинган, ИСО 14001:2004 стандартига мувофиқликка экологик менежментини жорий этиш бўйича тадбирлар режаси ишлаб чиқилган.

2009 йилдан бошлаб, Евро-2 экологик меъёрлари талабларига жавоб берадиган автомобилларни ишлаб чиқаришга тўлиқ ўтиш режалаштирилган.

Автотранспорт саройини янгилаш, экологик хавфсизликни ошириш ва йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш мақсадида, автотранспорт техникасини олиб кириш, шунингдек 10 йил

фойдаланилганидан кейин уни эксплуатациядан чиқариш назорат амалга оширилмоқда. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 14 декабрдаги ПФ-531-сонли Самарканд автомобиль заводида ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш ва республика автотранспорти саройини янгилаш бўйича чоратadbирлар туғрисидаги Фармойишида фойдаланиш муддати 10 йилдан ортиқ бўлган йўловчиларни ташишга мўлжалланган автобуслар ва микроавтобусларни фойдаланишдан босқичма-босқич чиқариш бўйича тadbирлар дастурини ишлаб чиқиш назарда тутилган¹.

Хавфли экологик вазиятлар юзага келиши мумкин бўлган объектларда бундай вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этишга қаратилган тadbирлар ишлаб чиқилган бўлиб, уларга оғишмай амал қилинмоқда. Корхоналарда хавфли экологик вазиятларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш мақсадида, технологик жиҳозларни, чанг ва газ тозалаш ускуналарини ҳамда назорат воситаларини режали асосида таъмирлаш тартиби ишлаб чиқилган.

Келтирилган мисол ва иқтисодий рақамлар шуни кўрсатмоқдаки, ҳали биз атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва унинг мусаффолигини таъминлаш учун бир қатор тadbирларни амалга оширишимиз зарур. Комплекс дастурда назарда тутилган тadbирларни ўз вақтида ва тўлиқ амалга ошириш атмосфера ҳавосининг мусаффолигини таъминлашга қўшилган муносиб ҳисса бўлади. Шу боис республикамиздаги тармқ корхоналарининг муҳандис-техник ходимлари ва шу ишга масъул шахслар белгиланган қоидаларга доим амал қилишлари лозим.

Умуман олганда, мамлакатимизда атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилинишини ҳуқуқий тартибга солишни кучайтириш учун қуйидаги тadbир ва вазифаларни бажариш мақсадга мувофиқ:

биринчидан, барча корхона, муассаса, ташкилотларнинг фаолиятида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида ҳавонинг софлигини таъминлаш учун профилактика ишларини кучайтириш ва янги технологияларни қўллаш;

иккинчидан, ҳар бир корхона, муассаса ва ташкилотнинг Тоза ҳаво комплекс дастурини ишлаб чиқиши ва уни амалга оширишига эришиш;

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолиги ва табиий ресурслардан фойдаланиш туғрисида Миллий Маъруза.-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиқонов умумий тахрири остида. Тошкент, 2008. -23-25 Б.

учинчидан, ЙХХХ ҳамда Экологик постларнинг транспорт воситалари ва уларнинг газ чиқариши билан боғлиқ фаолиятлари юзасидан назорат ишларини кучайтириш;

тўртинчидан, барча корхона, муассаса, ташкилотлар ҳамда янги иш бошлаётган, қурилаётган корхоналар фаолиятида экологик экспертиза ўтказиш тартиби ҳамда талабини кучайтириш;

бешинчидан, ёшларга, айниқса, деҳқон, фермер, ижара ва (кооператив) ширкат хўжаликлари ходимларига Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва бошқа экологик ҳуқуқ нормаларининг талабларини кенгрок тушунтириш;

олтинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги тушунчаларни мустаҳкамлаш учун экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни, экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятни янада кўтариш;

еттинчидан, барча давлатлар, халқаро ҳамжамиятлар, ноҳукумат уюшмалари билан кенг ҳамкорликни йўлга қўйиш ҳамда мазкур масала юзасидан тузилган халқаро шартномаларни ўз вақтида бажаришни таъминлаш.

Бу ишларнинг амалга оширилиши минтақамизда ва, умуман, жаҳонда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда уни ҳуқуқий тартибга солиш муаммоларини ҳал қилишга ёрдам беради.

4.2. Ҳавонинг инфраславниши ва озон қатламининг бузилиши. Озонни бузувчи моддалардан фойдаланиш

Атмосферанинг юқори қатламларидаги қисқа тўлқинли ультрабинафша нурланишдан биологик ҳаётни ҳимоя қилувчи экран вазифасини ўтовчи озон қатламининг бузилиши, атмосфера таркибининг антропоген ўзгаришлари билан боғлиқ.

10 км дан 50 км гача баландликда стратосфера озони коинотдан ультрабинафша нурларининг кириб келиши учун ишончли тўсиқни ҳосил қилади. Биологик таъсир хусусиятлари ҳисобга олиниб, ультрабинафша (УБ) нурлари учта спектрал диапазонга ажратилади: нурланиш тўлқини узунлиги 100-280 нм бўлган УБ-С, УБ-В (280-315 нм) ва УБ-А (315-400 нм).

Бактериоцид (микроб хужайралари ва вирусларни ўлимига олиб келадиган) таъсирга эга бўлган энг хавфлиси УБ-С нурланиш ҳисобланади. У атмосферанинг юқори қатламларида стратосфера кислороди ва озон қатлами билан тўлиқ ютилади ва ергача етиб келмайди.

УБ-В нурлари ҳам атмосферанинг озон қатлами томонидан

ютилади ва Ергача атиги 6 % етиб келади, лекин айнан у, атроф-муҳитга ва аҳоли соғлиғининг ҳолатига салбий таъсир кўрсатадиган асосий хатарли оқибатларга олиб келади.

Ниҳоят, УБ-А нурлари атмосферада кам тўхтатилади, лекин унинг биологик таъсири УБ-В нурланишга қараганда қарийб, 1000 баравар заифдир.

Озон қатламининг бузилиши стратосферанинг озонни бузувчи моддалар билан кимёвий реакцияларга кириши натижасида амалга ошади, бу моддалар орасида энг кенг тарқалгани галогенли углеводородлар (ХФУ, ГХФУ, галонлар, тетрахлорметан, метил бромид ва бошқалар) хисобланади.

Ўзгидромет маркази 1994 йилдан бошлаб, Тошкент шаҳридаги метеостанцияда озоннинг умумий сақланишини (ОУС) доимий ўлчаб бормоқда. Ўлчовлар, Гушин конструкциясидаги М-124 озонметри ёрдамида сутканинг ёруғ вақтида 7 марта олиб борилади. Олинган маълумот натижалари ҳар ойда Атмосферани масофадан зондлаштириш илмийтадқиқот марказига (Воейков номли Бош геофизик обсерваториясига (БГО)) узатилади.

Кўп йиллик кузатувларнинг кўрсатишича, назорат қилинадиган ҳудуд устидаги озон қатламининг катталиги 303-397 Добсон бирлиги ораллиғида ўзгаради, бундай ўзгаришлар тропосферадаги озоннинг умумий таркибининг кўп йиллик вариациялари билан изоҳланади. Кузатувларнинг натижалари кўрсатишича, Тошкент устида озон қатламининг камайиши кузатилмаяпти.

Ишларни давом эттириш ва Тошкент станциясини Бутунжаҳон метеорологик ташкилотнинг (БМТ) озонметриқ тармоғига қўшиш учун станцияни Brewer ёки Dobson туридаги янги ускуналар билан жиҳозлаш, ускуналарни мунтазам калибровкалаш ва мутахассислар (озонметрисларга) Россияда (Воейков номли БГО) малакасини ошириш курсларини ўташлари зарур.

ОЕМдан фойдаланиш глобал аҳамиятга эга, ва у халқаро ва миллий талабларга жавоб беради.

Монреаль протоколи ва унинг тўртта (Лондон, Копенгаген, Монреаль, Пекин) тузатмасига кўра барча глобал ОБМ ташламаларини бошқариш бўйича олдини олувчи чоралар таъминланмоқда, Вена конвенцияси ва Монреаль протоколини имзоламаган давлатлар билан ОБМ савдоси тартибга солинмоқда. Мазкур халқаро битимларни имзолаган давлатлар учун озонни бузувчи моддалар ўрнига ишлатиладиган моддаларни ишлаб чиқариш

ва қўллаш соҳасидаги энг янги ва муқобил технологияларни беришда афзаллик берилмоқда, ўрнига ишлатиладиган ва ўхшаш маҳсулотлар жаҳон бозорларига чиқиш сақланиб қолмоқда, Глобал Экологик Фонд (ГЭФ) маблағлари ҳисобидан молиявий ва техник ёрдам берилмоқда, асосий ички эҳтиёжларни кондириш учун ОБМни импорт қилиш имконияти таъминланмоқда, мавжуд объектив вазиятлардан келиб чиқиб, бошқариш чора-тадбирлари бўйича ўз мажбуриятларини амалга ошира олмаган давлатларга нисбатан чоралар қўрилмаяпти.

Ернинг озон қатламини муҳофаза қилиш масалалари бизнинг мамлакатимизда устивор масалага айланди. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг 1999 йил 20 октябрдаги 469-сонли 1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Ҳаракат Дастури тўғрисидаги Қарори қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси томонидан ОБМни ишлатишни бекор қилиш бўйича Миллий дастурни бажариш негизида, Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи бўйича қабул қилинган мажбуриятларни амалга ошириш, халқаро ҳамкорликни чуқурлаштириш доирасидаги фаолиятнинг энг муҳим йўналишларидан бири деб тан олинди. Мазкур Дастурнинг стратегик йўналишларидан бири, Монреаль протоколи халқаро мажбуриятларини бажаришга босқичма-босқич риоя этишдан иборат.

Келтирилган миллий Дастур доирасида, давлат бошқарув чоралари амалга оширилди, шунингдек ГЭФ, БМТнинг атроф-муҳит бўйича Дастури (ЮНЕП), БМТ Тараққиёт дастури (БМТТД) халқаро ташкилотлари ёрдамида қарийб, 3,4 млн. АҚШ доллари суммасига тенг бўлган бешта лойиҳа бажарилди.

Ўзбекистон Республикасида ОЕМдан босқичма босқич воз кечишга эришишда ўсишни таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 24 январдаги 20-сонли Ўзбекистон Республикаси Озон қатламини ҳимоя қилиш соҳаси шартномалари бўйича халқаро мажбуриятларини бажариши бўйича чора-тадбирлар тўғрисидаги, 2000 йил 14 мартдаги 90-сонли Озонни емирувчи моддаларни ва улар таркибида бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқишни тартибга солиш тўғрисидаги ва 90-сонли Қарор ўрнига, 2005 йил 11 ноябрдаги 247-сонли Озонни емирувчи моддаларни ва таркибида улар мавжуд бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикасига олиб киришни ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқишни тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисидаги учта қарори қабул қилинди. Мазкур

карорларда:

1. Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи Томонлари бўлмаган мамлакатлар билан ОБМ ва улар таркибида бўлган маҳсулотларни олиб кириш ва олиб чиқишга тақиқлар жорий этилди;

2. OEMлар ва таркибида улар мавжуд бўлган маҳсулотларни импорт/экспорт қилишни тартибга солиш тизими жорий этилди ва амал қилинмоқда;

3. Ўзбекистон Республикасига OEMнинг баъзи турларини олиб кириш тақиқланган, Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи Томони бўлган мамлакатлардан ўтувчи моддалар ёки ГХФУ олиб кириш бундан мустасно;

4. Ўзбекистон Республикасига юқори озонни бузиш қобилияти(OEҚ) га эга бўлган ОБМни қўллаб ишлаб чиқарилган совутгич ускуналари ва ҳавони совутиш мосламаларини Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи Томонлари бўлган мамлакатлардан олиб кириш тақиқланган;

5. 2005-2030 йиллар даврига Ўзбекистон Республикасига ўтувчи ОБМ ёки ГХФУни олиб киришга квоталар (чекланмалар) жорий этилган.

1998 йил 1 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Монреал протоколига Лондон ва Копенгаген ўзгартиришларини ратификация қилди. Мазкур ўзгартиришлар 1998 йил 8 сентябрдан кучга кирди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан 2006 йил 7 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг «Озон катламини бузувчи моддалар бўйича Монреаль протоколига Тузатмаларни (Монреаль, 1997 йил 17 сентябрь) ратификация қилиш тўғрисида»ги ва «Озон катламини бузувчи моддалар бўйича Монреаль баённомасига Тузатмаларни (Пекин, 1999 йил 3 декабрь) ратификация қилиш тўғрисида»ги қонунлар имзоланди.

Масалан, 2000 йилда назорат қилинадиган моддалардан фойдаланиш қуйидагиларни ташкил қилди:

- А иловаси биринчи гуруҳ ХФУлари бўйича режадаги 40% гача эмас, балки 84% га камайтирилди;

- тетрахлорметал бўйича кўзда тутилган 35% ўрнига 97% га камайтирилди.

2002 йилда Монреал протоколининг А ва В иловаларига кирган янги OEMларни олиб кириш тўхтатилди. Монреал протоколининг С ва Е иловалари биринчи гуруҳи учун ОБМлардан фойдаланиш жадвалига амал қилинмоқда.

Ҳозирги вақтда, озонни бузувчи моддаларнинг умумий истеъмоли 1986 йилдаги база даврига нисбатан 2900 т дан 4,152 т гача (ОБҚни ҳисобга олиб) ёки 99,85 фоизга камайди. ОБМдан фойдаланишни тўхтатиш бўйича Миллий дастурни амалга ошириш натижасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Монреаль протоколига риоя этиш режимидадир.

Монреаль протоколини амалга оширишда иштирок этиб, Ўзбекистон Республикаси халқаро мажбуриятларни босқичма-босқич бажармоқда ва қуйидаги иқтисодий ютуқларга эришмоқда:

- М бозорларига кириш имкониятини олмоқда ва сақлаб қолмоқда, амалдаги жиҳозлар ишлашини таъминлаш учун ОБМ импорт қилиш имконига эга бўлмоқда;
- ГЭФ маблағлари ҳисобига молиявий ва техник ёрдам олиш имконига эга бўлмоқда.¹

4.3. Турғун ифлосланттирувчи манбалар

Турғун манбалардан атмосфера ҳавосига 150 дан ортиқ ифлосланттирувчи моддалар ташланади, булар ташламаларни асосини ҳосил қилувчи қаттиқ моддалар (жумладан, оғир металллар, ванадий беш оксиди, бенз(а)пирен), олтингугурт диоксиди ва озон, метилмеркаптан, фосфорли ангидрид, мишьяк ва бошқа ўзига хос юқори токсик зарарли моддалар ташламаларидир.

Сўнгги йигирма йилда (1987-2007 йиллар) турғун манбалар зарарли моддалари (1,3 дан 0,6 млн. т гача) камайиш тенденцияси кузатилмоқда. Мазкур кўрсаткичларга республиканинг Олмалик (ОКМК), Бекобод (Ўзметкомбинат АИЧБ), Навоий (цемкомбинат, НКМК) шаҳарларидаги энг йирик корхоналарида ҳукуматнинг 1999 йил 20 октябрдаги 469-сонли 1999-2005 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Ҳаракатлар Дастури тўғрисидаги Қарорига мувофиқ, муайян цех ва ишлаб чиқаришларда чанг ва газ ушлаб қолиш ва тозалаш тизимларининг қурилиши ва қайта таъмирланиши ҳисобига атмосферага зарарли ташламаларни қисқартириш бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида эришилди. Юқорида қайд этилган қарорга мувофиқ:

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Милъруза.-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил) Б.Б. Алиқонова умумий таҳрири остида, Тошкент.: 2008. -15-17 Б.

ОКМК ОАЖда кислород-барботаж эритиш (КБЭ-2) жорий килинди, натижада ифлослантирувчи моддаларнинг ташланиши 119,033 минг т га қисқариши мўлжалланган; Ўзметкомбинат АИЧБда электр-дуга печларида чангни ушлаб қолиш ва тозалаш тизимлари қайта таъмирланди. Пўлатни комплекс қайта ишлаш агрегати билан бирга янги ДСП-100 УМК электрпўлат эритиш печи ишга туширилди. Натижада ифлослантирувчи моддаларнинг ташланиши 900 т дан ортиқ камайтирилди;

- Навоий шаҳридаги НКМКнинг машинасозлик заводида қуйиш ишлаб чиқаришининг ҳавони тозалаш тизими қайта таъмирланди ва замонавийлаштирилди, қуйиш цехида чанг-газни тозалаш жиҳозлари фойдаланишга топширилди. Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларнинг йиллик ташланиши ПВМ-20 ўрнатилганидан кейин 24,8 т/йилга, ПВМС- 40 ўрнатилганидан кейин 48 т/йилга камайди;

Навоий цемент комбинатида углерод оксиди, олтингурут оксиди ва азотга газоанализаторлар ўрнатилиб, куйдириш айланма печларида ёнилғи ёнишини назорат қилиш тизими ўрнатилди. 2539,9 минг сўм суммага азот оксиди, углерод оксиди ва диоксидини аниқлаш бўйича 4 та МАГ ва ГАОП туркумли кўчма газоанализаторлар харид қилинди. Ёнилғи ёниши жараёнини автоматик кузатиш ҳамда кислород, углерод оксиди ва углерод диоксиди таркибини аниқлаш учун умумий суммаси 105 минг АҚШ доллари бўлган 3 комплект (9 дона) ГИАМ туркумли автоматик газоанализатор харид олинди. Натижада атмосферага ифлослантирувчи моддалар ташланишини 80 т/йилга қисқартиришга эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 13 майдаги 15-сонли Тошкент иссиқлик электрстанциясини (ТошИЭС) модернизация қилиш учун Япония Ҳукумати томонидан тақдим этилган имтиёзли кредитдан фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарорига мувофиқ, ТошИЭС битта блокида паргаз қурилмаси (ПГК) қурилишига тендер ўтказилмоқда.

2007-2011 йилларда Ўзбекистон Республикасида атропо муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Ҳаракатлар Дастури лойиҳасида Янги Ангрен ИЭСда электр филтрларини модернизациялаш ҳисобига иссиқлик электр станциялари ташламаларидан ҳавонинг ифлосланишини камайтириш бўйича, Аммофос ОАЖда олтингурут ва экстракцион фосфор кислоталари ишлаб чиқариш цехларини қайта таъмирлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш мўлжалланган.

Ифлослантирувчи моддалар ялпи ташламалари умумий ҳажмида энергетика, нефть-газ ва металлургия тармоқларига асосий улуш тўғри келади.

Олтингургурт диоксида ташламаларининг манбалари Тошкент, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида жойлашган иссиқлик-энергетика корхоналари ИЭС ва ИЭМлар, қозонхоналар, металл ишлаб чиқарувчилар, нефть ва газ ишлаб чиқарувчи корхоналари ҳисобланади. Фақатгина энергетика томонидан 2006 йилда республиканинг 65,554 минг т олтингургурт диоксида ташланган, бу тармоқ бўйича 58,8%, республика бўйича 30,7%ни ташкил қилади. Бу шу билан боғлиқки, энергетика объектларида қўлланиладиган газ ва мазут таркибида юқори олтингургуртлидир, ишлатиладиган кўмирда эса, олтингургуртнинг умумий таркиби 1,8% даражасидадир.

Аммиак кимё саноатининг асосий ифлослантирувчиларидан ҳисобланади. Тармоқ бўйича умумий ташламаларда аммиак улуши 14,4%ни ташкил қилади. 1999-2007 йилларда атмосферага аммиакнинг ташланиши миқдори 24,5 фоизга камайганлигига қарамай, Андижон, Қўқон, Навоий, Фарғона, Чирчиқ ва Самарқанд шаҳарларида жойлашган Кимё саноатининг асосий корхоналарида ишлаб чиқариш технологиялари замонавий талабларга жавоб бермайди.

Саноатда ёқилғиэнергетика, кимё ва нефть саноати азот оксидлари ташламаларини ташлашда асосий ҳисса қўшади. Улар улушига республика бўйича азот оксиди ташламаларининг 86,8% тўғри келади. Энергия ишлаб чиқариш билан боғлиқ азот оксиди ташламалари динамикаси сўнгги йилларда пасайиш тенденциясига эга.

Бирок, азот оксидлари барча ташламаларининг республика бўйича 57,9% ва тармоқ бўйича 26,7% энергетика улушига тўғри келади. Йирик ИЭС ва ИЭМларда асосий кувватларда 25 йилдан ортиқ вақтдан бери ишламоқда, ёқилғидан фойдаланиш самарадорлиги 33-35%ни ташкил қилади. Ёқилғидан фойдаланишнинг паст самарадорлиги атмосферага ортиқча ташламалар ташланишига олиб келади, бу мазкур объектлар жойлашган аҳоли яшаш пунктлари ва шаҳарларда (Тошкент, Ангрен, Навоий) атмсофера ҳавосининг ифлосланиши даражасига таъсир кўрсатади.

Чанг - каттиқ зарралар демақдир, уларнинг дисперс ва компонент таркиби унинг (табиий ёки антропоген) келиб чиқишига боғлиқ. Улар

таркибига минерал тузлар, металл оксидлари ва органик бирикмалар киради.

Ўзбекистон ҳудудида атмосферага чанг келиб тушишининг йирик табиий манбалари – Қорақум, Қизилқум ва Оролқумнинг (Орол денгизининг қуриган қисмининг) мустаҳкамланмаган қумли тупроқлари ва шўрҳок чўллар мавжуд. Очилиб қолган денгиз туби Оролқум тузли чўлини ташкил қилди, бу ердан ҳар йили катта миқдорда туз ва қум заррали чанглар шамол ёрдамида тарқалади. Қурук тўзонлар массаси ўртача йилига 500 дан 2702 кг/гача ўзгаради. Ушбу чанг таркибида сульфат тузлари 25-48%, хлорид тузлари – 18-30%, карбонат тузлари –10-20%гача сақланишига етади. Чанг-туз кўчишининг асосий ҳажмлари сохилбўйи полосасининг 300 км оралиғида рўй беради. Жанубий Оролбўйида тупроққа тушадиган чанг миқдори суғориладиган ерларга караганда, ўн баравар кўпроқдир.

Республика бўйича атмосферага қаттиқ зарралар ташламалари антропоген манбаларининг умумий қуввати табиий манбаларга нисбатан анча паст бўлиб, 1,311 млн. т/йилга баҳоланади. Антропоген ташламаларда қаттиқ зарралар улуши юқори эмас ва саноат манбалари учун 16%, кўчма манбалар учун эса, 2%ни ташкил қилади.¹

Ўзбекэнерго давлат акциядорлик компанияси, Ўзқурилишматериаллари АК, Ўзпахтасаноат уюшмаси корхоналари саноат чанги ташламаларининг асосий манбалари ҳисобланади. Асосан цемент ишлаб чиқаришлари ва кўмир ёқиладиган ИЭСлар жойлашган шаҳарларда чанг ташланмаларининг янада юқори солиштирма кўрсаткичлари кузатилади. Саноат марказлари атрофида чўқадиган чангда турли минерал моддалар, металл оксидлари, силикатлар, қурум, фторидлар, мишьяк оксидлари, сурма, селен учрайди. Йирик саноат шаҳарларидаги чанг таркибида ўзига хос қоришмалар орасида кадмий, мис, кўрғошин, никель, рух, марганец каби металллар аниқланган.

¹ Ўзбекистон Республикасида агроф-мухит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маълум.-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиқонов умумий таҳрири остида. Тошкент.: 2008. -19-20 Б.

4.4. Иқлим ва ҳарорат ўзгариши

Иқлим ўзгариши бўйича экспертлар огоҳлантиради: 2100 йилга келиб, Антарктида ва Гренландия музликларининг фаол эриши туфайли жаҳон океани сатҳи 18-59 сантиметрга кўпайиши мумкин, бу баъзи орол давлатлари ва соҳилбўйи шаҳарларининг ҳалокатли сув остида қолишига олиб келиши мумкин.

БМТ томонидан тайёрланган Иқлим ўзгариши-2007 маърузаси 2007 йил 2 февралда Парижда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари бўйича халқаро конференцияда эълон қилинди. Маърузада инсон фаолияти натижасида рўй бераётган глобал иссишига шубҳасиз далиллар келтирилган. 100 йилга глобал прогнозлар бугҳона газлари (БГ) ташламаларини қисқартириш бўйича чоралар кўрилганида ҳароратнинг 1,4 дан 5,80С гача кўтарилишини кўрсатмоқда.

Ҳозирги вақтда кузатилаётган иқлимнинг глобал ўзгариши атроф-муҳитнинг турли - компонентлари ва уларнинг алоҳида хусусиятларига, ижтимоийиқтисодий тармоқларга таъсир етказмоқда. Ўзбекистон ҳудуди бўйича иқлим мониторинги маълумотлари XX аср ва XXI аср бошларида иссишнинг турғун тамойилини кўрсатмоқда, унинг суръати ўнйиллик учун 0,20С дан ошади, бу шимолий яримшар бўйича иссишнинг ўртача суръатидан 40 фоизга ортиқдир. Иссиш оқибатида минтақада Орол денгизи ҳавзасининг дарёларини таъминлайдиган қор-музлик ресурсларининг майдони таназзулга учрамоқда ва қисқармоқда. Сўнгги ярим асрда Ўрта Осиё тоғли музликлари учдан бир қисмдан ортиқ қисқарди.

Ҳаво ҳарорати. Бу кўрсаткич кўплаб агроиқлимий ва гидрофизик хусусиятларни ҳисоб-китоб қилиш учун қўлланилади. Термик шароитлар ўсимликлар маҳсулдорлигини, экиш муддатлари, ўсимлик ривожланиши босқичларининг давомийлигини аниқлайди. Йилнинг термик шароитларидан келиб чиқиб, суғориш даври давомийлиги ва ёнилғига эҳтиёж белгиланади.

Базавий иқлимий меъёрлардан чекланишларда акс этган ҳавонинг ҳарорати Ўзбекистонда рўй бераётган иқлим ўзгаришларини акс эттиради. Маълумотлар мамлакатда кузатилаётган иссиш суръатларини, яъни атмосферада бугҳона газлари концентрациясининг ошиши оқибатида рўй берган глобал иссишга минтақавий иқлимий тизимнинг реакциясини кўрсатади. Республика асосий метеорологик станциялари аниқланган тренд минтақада йиллараро иқлимнинг кескин ўзгариши асосида рўй бераётган

барқарор исиш тамойилини акс эттиради.

4.5. Атмосфера ёгинлари

Ёгинлар, базавий иклимий меъёрга (1961- 1990 йиллар) нисбатан фоизларда акс этган стандарт ёгинлар индекси деб юритилади ва кишлоқ хўжалиги экинлари, яйловлар ва табиий экотизимлар учун энг хавфли ҳолатлардан бири – қурғоқчилик такрорланиши ва жадаллигини мониторинг қилиш учун қўлланилади. Қурғоқчилик даврида шўрланиш ва тупроқ эрозияси жараёнлари кучаяди, пульсловчи кўллар қуриydi. Ёгинлар фавқулодда танқис бўлган йилларда бутун экотизимлар, масалан, соҳилбўйи ва дельта экотизимлари ҳалок бўлиши мумкин. Кучли қурғоқчилик (фавқулодда қурғоқчи йиллар) улкан ҳудудларни қамрагани туфайли стандарт ёгинлар индекси шунингдек гидрологик цикл, хусусан, дарё оқимиغا ҳам таъсир чуқурлигини акс эттиради.

Кўп йиллик кўрсаткичлар қаторини таҳлил қилиш намгарчилик танқислиги такрорланиши ва жадаллигини баҳолаш имконини беради. 1933 йилдан 2007 йилгача амалдаги кўп йиллик маълумотлар кўрсатишича, сўнгги ўн йилликда минтақада жадал исиш негизда йиллараро ёгинлар тартиби ўзгаришининг кучаяётганлиги кўзга ташланмоқда, бунда уларнинг кўпайиш тамойили кўринмоқда.

Қор қопламли қувлар миқдори. Ўзбекистон шароитида тургун қор қопламининг сақланиши фақат шимолий ва 1000 м дан баланд тоғли туманларда кузатилади. Ҳудуднинг қолган текислик қисмида ва тоғ ёнбағрида қорли қоплам фақат муайян йилларда сақланади, холос.

Бу маълумотлар бутун республика ҳудуди бўйича қорли қопламнинг маконли-вақтли тақсимланиши бўйича йилнинг совуқ даврини баҳолашда қўлланилади. Йилнинг совуқ даврида қор тўпланиши ва унинг сақланиши давомийлиги кўп жиҳатдан баҳорги-ёзги оқим катталигини белгилайди, яъни айнан қор захираси сувйигимларига эриган сувнинг асосий тўпланиши ва вегетация оқимининг эриган сув таркибини белгилаб беради. Минтақанинг кўплаб дарёлар ҳавзасида қор қопламли қувлар сони қисқараётганлиги тамойили қайд қилинмоқда, бу минтақа метеостанцияларида кузатиладиган ҳаво ҳарорати ўсиши тамойилига мувофиқдир. Бу ахборот боқиладиган чорвачилик, лалми деҳқончилик ва сув хўжалиги ташкилотлари учун адаптация стратегиясини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси баъзи тоғли худудлари учун 1995 йилдан 2007 йилгача қор қопламли кунлар сонининг динамикаси Ўзбекистоннинг тоғли худуди бўйича қор қопламли кунлар сони кенг оралиқда тебранади, бу турли хавзаларда қор тўпланиши шароитларининг якка хусусиятлари билан белгиланади. Қор қопламли кунлар сони шимолӣ туманларда ва тоғларда жой баландлиги ошгани сари кўпайиб боради.

4.6. Буғхона газлари (БГ) ташламалари

Асосий буғхона газларининг умумий ташламалари атроф-муҳитга антропоген таъсирни белгилайди, улар ташламаларини прогноз қилиш эса, турли бошланғич шароитлар ва ташламаларни камайтириш бўйича қўлланилган чоралардан келиб чиқиб, бўлажак таъсирни баҳолайди.

Миллий даражада БГ ташламаларини ҳисоблаш мониторинг ва иктисодиётнинг асосий тармоқларида антропоген ташламаларни қискартириш бўйича тадбирларни режалаштириш имконини беради, бу Киото протоколи механизмларини қўллайдиган лойиҳаларни амалга ошириш доирасида халқаро кооперация учун асос яратади.

Биринчи миллий буғхона газлари инвентаризацияси 1990-1997 йиллар вақт оралигини қамраб оларди ва БМТ иқлим ўзгариши бўйича доирали конвенцияга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг биринчи миллий хабарномаси, 1- ва 2-фазаси лойиҳаларининг бир қисми сифатида амалга оширилди. 1990 (базали) йил ва 1994 йил учун маълумотлар батафсил тақдим этилди. Иккинчи инвентаризация ҳисоботида аввал ҳисобланган ҳамда қайта кўриб чиқилган антропоген эмиссиялар ва 1990-2005 йиллар даврида Монреаль протоколи билан назорат қилинмайдиган буғхона газлари ютилишининг баҳолари, шунингдек аввал қамраб олинмаган бевосита буғхона эффеқтли эмиссиялар манбалари (углерод диоксиди, метан, азот закиси) ва бавосита эффеқтли газлар (углерод оксиди, азот оксиди, олтингугурт диоксиди, метансиз углеводородлар) киритилди.

Кўриниб турибдики, жами кўриб чиқиладиган давр мобайнида 1990 йил даражасидан буғхона газлари умумий эмиссиясида кескин ўзгаришлар кузатилмади.

Углерод диоксиди. CO₂ ташламаларининг асосий манбалари ёқилғи ёниши билан боғлиқ жараёнлар саналади. 2000 йилда CO₂ эмиссияси 108,6 млн. тни ташкил қилди, ЎХЕФЎ тармоғи бундан мустасно. Углерод диоксиди гази эмиссияси ва улушининг

кузатилаётган пасайиши, биринчи навбатда, ўтган асрнинг 90-йилларида ишлаб чиқариш ҳажмларининг пасайиши ва сўнгги беш йилда республика иқтисодиёти тузилмасининг ўзгариши, яъни ноишлаб чиқариш секторлари улушининг ошиши билан боғлиқ.

Метан. Метан ташламаларининг асосий манбаи бу энегетикадир (нефть-газ тармоғи). Метан ташламаларининг кўпайиши табиий газ казиб олиниши ва истеъмолининг ортганлиги, йирик қорамол ва кўйлар миқдорининг кўпайганлиги ва аҳоли сонининг ўсганлиги билан боғлиқ.

Азот бижитқиси. Ишлов бериладиган ва суғориладиган тупроқлар азот бижитқиси ташламаларининг асосий манбаи саналади. Азот бижитқиси умумий эмиссияси пасаймоқда, бу азот ўғитларини қўллаш камаяётганлиги билан боғлиқ.

Билвосита бугхона эффеќтли газлар ташламалари. Бу гуруҳдаги энг аҳамиятли газ – углерод оксиди миллион тоннадан ортик, қолган газлар ташламалари – 250-300 минг т ни ташкил қилади. Ташламаларнинг қисқараётганлиги кўп жиҳатдан мамлакат иқтисодиёти барча соҳаларида ёќилғи сифатида табиий газдан фойдаланиш улушини оширганлиги билан боғлиқ.

Бугхона газлари (БГ) ташламалари прогнози.

Биринчи миллий хабарномага мувофиќ, 2010 йилгача истиќболда БГ ташламаларини баҳолаш иқтисодиёт ривожланишининг учта сценарий варианты асосида қурилган:

1-вариант – ЯИМ кам ўсиши ва кейинчалик иқтисодиёт тараққиётининг пасайиши билан боғлиқ иқтисодиёт тараққиётининг инерцияли сценарийсида;

2-вариант – мобиллашган сценарийда (ЯИМ 6-8 фоизгача ўсиши билан боғлиқ) ва энергияни тежаш тадбирларини ҳисобга олмаганда;

3-вариант – мобиллашган сценарийда ва Янги нефть конларини ўзлаштириш ва энергияни тежаш тадбирларини амалга оширишни ҳисобга олиб.

Тўртта алоҳида манба тоифалари: Энергетика, Саноат жараёнлари, Қишлоқ хўжалиги ва Чиқиндилар учун асосий БГ (CO_2 , CH_4 ва N_2O) ташламалари прогнози кўрсатишича, 2010 йилда иқтисодиёт ривожланиши вариантлари ва ташламаларни қисқартириш бўйича чораларни амалга оширишдан келиб чиќиб, БГ эмиссиялари ҳажмлари CO_2 - эквивалентида 185,6 млн. т дан 209 млн. т гача, яъни 1990 йилга нисбатан 13,7- 28 фоизгача ортиши мумкин.

Иқтисодиётнинг учта тараққиёт вариантыда ва ташламаларни қисқартириш бўйича чоралар қўлланилганида, 2010 йилгача буғхона газлари ташламалари прогнози кўрсатилган.

Ўзбекистонда БГ эмиссияларини қисқартириш истиқболи (тикланадиган энергия манбалари истиқболини ҳисобга олмаганда) CO₂ эквивалентининг 27,2 млн. т ни ташкил қилади. Ташламаларни қисқартиришнинг энг катта имкониятлари энергетикага– 25 млн. т, саноат жараёнлари, қишлоқ хўжалиги ва чиқиндиларга CO₂ эквивалентида 2,2 млн. т гача тўғри келади.¹

Атмосферага буғхона газлари ташламаларини қисқартиришнинг асосий йўналишлари қуйидагиларни камраб олади:

ёқилғи ва энергиядан фойдаланиш йўқотишларини қисқартириш ва технологияларини яхшилаш;

ишлаб чиқаришда энергияни тежайдиган ускуналарни такомиллаштириш ва жорий қилиш;

табiiй газ, иссиқлик, сув ва энергия истеъмоли ҳисобининг жиҳозларини жорий этиш;

биогаз ва тикланувчан энергия манбаларидан фойдаланиш;

экологик хавфсиз технологияларни ўтказиш бўйича ахборот тизимларини такомиллаштириш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқий меъёрларни ислоҳ қилиш; аҳолини иқлим ўзгариши, энергияни тежаш зарурати ва самарали технологиялардан фойдаланиш муаммолари тўғрисида хабардор қилиш.

БМТ иқлим ўзгариши бўйича доиравий конвенцияга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг биринчи миллий хабарномасига (2 босқич, 2001 й.) кўра, Ўзбекистон ҳудуди бўйича буғхона газлари ҳисобига иқлимнинг глобал ва минтақавий ўзгариши оқибатларини баҳолаш кўрсатмоқдаки, 2030 йилга келиб, ўртача йиллик хароратнинг шимолий зонада икки - уч градусга, жанубий зона бўйича бир градусга кўтарилиши, тоғли туманларга таъсир камроқ бўлиши кутилмоқда.

Иқлимнинг ўзгариши сув устидан буғланиш ҳисобига 10-15% ва ўсимликлар транспирацияси ўсиши ҳисобига 10-20% сувнинг камайишига олиб келади, бу сувнинг тикланмас истеъмоли 18 фоизга

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табiiй ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиқонов умумий таҳрири остида, Тошкент.: 2008. -32-33 Б.

ортишига сабаб бўлади, тегишли равишда сув олиниши ҳам ортади. Ҳароратлар йиғиндиси 5-10%га ортиши ва совуқ давр давомийлиги 5-15 кунга камайиши муносабати билан қишлоқ хўжалиги экинларини экишнинг агроиклимий шароитлари ўзгаради.

Иқлим ўзгариши салбий оқибатларининг олдини олиш ва уларнинг иқтисодиётга таъсирини юмшатишга йўналтирилган мамлакат иқтисодиётининг технологик эҳтиёжларини идентификациялаш, авваламбор, миллий иқтисодиёт таракқиётга ёрдам беради. Бунда иқтисодиёт ўсишга эришиш ва уни қўллаб қувватлаш экологик стандартлар мос келиши керак.

Иқлим ўзгаришининг салбий оқибатларини юмшатиш ва камайтиришга йўналтирилган технологияларни танлашда қуйидаги омиллар қўлланилади:

буғхона газлари (БГ) эмиссияларини қисқартириш мақсадида иқтисодий секторлар аҳамияти;

мавжуд технологияларни баҳолаш; бошқа технологиялар билан мослашувчанлиги ва уйғунлиги;

эмиссиялар қисқариши ва лойиҳа амал қилиш муддатлари ўзгармаслиги; технологияларни қўллашда олинadиган БГ эмиссияларининг миқдорий қисқариши;

технологияларни экологик ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти;

кейинчалик яхшилаш ва қўллашни кўпайтириш имкониятлари.

Ўзбекистон ва инвесторлар учун фойдали бўлган муҳим йўналишлар бу, тоза технологияларни (Қуёш энергетикаси, кичик гидроэнергетика, биогазни), шунингдек энергия ресурсларини тежашга йўналтирилган тадбирларни (маиший истеъмолчилар учун газ, сув ҳисоби кўрсаткичларини жорий қилиш, иситиш тизимларини марказлаштиришдан воз кечишни) жорий этишдан иборат.

Республикада буғхона газлари эмиссияларини қисқартиришга йўналтирилган мақсадли сиёсат юритилмоқда. Киото протокли ва БМТ иқлим ўзгариши бўйича доиравий конвенцияси (ИЎДК) бўйича халқаро мажбуриятларни амалга ошириш нуқтаи назаридан тадбирлар мажмуаси ишлаб чиқилган, 2000-2010 йилларга Ўзбекистон Республикаси буғхона газлари эмиссиясини қисқартириш бўйича Миллий стратегиянинг асосий низомлари ва уни амалга ошириш тадбирлари қабул қилинган.

Асосий тадбирлар қуйидагиларни назарда тутати:

БГ ташламаларини техник назорат қилиш тизимини яратиш;

иссиқлик етказиб бериш ва коммунал хизмат корхоналарини

техник қайта жиҳозлаш;

энергия ишлаб чиқаришни буғгазли ва газтурбина қурилмалари асосида ривожлантириш;

кичик энергетика имкониятларини ўзлаштириш; табиий газ, иссиқлик энергиясини ҳисоблаш асбобларини тадтбиқ этиш;

оқилона тарифлар сиёсатини олиб бориш;

тикланадиган энергия манбаларини ўзлаштиришни кенгайтириш.

Ҳозирги вақтда, Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси томонидан тикланувчан энергия манбаларини (қуёш коллекторлари ва қуёшли сувиситгичларни) ишлаб чиқиш ва жорий қилиш бўйича қатор лойиҳалар амалга оширилмоқда.

2006 йил 6 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Киото протоколи ТТМ доирасида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш чората дбирлари тўғрисидаги Фармойиши, 2007 йил 10 январда эса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Киото протоколи Тоза тараққиёт механизми доирасида инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш ва амалга ошириш тартиби ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисидаги қарори қабул қилинди. Барқарор тараққиётни таъминлаган ҳолда муҳим ташқи иқтисодий, экологик ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга қодир бўлган тоза тараққиёт механизми (ТТМ) бўйича инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш бўйича Идоралараро кенгаш ташкил қилинди.

ТТМ бўйича инвестиция лойиҳаларига қўлланиладиган барқарор тараққиётнинг (иқтисодий, экологик, ижтимоий) миллий омиллари мамлакатнинг барқарор тараққиётига кўмаклаши керак.

Мамлакатнинг барқарор тараққиётини таъминлаш саноат қувватларини доимий модернизация қилиш, технологик базани такомиллаштириш, янги, асосан экологик тоза технологияларни жалб қилиш асосида табиий ресурслардан фойдаланишнинг оқилоналиги ва энергетик самарадорлигини оширишни тақозо этади.

Назорат саволлари:

1. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи қандай манбалар мавжуд?
2. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбаларни бартараф этишнинг қандай экологик ҳуқуқий йўллари биласиз?
3. Ҳавонинг ифлосланиши ва озон қатламининг бузилиши нималарда намоён бўлади?
4. Озонни бузувчи қандай моддалар мавжуд?
5. Қандай тургун ифлослантирувчи манбаларни биласиз?

6. Иқлим ва ҳарорат ўзгаришини қандай баҳолайсиз?
7. Атмосфера ёғинлари деганда нимани тушунайсиз?
8. Сиз бугхона газлари (БГ) ташламалари фаолияти ҳақида нималарни биласиз?

У-БОУ. АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШДА ТРАНСЧЕГАРАВИЙ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

5.1. Экология: Атроф муҳит ва инсон саломатлиги

Дунё микёсида инсон саломатлигини мустаҳкамлаш айниқса ёшларнинг репродуктив саломатлигини таъминлашда атроф муҳит омилининг муҳим ўрни мавжуд. Хусусан, бу борада Бутунжаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилотининг Европа Минтақавий Бюроси (БССТ ЕМБ) маълумотларига қараганда, Европа минтақасида (ЕМ) ўлимнинг 8,1 миллион ҳолатига (барча ўлимларнинг 85,8%) ва 115,3 миллион DALYsга (умумий касалликлар оғирлигининг 76,7%) юқумсиз касалликлар сабаб бўлган. ЕМда юрак-томир касалликлари ва саратон касаллиги етакчи юқумсиз касалликлардир, овқат ҳазм қилиш тизими касалликлари ва нейропсихик толиқишлар келади.

БССТ экспертларининг фикрича (1997 й.), саратон билан боғлиқ барча касалланишларнинг 23% ва ҳолатларнинг 25% атроф муҳит омилларининг таъсири билан изоҳланади. Мамлакатимизда мустақиллик йилларида илмий-техника тараққиёти, тиббиётнинг ютуқлари, яшаш шароитларини талаб даражасида яхшиланиши туфайли ҳаёт давомийлигини анча оширишга эришди, ҳамда ёшларимизнинг саломатлигини яхшилашга алоҳида эътибор бериб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганларидек, “Обод турмушнинг яна бир муҳим шarti – бу инсон саломатлигини мустаҳкамлаш билан боғлиқ эканлигини барчамиз яхши тушунамиз... Шу боис халқимизнинг саломатлигини химоялаш, бунинг учун соғлиқни сақлаш тизимини энг замонавий даволаш воситалари, техника ва технологиялар билан таъминлаш, профилактика, яъни касалликларнинг олдини олиш ишларини янада кучайтириш, бу соҳада фидокорона меҳнат қилаётган тиббиёт ходимларининг машаққатли ва масъулиятли меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантириш масалалари биз учун доимий масала бўлиб қолади,-” деган ғоялари атроф-муҳит ва инсон саломатлигини муҳофаза қилишга қаратилган катта эътибордир.¹

¹ Каримов И.А. Инсон манфати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш-бизнинг баш мақсадиимиздир. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 Январига бағишланган таънавали маросимдаги маърузаси // Инсон ва қонун, 2012 йил 8 декабрь

Шунга қарамасдан, аҳоли ўртасида айрим касаллик турлари мавжуд бўлиб, ҳар йили республикада жумладан, онкологик касалликлар билан касалланганлар рўйхатга олинади. Фақатгина 2006 йилда, республикада турли локациядаги хавфли шишларнинг 18133 ҳолати (100 минг жон бошига 68,5 киши) қайд қилинди. Қорақалпоғистон Республикаси (66,9) ва Хоразм вилоятида (60,2) онкологик касалланишлар кўрсаткичи Тошкент ш. (124,5) ва умуман республика бўйича (68,5) кўрсаткичдан пастдир. Шунга қарамай, овқат ҳазм қилиш органларининг хавфли шишлар билан касалланиши Қорақалпоғистонда ўртача республика кўрсаткичидан юқори. Масалан, овқат ҳазм бўлиши саратони 12,9 (республикада 4,0), ошқозон саратони 8,9 (республикада 6,5), жигар саратони 5,1 (республикада 3,3). Амалда касаллик ривожланишига бирорта омилнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш жуда мураккаб вазифа бўлиб, “атроф муҳит – саломатлик”нинг ўзаро боғлиқлиги кўп томонлама атроф муҳит ифлосланиши шароитларида жуда мураккаб тусга эга.

Шубҳасиз, атроф-муҳит омилларининг турли табиатли ва характернинг (ижтимоий, иқтисодий, биологик, табиий-иқлимий, кимёвий, физик ва бошқ.) таъсири аҳоли саломатлиги ҳолатига салбий таъсирининг ривожланишига сабаб бўлади. Омиларнинг кўп сонли тадқиқотлари далолат берадики, бронх астмаси, қандли диабет, сут бези саратони, ошқозон ва ўн икки бармоқли ичакнинг язва касаллиги, юракнинг ишемик касаллиги ва бошқа кўп омилли касалликлар, яъни генетик, муҳит ва тасодиқий омиллар умумийлигида шаклланидиган касалликларга киради. Шу тариқа жамиятнинг замонавий тараққиётида ноқулай экологик омил аҳоли популяцион саломатлигининг шаклланишига таъсир кўрсатиши шубҳа уйғотмайди ва бу илмий тасдиқланган далилдир, айниқса, янги синтезланидиган кимёвий бирикмалар вужудга келяптики, инсон улар билан бевосита алоқага киришади, зеро, эволюцион нуктаи назардан уларга кўникаман.

Оммавий юқумли касалликларнинг ривожланиши хавфи пасайгани сари касалланишлар ва бевақт ўлим тузилмасида юқумсиз, асосан сурункали касалликлар илғор ўринларни эгаллай бошлади. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг “Саломатлик” (“Здоровье”) институтининг расмий статистик маълумотлари кўра, касалланишлар умумий тузилмасида юқумли касалликлардан, жароҳатларга - 2,94%, заҳарланишлар ва ташқи таъсирининг бошқа айрим оқибатларига - 3,62%, юқумсиз

касалликлар улушига эса - 70 фоиздан кўпроқ қисми тўғри келмоқда.

Меҳнат салоҳиятини йўқотишнинг асосий сабабларидан бири юртдошларимизнинг ўлимидир. Статистик маълумотларга кўра, юрак-томир тизими касалликлари касалланиш ва ўлим сабаблари тузилмасида алоҳида ўрин тутади. Барча ўлим сабабларининг 50 фоиздан ортиғи, ушбу касалланишлар гуруҳига тўғри келади, ваҳоланки, барча даволаш-профилактика муассасаларига мурожаат қилганларнинг 5,67 фоиздан (2000 й.) 5,4 фоизгача (2006 й.) касалланишлар ҳисобга олинган. Турғун меҳнатга лаёқатлигини йўқотган ҳар бешинчи ногирон юрак-томир касалликлари билан касалланган¹.

Ўзбекистонда шундай вазият рўй бердики, аҳоли яшаш пунктларининг (шаҳар ва кишлоқлар) атмосфера ҳавосини ифлослантирувчилар ҳудудларнинг экологик ҳолатини сезиларли ёмонлаштирмоқда, экотизимнинг барча табиий компонентлари кимёвий таркибининг ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Буларнинг барчаси аҳоли саломатлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Ўзбекистон гигиенистлари томонидан 1992-1996 йилларда, турли шаҳарларда (Тошкент, Олмалик, Чирчик, Фарғона, Навоий, Ангрен) ўтказилган кўп сонли тадқиқотлар атмосфера ҳавоси ифлосланиши ва аҳоли касалланиши даражаси ўртасида миқдорий боғлиқлик борлигини тасдиқлади. Юқорида кўрсатилган шаҳарларда атмосфера ҳавосининг ифлосланиш даражаси “фавқулодда”дан “кучли”гача ораликда тебранади.

Шубҳасиз, атмосфера ҳавосининг бундай ифлосланишини аҳоли саломатлигига яқин (ўткир респираторли касалликлар) ва узоқ (турли сурункали касалликлар ривожланиши) муддатли хавф туғдиради. Бундан ташқари, аҳоли яшаш пунктлари атмосфера ҳавосининг санитар-эпидемиологик хизмати органлари томонидан ўтказиладиган тадқиқотларининг ҳар йиллик натижалари шундан далолат берадики, шаҳар атмосфера ҳавосининг ифлосланиши аҳоли саломатлиги учун хавфлилигича қолмоқда. Ўрганилган атмосфера ҳавосининг гигиеник меъёрларга мувофиқ келмайдиган улуши (тадқиқ қилинганлар умумий сонидан) Тошкент шаҳрида 31% ва 20,8%, Фарғона вилоятида 14,4% ва 17,7%, Андижон вилоятида 25,6% ва 25,3%, Бухоро вилоятида 14,9% ва 15,7%, Самарқанд вилоятида 16,3% ва 12,9%, Сурхондарё вилоятида 14,7% ва 19,2% (республика бўйича

¹ Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги РАТМ маълумотлари.

20,6% ва 16,8%)ни ташкил қилди. Сўнгги 10 йилда аҳолининг даволаш-профилактика муассасаларига мурожаат қилиши маълумотларининг таҳлили кўрсатдики, умумий касалланиш тузилмаси фарқланади. Шундай қилиб, нафас олиш органларининг касалликлари Тошкент ш. (27,3%), Қашқадарё (26,7%), Навоий (27,4%), Фарғона (29,1%), Наманган (31,7%) ва Тошкент (29,1%) вилоятларида, овқат ҳазм қилиш касалликлари эса, Хоразм вилоятида (20,5%) энг кўп тарқалган. Қон ва қон ҳосил бўлиши органлари касалликлари (анемия) деярли барча вилоятларда етакчи ўринни эгаллайди, энг катта солиштирама оғирлиги Қорақалпоғистон Республикаси (38,8%), Наманган (24,1%), Навоий (26,1%), Андижон (21,4%), Бухоро (20,5%) ва Жиззах (24,8%) вилоятларига тўғри келади. БССТ ЕМБ маълумотларига қараганда, анемия йўқотилган соғлом ҳаёт йилларининг 10 та асосий сабабларига киритилган¹.

Жумладан, Оролбўйи минтақасида атмосферанинг асосий ифлослантирувчиси – қаттиқ зарраларга (қуриган Орол денгизи тубидан туз-чанг кўтарилиши натижасида атмосфера ифлосланишига) алоҳида тўхталиш даркор. Илмий-тадқиқот маълумотлари кўрсатишича, аҳоли яшаш пунктларида яшайдиганлар дуч келадиган экспозиция катталикларида кўтарилган туз-чанг зарралари аҳоли саломатлигига зарарли таъсир кўрсатади. Оролбўйи минтақасида нафас олиш органлари касалликлари динамикасини ретроспектив батафсил баҳолаш аллергия ринити (полиноз), бронх астмаси ва астматик мавқейли беморлар, шунингдек юкори нафас олиш йўллари сурункали касалликлари ҳолатларининг ўсиши тамойилини аниқланди. Бронх астмаси ва астматик статусли касалликларнинг ўсиш суръати (2003 йилга нисбатан 2006 йилда) Қорақалпоғистон Республикасида энг жадалдир – 182%, Хоразм вилоятида – 98,68%, аллергия ринитники эса, Хоразм вилоятида – 69,1%.²

Шунингдек, Сурхондарё вилоятининг Сарийосиё, Узун, Денов туманларидаги мавжуд мураккаб экологик вазият муайян даражада Тожикистон алюминий заводининг зарарли ташламаларининг ўзига хос салбий таъсири билан изоҳланади. Ўтган асрнинг 80-йиллари ва 90- йиллар бошларидаёқ олтингугурт диоксиди ва фторли водороднинг Сарийосиё тумани аҳолисининг саломатлигига қўшма

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш туғрисида Миллий Маъруза-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алихонов умумий таҳрири остида. Тошкент: 2008. -151-152 б.

² Ҳан жойда 153- бет.

таъсири аниқланган. Тожикистон алюминий заводи ишга тушган вақтдан бошлаб, Сурхондарё вилоятининг кўрсатилган туманларида болалар ва катталарнинг эндокрин тизими (эндем букоқ) касалликлари билан оғриши, янги туғилган болаларда патологик бузилишлар тез-тез учраши, аёллар репродуктив функцияларининг бузилиши, флюорозга учраши ўртача вилоят кўрсаткичидан 1,5-3 баравар кўпайди. Сўнгги 10 йил давомида, хавfli янги ўсмалар нозологик шакллари доираси хавfli лимфомалар, овқат ҳазм бўлиши органлари саратони, ошқозон саратони, суяк-мушак тизими хавfli шишлари каби нозологик шакллар солиштирма улушининг энг юқорилиги билан тавсифланади.

Баъзида, гигиеник меъёрлардан четланишлар органолептик кўрсаткичлар (кислоталилиги, равшанлиги, қолдиғи) бўйича 10%, шунингдек таркибида захарли элементлар (кўрғошин, кадмий, рух) бўлиши – 0,2%, озиқ-овқатлар энергетик қуввати – 34%, ош тузи таркибидаги йод миқдори – 30%, ичимликлардаги органик бирикмалар – 10%, ўсимликли маҳсулотлар таркибида нитратлар борлиги – 3%, бошқа кўрсаткичлар – 12,8% бўйича кузатилди.

Умуман олганда, озиқ-овқат маҳсулотларининг сифати ва беҳатарлиги устидан назорат соҳасида амалга оширилган тадбирлар республикада ўтқир ичак юқумли касалликлари ва овқатланишдан захарланишлар кескин кўпайишининг олдини олиш имконини ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилаётганлигидан ҳамда аҳоли ва ёшлар ўртасида ушбу масала билан боғлиқ бўлган касалликлар камайиб бориши тенденцияси кузатилаётганлигидан далолат беради.

5.2. Атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши

Бугунги кунда атмосфера ҳавосини трансчегаравий ифлосланиши энг муҳим масалалардан биридир.¹ 1979 йилда қабул қилинган БМТ Европа иқтисодий комиссиясининг (ЕИК) атмосфера ҳавосининг узоқ масофаларига трансчегаравий ифлосланиши тўғрисидаги конвенцияси атмосфера ҳавосини ифлослантириш билан курашишда ҳамкорликдаги ҳаракатлар учун асос яратди. Конвенция атмосфера ҳавосини ифлослантириш ва унинг минтақавий

¹ Холмўминов Ж. Т. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иклими ўзгариши ва озон қатлами бузилиши олдини олишнинг калқаро ҳуқуқий асослари. //Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009. №2. Т. 14-17-бет. ; Унинг ўзи. Значение Конвенции о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния для Республики Узбекистан. //Ж.Философии ва права.2012. №1. 61-63 стр.

даражадаги окибатларини ўрганиш ва мониторинги ҳамда чиқиндиларни камайтириш стратегиясини ишлаб чиқиш соҳасида ҳаракатларни бирлаштиришни таъминловчи асосий халқаро келишувлардан бири ҳисобланади.

Мазкур ҳужжат мажбурий юридик кучга эга бўлган протоколларни ишлаб чиқиш йўли билан аниқ бир ифлослантирувчи моддаларни чиқаришни чеклаш бўйича асос яратди. 1984 йилдан бошлаб, то ҳозирги даврга қадар, бу борада саккизта протокол қабул қилинди. Улар олтингугурт (олтингугурт диоксида), азот оксидлари, учувчан органик бирикмалар (УОБ) оғир металллар ва барқарор органик ифлослантирувчи (БОИ) чиқиндилар ва трансчегара окимларини қисқартиришга қаратилган. Хали кучга кирмаган протокол оксидлашиш, эвтрофикация ва ер юзи озони ҳосил бўлишини келтириб чиқарувчи олтингугурт диоксида, азот оксидлари, аммиак ва УОБ чиқиндиларини камайтиришга қаратилган саккизта протокол қабул қилинди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси атмосфера ҳавосининг узок масофаларига трансчегаравий ифлосланиши ҳақидаги ЕИК конвенцияси иштирокчиси ҳисобланмайди ва атмосфера ҳавоси ифлосланиши ҳақида расмий статистик маълумотларни ЕИК комиссиясига тақдим этмайди. Конвенцияга кўшилиш мамлакатга минтақада ҳавонинг трансчегаравий ифлосланишига қарши курашишда ҳамкорликда фаол катнашиш имконини берарди. Мазкур халқаро келишувга кўшилиш жараёнига тайёргарчилик ишлари олиб борилмоқда.

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларига трансчегаравий таъсир кўрсатаётган Тожикистон алюминий заводи (ТожаЗ) фаолияти билан боғлиқ кескин экологик ҳолат сақланиб қолмоқда. ТожаЗ томонидан атмосферага чиқарилаётган ифлослантирувчи моддалар, айниқса, фторли водород Сурхондарё вилоятининг қарийб 570 минг киши яшайдиган Сариосиё, Узун, Денов ва Олтинсой туманларига салбий таъсир кўрсатишни давом эттирмоқда, аҳолининг саломатлигига зарар келтирмоқда, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига иқтисодий зарар етказмоқда.

2007 йилда Тожикистон Республикаси Президентининг Фармони билан ТожаЗ Тожикистон алюминий компанияси давлат унитар корхонаси (кейинчалик ТАЛКО ДУК) деб қайта номланди. Завод рейтингини кўтариш ва Тожикистон алюминий тармоғининг халқаро майдондаги нуфузини ошириш, шунингдек компаниянинг тузилмавий

Ўзгаришларини давом эттириш мақсадида, уни қайта номлашга қарор қилинди. Заводнинг стратегик мақсадларида ишлаб чиқариш ҳажмларини янада ошириш, энг янги энергия тежовчи ва иқтисодий бехатар технологияларни жорий қилиш, маҳсулот сифатини ошириш назарда тутилган.

Шу билан бирга, тозалаш қурилмаларини жиддий қайта таъмирлаш бўйича кутишлар ҳали ўзини оқламади. Ҳали ҳам илгариги йиллар каби, атмосферага чиқариладиган қарийб 22 минг тонна ифлослантирувчи моддалар, шу жумладан 120 т фторли водород аҳоли саломатлиги ҳолатига салбий таъсир кўрсатиб, Сурхондарё вилоятининг қатор туманлари экологик вазиятини ёмонлаштирмоқда, кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига иқтисодий зарар етказилмоқда.¹

Атмосферага ифлослантирувчи моддалар тўпланишига сабаб бўладиган мазкур минтақанинг иқлимий шароитлари ҳам вазиятни мураккаблаштирмоқда. Ўзгидромет томонидан олиб борилаётган атмосферанинг ифлосланиш даражасини кузатиш шуни кўрсатдики, Сарносиё тумани атмосфера ҳавосида фторли водороднинг таркиби 1991-2007 йилларда 0,8-1,8 РЭЧУ оралиғида бўлиб, баъзи ҳолларда санитар-гигиеник меъёрлардан 2 баравар ортган. Атмосфера ҳавосининг ифлосланиши олтингугурт диоксиди ва азот диоксиди, фторли водород ва олтингугурт диоксидининг қўшилиши натижасида ҳам кучаймоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазилар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология хизмати маркази (Ўзгидромет) тақдим этган маълумотларга қараганда, 2006 йил март ойидан то октябргача 0,051 мг/м³, 2007 йил апрель ойидан то октябргача эса 0,049 мг/м³ гача (меъёр 0,012 мг/м³) ораликда атмосфера ҳавосида фторли водороднинг бир марталик юқори концентрациялари ошиш ҳолатлари қайд қилинган.

Бундан ташқари кўрсатилган давр давомида, Сурхондарё вилояти Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Республика давлат санитар-эпидемиологик назорати маркази (РДСЭНМ) ҳудудий бўлинмалари томонидан Узун, Сарносиё, Денов ва Жарқўрғон туманларида атмосфера ҳавосини тадқиқ қилиш амалга оширилди. 2006 йилда атмосфера ҳавосидан 1015 намуналар олинган. Бунда марталик РЭЧУ

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиқонов умумий таҳрири остида, Тошкент.: 2008. -27 Б.

ошиши билан боғлиқ намуналар Сарисийё туманида кузатилиди. Июнь ойидан бошлаб намуналарда атмосферада РЭЧУдан ортик бўлган фторли водород кўпайди ва июнда 26,79%, июлда 24,04%, августда 25,9%, сентябрда 30,6%, октябрда 35%, ноябрда 20% ва декабрда 20,8% тақил этди. Мазкур туманда фторли фодород сақланган намуналар 29,2 фоиздан (март) 100 фоизгача (декабрь) оралиқда тебранмоқда.¹

Узун, Денов туманларида аҳоли яшаш пунктлари атмосфера ҳавосида фторли водород сақланиши РЭЧУдан юқори бўлмаган. 2006 йил давомида, Жарқўрғон тумани атмосфера ҳавосида фторли водород аниқланмади.

2007 йил 9 ойи давомида атмосфера ҳавосининг 565 намунаси олинган. Узун туманида аниқланган энг юқори марталик концентрация 0,014 мг/м³ дан 0,078 мг/м³гача; Сарисийё туманида – 0,015 мг/м³ дан 0,092 мг/м³гача тебранди. Гигиеник меъёрларга (марталик – 0,012 мг/м³) мос намуналар улуши Сарисийё туманида 41,3 фоиздан 90 фоизгача, Узун туманида 33,3 фоиздан 93,3 фоизгача тебранган. Денов туманида фторли водород сақланиши марталик РЭЧУдан ошмаган. Жарқўрғон туманида эса, фторли водород аниқланмади.

ТАЛКО ДУК трансчегаравий ташламаларининг Сурхондарё вилоятининг айрим чегаравий туманлари аҳолисига салбий таъсирини камайтиришга йўналтирилган тадбирлар режасига кўра Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан:

- Узун, Сарисийё, Денов ва назоратдаги Жарқўрғон туманлари аҳолисининг даволаш профилактика муассасаларига тиббий ёрдам сўраб мурожаат қилишларининг ҳар чоракли ҳисобини юритилади;

- атроф муҳитда фторли қоришмалар сақланиши юзасидан, доимий изланишлар олиб борилади.

2006 йилда аҳоли касалланишининг таҳлили қуйидагиларни аниқлади.

Сарисийё тумани бўйича 2006 йил сўнгига келиб, онкологик касалликлар бўйича аҳолининг мурожаатлари кескин кўпайди. 2006 йил биринчи чорагига нисбатан онкологик касалланишлар ўсиш суръатлари 445 фоизни ташкил қилди. 10 000 жон бошига интенсив

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза - 2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил) Б.Б. Алиханов умумий таҳрири остида. Тошкент.: 2008. -27 Б.

кўрсаткичлар тегишли равишда биринчи чорақдаги 27,5 га нисбатан тўртинчи чорақда 149,8 бўлди. Эндокрин тизими (ўсиш 112% бўлди, интенсив кўрсаткичлар тегишли равишда 1133,3 ва 2399,1), нафас олиш органлари (ўсиш 178%, интенсив кўрсаткичлар тегишли равишда 556,2 ва 1546,1), овқат ҳазм қилиш органлари (ўсиш 156%, интенсив кўрсаткичлар тегишли равишда 340 ва 871,9), флюороз (ўсиш 98,8%, интенсив кўрсаткичлар тегишли равишда 538,8 ва 1071,3) касалликлари бўйича ҳам шунга ўхшаш ўсиш тамойили қайд қилинди.¹

Узун тумани бўйича онкологик (438%) ва эндокрин тизими (240%) касалликларининг кескин ўсиши кузатилди. Нафас олиш органлари ва флюороз касалликлари ўсиши Сариосиё туманига нисбатан паст ва тегишли равишда 90% ва 9,6%ни ташкил қилди. 14 ёшгача бўлган болалар орасида касалликларнинг тарқалиши барча 5 касаллик гуруҳлари бўйича ўсиши билан тавсифланди.

Денов тумани бўйича касалликлар бўйича шифокорларга аҳолининг мурожаат қилиши маълумотлари абсолют рақамларда кескин тебранмоқда. Агар биринчи ва иккинчи чорақларда рўйхатга олинган онкологик касалликлар сони 100 дан ортмаган бўлса, учинчи ва тўртинчи чорақларда бу рақамлар 901 ва 1074 ни ташкил қилди. Рўйхатга олинган нафас олиш ва овқат ҳазм қилиш органлари, флюороз касалликлари сони бўйича ҳам худди шундай вазият кўзга ташланади. Демак, 5 касаллик гуруҳи бўйича умумий касалланишлар интенсив кўрсаткичлари биринчи ва иккинчи чорақка нисбатан учинчи ва тўртинчи чорақларда анча юқори. Умуман олганда, эндокрин тизими (10000 жон бошига 42,4) ва нафас олиш органлари (510,1) касалликлари тарқалишининг интенсив кўрсаткичлари Узун (тегишли равишда 212,3 ва 830,3) ва Сариосиё (тегишли равишда 2399,1 ва 1546,1) туманларига нисбатан паст. Флюороз тарқалиши (498,3) Сариосиё туманига (1071,3) нисбатан паст, лекин Узун туманига (105) нисбатан юқоридир.

Жарқўрғон тумани бўйича аҳоли орасида барча ёш гуруҳларида флюороз рўйхатга олинмади. 2006 йил учинчи чорағида нафас олиш ва овқат ҳазм қилиш

¹ Ўзбекистон Республикасида янғир-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маълумот-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиханов умумий таҳрири остида, Тошкент, 2008. -28 Б.

органлари касалликларининг абсолют рақамлари 1, 2 ва 4 чоракларга нисбатан юқори. Тўртинчи чоракда биринчи чоракка нисбатан онкологик касалланишлар кўрсаткичлари 4,9 фоизга пасайганлиги билан изоҳланади. Нафас олиш ва овқат ҳазм қилиш органлари касалликлари тарқалишининг кўрсаткичларига келсак, тегишли равишда 82% ва 135%га ўсиш қайд қилинган.¹

2007 йил 9 ойи учун Сурхондарё вилояти аҳолиси саломатлиги ҳолатининг мониторинги кўрсатишича, Узун, Сарисийё, Денов ва Жарқўрғон туманларида барча ёш гуруҳларида (болалар 14 ёшгача, ёшлар 1517 ёш, катталар 18 ёш ва ундан катта) онкологик, нафас олиш ва овқат ҳазм қилиш органлари, эндокрин тизими касалликларини рўйхатга олиш давом этди.

Бирок, флюороз барча ёшдаги гуруҳларда фақат учта туманда (Узун, Сарисийё, Денов) рўйхатга олинди. Таъкидлаш жоизки, 14 ёшгача бўлган болалар орасида онкологик касалланишларнинг камдан-кам ҳолатлари қайд қилинди.

Кўрсатилган туманларда нафас олиш органлари, эндокрин ва суяк тизими, онкологик касалликлар, овқат ҳазм қилиш органлари ва флюороз касалликлари борасида, аҳолининг тиббий ёрдамга мурожаат қилиши кўрсаткичларига камайиш тамойили билан тавсифланмайди.

Тупроқ жараёнларига фтор билан жиддий ўзгаришлар киритаётганлиги таъкидланмоқда. ТАЛКО ДУК томонидан, Сурхондарё вилояти тупроқ қатламига салбий таъсир миқёсини аниқлаш бўйича илмий ишлар Давергеодезкадастрқўмнинг Давлат тупроқшунослик ва агрохимё илмий-тадқиқот институти (ДТАИТИ) томонидан олиб борилмоқда. Вилоятнинг Сарисийё, Узун, Денов, Шўрчи, Қумқўрғон ва Жарқўрғон туманларида 18 та кузатув экологик майдончаси (КЭМ) ташкил этилган.

2006 йилда Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан аҳоли яшайдиган жойларнинг тупроқлари ўрганилди. Узун, Сарисийё, Денов ва Жарқўрғон туманларида фторнинг ялпи таркиби бир хил 2,8-5,8 мг/кг оралиқда бўлди ва меъёрлардан ошмади. 2007 йилда 127 тупроқ синови ўрганилди. Тупроқда фторнинг энг юқори концентрацияси Сарисийё туманида 4,05-4,2 мг/кг; Узун туманида

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маълумот - 2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил) Б.Б. Алъошов умумий таҳрири остида, Тошкент: 2008. - 28 б.

3,03-4,2 мг/кг; Денов туманида 3,4-4,2 мг/кг; Жаркўрғон туманида 3,2-3,7 мг/кг бўлди ва гигиеник меъёрлардан ошмади.

Ўзгидромет маълумотларига қараганда, 2006 йилда ва 2007 йил биринчи ярмида Амударё ҳавзасининг энг йирик дарёлари – Сурхондарё ва Қашқадарё ўртамиёна ифлосланган. Ушбу даврда Сурхондарё ва Қоратоғ дарёларининг ифлосланиши қуйидагича бўлди:

нитритлар бўйича 2006 йилда 0,1-3,4 РЭЧУ (0,001-0,068 мг/л), 2007 йилда 0,1-1,9 РЭЧУ (0,002-0,038 мг/л);

феноллар бўйича 2006 йилда 6 РЭЧУгача (0-0,006 мг/л), 2007 йилда эса 0,3 РЭЧУгача;

сульфатлар бўйича 2006 йилда 0,7-7 РЭЧУ (70,1- 696 мг/л), 2007 йилда 0,9-2,9 РЭЧУ (87,4-292 мг/л);

минерал тузлар таркиби 2006 йилда 1,4 РЭЧУгача (1433 мг/л гача);

кўрғошин қоришмалари бўйича 2006 йилда 3,7 РЭЧУгача (3,5 мкг/л), 2007 йилда 0,8-4,2 РЭЧУ (0,8-4,2 мкг/л);

олти валентли хром бўйича 2006 йилда 1,5 РЭ- ЧУгача (1,5 мкг/л гача);

нефть маҳсулотлари бўйича 2007 йилда 0,2-1,2 РЭЧУ (0,01-0,06 мг/л).¹

Қолган ингредиентлар сақланиши РЭЧУдан ошқ бўлмади.

Ўсимликлардаги, айниқса, зарарли ташламалар билан атмосфера ифлосланиши шароитларида алоҳида физиологик ва биокимёвий ўзгаришлар кам ўрганилганлиги эътиборга олиниб, ғўза уруғларида (Наманган-77 ва Юлдуз), оксиллар таркиби ўзгаришининг динамикаси тадқиқ этилди.

Тадқиқотлар кўрсатишича, ғўзанинг оммавий гуллаши даврида мева элементларининг кўп тушиши кузатилди, натижада ҳосилдорлик 10-15 фоизга камайганлиги таъкидланди. Ғўза гулчанги оксилларининг ташламалар зарарли таъсирга берилувчанлигини тадқиқ этилиши кўрсатдики, зарарли ташламалар гулчанг оксиллари юқори молекуляр синтезни секинлаштирар экан.

Белгиландики, таъсир зонасида ҳатто кам ҳаражат билан ҳам, яъни минерал ва оксил алмашилиши бошқарилишида қатнашадиган

¹ Ўзбекистон Республикасида ятроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш туғрисида Миллий Маъруза.-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиқонов умумий таҳрири остида. Тошкент.: 2008. -29 Б.

биостимуляторлар (хусусан, хлорли кальций эритмалари) билан ўсимликлар уруғларига ишлов бериш орқали ҳам ўсимликларнинг зарарли ташламалар билан зарарланиши даражасини камайтириш мумкин экан.

ТАЛКО ДУК таъсири зонасидаги бошқа ўсимликлар ҳолатини ўрганиш кўрсатдики, ўрик, узум, чинор, тут, хурмо, олма, баъзида анорда морфологик белгилар ўзгаради ва барглар пластинкаси, айниқса, узумда зарарланади, барглар нотабиий қизил рангга киради, сўнгра қуриб қолади. Хурмо, ипак, олма ва олхўри баргларида барглар пластинкасининг пигментацияси ўзгаради. Томатда барглар нафас олиши суръатининг ўзгариши кузатилди.

Кучли ифлосланиш зоналарида ўсимликларда 200 мг/кг дан ортик фторли водород тўпланади, ваҳоланки, барглардаги фторидларнинг салбий таъсир чегарасидаги даражаси қурук массага нисбатан 15-20 мг/кгдир. Сариосиё туманининг деярли барча хўжаликларида ўсимликлар баргларидаги фтор таркиби, айниқса, кузда меъёрдан 2-10 баравар ошади. Бунда ўсимликларга ТАЛКО ДУК ташламалари таъсири зонаси шамоллар йўналишида заводдан 40-45 км масофагача чўзилган.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Ўзбек қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш маркази маълумотларига қараганда, Сариосиё туманидаги Дашнобод хўжалигида ўсимликлардаги озуқавий минерал элементлар 0,11 ни, назоратли Жарқўрғон туманидаги ўсимликларда 0,55 ни ташкил қилади.

Фторнинг тупрок жараёнларини ўзгартириши ва фторли водороднинг атмосфера ҳавосига ташланиши қишлоқ хўжалигига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Ўсимликшуносликда ҳосилдорлик, чорвачиликда маҳсулдорлик кескин камайди. Узун туманида 1991 йилда узум ҳосилдорлиги 30,1 ц/га атрофида бўлди, 2002 йилда 2 баравар, Сариосиё туманида худди шу даврда 4 баравар камайди.

Аввал Сариосиё тумани ҳар йили 400 т ипак етиштирар эди, ҳозирги вақтда бу фаолият тўхтатилган.

Сўнги ўн йилликда Сариосиё туманида йирик қорамол миқдори қарийб 80%, Узунда – 50%га, сут ишлаб чиқариш тегишли равишда 51% ва 12%га камайди.

Тупрокда фторнинг ва атмосфера ҳавосида фторли водороднинг ортикча таркиби сезиларли иқтисодий зарар етказмоқда. Илмий-тадқиқот гидрометеорологик институти мутахассисларининг

бошланғич ҳисоб-китобларига караганда, алюминий заводи таъсирига берилган туманларнинг иқтисодий зарари атиги тўрт йилда (1997, 1999, 2001, 2003 йилларда) 228,3 млн. АҚШ долларига баҳоланмоқда.¹

Юқорида келтирилгандан келиб чиқиб, алюминий заводи ташламаларининг Сурхондарё вилояти Денов, Узун ва Сариосиё туманлари ҳудудларига салбий таъсирини юмшатиш учун махсус мақсадга йўналтирилган чоралар қабул қилиш лозим.

1. Экологик тоза ва ресурсларни тежайдиган технологияларни жорий қилиш асосида табиий ресурслардан оқилона ва комплекс фойдаланишни таъминлаш, кўриб чиқилаётган ҳудуд атроф табиий муҳитининг ифлосланиш даражасини санитар гигиеник ва экологик меъёрларгача пасайтириш; турли даражадаги давлат органлари ва табиатдан фойдаланувчилар муносабатларини бошқаришнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш ва жорий қилиш, қабул қилинаётган бошқарув қарорларининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашга экологик талабларни киритиш.

2. Атроф муҳит ҳолатини прогноз қилиш ва баҳолашга комплекс тизимли ёндашиш мақсадида ягона мониторинг, прогнозлаш ва ахборот тизимини ташкил қилиш.

3. Давлат дастурлари, фундаментал ва қўшимча тадқиқотлар, шунингдек инновацион дастурларда алоҳида йўналиш сифатида умумдавлат экологик муаммоларни назарда тутиш.

4. Икки томонлама давлатларaro ишчи гуруҳини ташкил қилиш, яъни:

а) халқаро ташкилотлар молиявий маблағларини жалб этиш мақсадида, кўмаклашиш учун халқаро форум ташкил қилиш;

б) Тожикистон алюминий компанияси давлат унитар корхонасининг салбий таъсир зонасида экологик ҳолатни яхшилашда ҳамкорлик қилиш бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Тожикистон Республикаси ҳукумати ўртасидаги Битимнинг янги лойиҳасини тайёрлаш;

в) минтақада экологик-гигиеник ҳолатни тузатиш чораларини ишлаб чиқиш мақсадида, Тожикистон ва Ўзбекистон ҳудудлари атроф-муҳити ва аҳолиси саломатлигига алюминий заводи зарарли

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Адилхонов умумий таҳрири остида. Тошкент, 2008. -30 Б.

ташламаларининг таъсири жараёнини чуқур ўрганиш бўйича махсус давлатлараро дастурни ишлаб чиқиши зарур.

5. Ўзбекистон Республикасига Трансчегаравий микёсда атроф муҳитга таъсирни баҳолаш бўйича Конвенцияга (Эспо ш., 1991 й.) қўшилиши керак.

6., Сурхондарё вилояти Ҳокимиятнинг тегишли Халқ депутатлари кенгашининг комиссиялари билан ҳамкорликда, маҳаллий фуқаролар йиғинларини жалб этган ҳолда, Тожикистон алюминий компанияси давлат унитар корхонасининг салбий таъсир зонасидаги оқибатларни юмшатиш бўйича махсус дастур ишлаб чиқиши лозим.

7. Жамият экологик маданиятини ва кадрлар малакали тайёргарлигини ошириш мақсадида, экологик таълим тизимини ривожлантириш ва такомиллаштириш зарур.¹

5.3. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар мониторинги

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ифлослантирувчи манбаларнинг ҳолати ва атроф муҳитга таъсири мониторинги Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари таҳлилий назоратга ихтисослашган инспекциялари томонидан табиий муҳитни ифлослантирувчи манбалар мониторинги дастури асосида амалга оширилади. Ҳаво муҳити мониторинги ягона тизимини яратиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 4 апрелдаги 111-сонли Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисидаги, 2003 йил 13 январдаги 16-сонли ва 2006 йил 16 мартдаги 48-сонли тегишли равишда 2003-2005 ва 2006-2010 йилларга Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит мониторинги дастурларини тасдиқлаш тўғрисидаги қарорларига мувофиқ амалга оширилади.

Табиий муҳитни Ифлослантирувчи манбалар мониторингига (ИММ) мувофиқ назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Республика Кенгаши билан келишилган

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза.-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алмонов умумий таҳрири остида, Тошкент.: 2008. -31 Б.

(10.11.2004 йилдаги 4-сонли баённома ва 26.05.2006 йилдаги 2-сонли ўзгаришлар) Корхоналар рўйхатига киритилган атроф табиий муҳитга ифлослантирувчи (энг хавфли) моддаларни чиқарувчи асосий манбаларнинг экологик ҳолати асбобий усуллар ёрдамида текширилди.

Ўзбекистон Республикасида етмиш мингдан ортиқ стационар ифлослантирувчи манбаларга эга бўлган икки мингга яқин йирик ва ўрта саноат корхоналари фаолият юритиб, атмосферага 150 дан ортиқ турдаги зарarli моддалар чиқаради. Ташланмалар ҳажми бўйича тахминан 50 та ифлослантирувчи модда долзарб саналади. Бу биринчи навбатда асосий саноат ифлослантирувчилари – азот оксиди, олтингугурт диоксиди, углерод оксиди, чанг, шунингдек ўзига хос ифлослантирувчилар – аммиак, органик суюлтирувчилар, углеводородлар, олтингугуртли водород, фенол, оғир металллар ва бошқ.

Ифлослантирувчи манбалар мониторингини бажариш натижаларига кўра аниқландики, асосий ифлослантирувчи манбаларга Ўзбекэнерго ДАК таркибига кирувчи корхоналар – Навоий ИЭС, Ангрен ИЭС, ТошИЭС, қора ва рангли металлургия корхоналари - Олмалик КМК ОАЖ, Ўзметкомбинат АИЧБ, қурилиш металлургияси корхоналари – Охангаронцемент АЖ, Қувасойцемент АЖ, Фарғона АБЦ, кимё саноати объектлари - Навоийазот АЖ, Фарғона фуран бирикмалари заводи, ЭКС ОАЖ, нефть-газни қайта ишлаш корхоналари - Шўртаннефтгаз УШК, Муборак ГҚИЗ УШК ва Поп пахтасаноат корхоналари киради.¹

Ифлослантирувчи моддалар саноат ташланмаларининг умумий ҳажмида асосий улуш углерод оксиди (қурилиш комплекси), олтингугурт диоксиди (Ўзбекэнерго ДАК корхоналари, қора ва рангли металлургия), углеводородлар (нефть-газ саноати), азот оксиди (кимё комплекси) ва чангга (қурилиш комплекси) тўғри келади.

Углерод оксиди, азот оксиди, олтингугурт диоксиди ва чанг бўйича СТЧТ меъёрларининг доимий оширилиши Тошкент, Қашқадарё, Фарғона ва Навоий вилоятларига, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасига тўғри келади. Асосан, ушбу

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маълумат - 2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиқонов умумий таҳрири остида, Тошкент.: 2008. -168 Б.

вилоятлар шаҳарларида атмосферага ҳавосига санаб ўтилган ингредиентларнинг салбий таъсир чегарасидаги концентрациялари меъёрларининг оширилиши кузатилмоқда.

5.4. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ва озон қатламини бузилишини олдини олишнинг халқаро ҳуқуқий асослари

Барча тирик мавжудот, жумладан, инсоният учун энг муҳим омил бўлган атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, унинг мусаффолигини таъминлаш бутун дунёдаги глобал экологик муаммолардан биридир.

Шуниси эътиборлики, янги асрга келиб аҳвол кескин ўзгарди. Сунгги йилларда биосфера бизга ташвишли сигналлар юбормоқда. У эндиликда илмий–техника революцияси сабабли тезлик билан ўсиб бораётган инсоннинг технологик фаолияти натижасида юз бераётган ҳаво, тупроқ ва сувнинг ифлосланиш суръатларига бас келолмай қолмоқда. Сайёрамиз биосфераси биз учун ижобий бўлмаган томонга ўзгара бошлади. Одамлар аввалига бу ўзгаришларнинг аҳамиятини тушуниб етмадилар. Инсоният минг йиллар давомида табиатдан ўз ҳаётини таъминлаш ва авлод қолдириш учун керак бўладиган барча нарсаларни олишга ўрганиб қолди.

Бирок, инсон сўнгги йиллар давомида табиатни, ер қобиғи бўлмиш биосферани, атмосфера ҳавосини шунчалар ўзгартириб юбордики, натижада унинг миллион йиллар давомида таркиб топган гўзаллиги ва мусаффолигига раҳна солинмоқда, наботот ва ҳайвонот оламининг ноёб намуналари камайиб кетмоқда.

Эътиборли томони шундаки, олимлар, кейин кўпгина мамлакатларнинг жамоатчилиги иқлимдаги салбий ўзгаришлар, сайёрамиз атмосферасининг бузилиши, ўрмонлар майдони қисқариб боришининг ижтимоий оқибатларидан қаттиқ ташвиш билдирмоқдалар. Яқиндагина маҳаллий хусусиятга эга бўлган экологик ўзгаришлар бир авлод кўз ўнгида минтақавий ва глобал фалокатларга айланмоқда. XX асрнинг унчалик такомиллашмаган, бироқ оммавийлашган технологиялари келтириб чиқараётган кислота ёмғирлари ўсимликлар дунёсини йўқ қилмоқда, тарихий обидалар, замонавий қурилиш бинолари ва ҳатто металлдан бўлган қурилмаларнинг ҳам нураб кетишига сабаб бўлмоқда.

Маълумки, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда муайян чегара йўқ. Шу боис инсоннинг меҳнат қобилятига,

хаётий фаолиятига, умрининг узун-қисқалигига, умуман, сиҳат-саломатлигига таъсир кўрсатадиган асосий омил бўлмиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишимиз лозим. Зеро, бутун тирик мавжудот учун унинг аҳамияти бекиёсдир.

Мазлумки, 1979 йилда қабул қилинган БМТ Европа иқтисодий комиссиясининг (ЕИК) атмосфера ҳавосининг узок масофаларига трансчегаравий ифлосланиши тўғрисидаги конвенцияси атмосфера ҳавосини ифлослантириш билан курашишда ҳамкорликдаги ҳаракатлар учун асос яратди. Конвенция атмосфера ҳавосини ифлослантириш ва унинг минтақавий даражадаги оқибатларини ўрганиш ва мониторинги ҳамда чиқиндиларни камайтириш стратегиясини ишлаб чиқиш соҳасида ҳаракатларни бирлаштиришни таъминловчи асосий халқаро келишувлардан бири ҳисобланади.

Мазкур ҳужжат мажбурий юридик кучга эга бўлган протоколларни ишлаб чиқиш йўли билан аниқ бир ифлослантирувчи моддаларни чиқаришни чеклаш бўйича асос яратди. 1984 йилдан бошлаб, то ҳозирги даврга қадар бу борада саккизта протокол қабул қилинди. Улар олтингугурт (олтингугурт диоксида), азот оксидлари, учувчан органик бирикмалар (УОБ) оғир металллар ва барқарор органик ифлослантирувчи (БОИ) чиқиндилар ва трансчегара оқимларни қисқартиришга қаратилган. Ҳали кучга кирмаган протокол оксидлашиш, эвтрофикация ва ер юзи озони ҳосил бўлишини келтириб чиқарувчи олтингугурт диоксида, азот оксидлари, аммиак ва УОБ чиқиндиларини камайтиришга қаратилган.

БМТ ЕИК тавсияларига амал қилиб, мазкур халқаро келишувга қўшилиш жараёнига тайёргарчилик ишлари олиб борилмоқда. Мазкур йўналишда чиқинди чиқариш даражаси ва уларнинг ўзгариши тенденцияларини таҳлил қилиш амалга оширилмоқда. Халқаро мажбуриятларга амал қилиш ва атроф-муҳитни соғломлаштириш бўйича миллий сиёсат ва стратегиянинг кенглиги ва боришини баҳолаш олиб борилмоқда.

1. Ҳозирги пайтда олтингугурт чиқиндиси ёки уларнинг трансчегаравий оқимларини камида 30% га камайтириш тўғрисидаги протокол (Хелсинки, 1985) ва олтингугуртнинг чиқиндиларини янада камайтириш тўғрисидаги протокол (Осло, 1994) эътиборли аҳамиятга эга.

Олтингугурт чиқиндиларини ёки уларнинг трансчегаравий оқимларини камида 30% га камайтириш тўғрисидаги Протокол икки талабдан иборат:

– олтингургурт чиқиндисини (ёки уларнинг трансчегарали оқимларини) 1993 йилга келиб 1980 йилда кайд этилган даражага караганда 30% га камайтириш ва мана шу камайтиришлар ҳажмини сақлаб қолиш;

– олтингургурт чиқиндилари ҳақидаги ҳисобитини ижроия органига тақдим этиш зарурлиги.

Олтингургурт чиқиндиларини янада камайтириш тўғрисидаги Протокол 1985 йилдаги олтингургурт бўйича Протоколга караганда анча қаттиқ талаблар қўяди, лекин унинг ўрнини босмайди.

Протокол куйидаги самарали чораларни кўришни талаб этади:

– ёқилғида олтингургурт миқдорини камайтириш;

– энергетика самарадорлигини ошириш;

– қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни рағбатлантириш;

– мавжуд энг яхши технологияларни қўллаш;

– ҳамда олтингургурт диоксиди чиқиндиларини камайтиришни самарали рағбатлантириш учун иқтисодий воситалардан фойдаланишни рағбатлантирувчи қондалардан ташкил топган.

2. Шунингдек, азот оксидлари чиқиндиларини ёки уларнинг трансчегаравий оқимларини чеклаш тўғрисидаги Протокол (София, 1988) 1994 йил охирига келиб ва кейинги йилларда азот оксидлари (NO_x) чиқиндилари 1987 йил даражасидан ошмаслигини таъминлашни талаб этади.

1993 йилга келиб иқтисодий мақсадга мувофиқ, энг яхши мавжуд услублардан фойдаланиб, бир вақтнинг ўзида мавжуд стационар манбалардан чиқадиган чиқиндиларни чегаралаш бўйича чораларни ишлаб чиқиш билан қатта манбалар ва янги стационар ва ҳаракатдаги манбалар барча тоифаларига чиқинди чиқариш бўйича миллий меъёрлар қўлланилишини таъминлаш зарур.

3. Ўзбекистон Республикасида транспорт воситаларини этилсиз бензин билан таъминлаш борасидаги талабга 2008 йилда эришиш кўзда тутилмоқда. Учувчан органик бирикмалар (УОБ) тўғрисидаги Протокол (Женева, 1991) антропоген келиб чиқувчи УОБ чиқиндиларини 1999 йилда 1984–1990 йиллар даври билан солиштирилганда 30%га камайтирилишини талаб этади. Тропосфера озони миқдоирини бошқариш ҳудудларида чиқиндилар 1988 йил даражасидан ортмаслиги керак.

Маълумотларни таҳлил қилиш автомобиль бензинини ишлаб чиқаришда, симоб чиқиндиларини камайтириш бўйича мақсадга

мувофик ишлар бажарилаётганлигини кўрсатади. Симоб чиқиндиларини камайтириш мақсадида 2000 йил 23 октябрда 405–сонли Таркибида симоб бўлган лампалар ва асбоблардан фойдаланиш ва зарарсизлантириш бўйича корхоналар фаолиятини тартибга солиш тўғрисидаги Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинган.

Бошқа металл чиқиндиларини камайтиришга ишлаб чиқаришга илғор технологияларини татбиқ этиш, чанг тозалаш замонавий тизимларини ўрнатиш ҳисобига эришилмоқда.

Протоколга республиканинг кўшилиши масаласини тайёрлаш учун биринчи навбатдан, ҳар бир иктисодиёт сектори бўйича чиқиндилар миллий кадастрини қайта кўриб чиқиш, оғир металл чиқинди манбаларини аниқлаш ва қўлланаётган технология ҳамда назорат чоралари самарадорлигини баҳолашга киришиш керак.

4. Барқарор органик ифлослантирувчилар (БОИ) бўйича Протокол (Орхус, 1998) атроф–муҳитга БОИ чиқиндиларини ташлаш, келтириш ва ажратиш чиқаришни чеклаш, қисқартириш ёки тўхтатиш талаб этади. Протокол томонидан 16 моддалар, шу жумладан, 11 та пестицидлар, иккита саноат кимёвий моддалари ва учта қўшимча ифлослантирувчилар белгиланган. Протокол томонидан, баъзи пестицидларни ишлаб чиқариш ва фойдаланиш мутлақо тақиқланган (альдрин, хлордан, хлордекон, дильдрин, эндрин, гексабромдифенил, мирекс ва токсафенлар). Иккинчи босқичда йўқотилиши лозим бўлганлар: ДДТ, гептахлор, гексахлорбензол (ГХБ), полихлордифениллар (ПХД). Протокол ДДТ, гексахлорциклогександан (ГХГ) шу жумладан лндан ва ПХДлардан фойдаланишни катъий чеклайди.

Протоколда янги ва мавжуд стационар (тургун) манбаларга чиқиндилар чекланган миқдорини қўллаш учун муддатлар белгиланади ва уларда махсус тозалаш қурилмаларини ўрнатиш тавсия этилади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасида ўсимликларни ҳимоялаш, кимёвий воситалар ишлаб чиқариш, экспорт ва импорт келишни бошқариш бўйича қонунчилик ва меъёрий базалар яратилган, баъзи кимёвий бирикмалардан фойдаланиш тақиқланган. Мисол учун, 6 та пестицидлар – ДДТ, альдрин, хлордан, дильдрин, эндрин, гелтахлор Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Давлат кимё комиссиясининг 2003 йил 28 мартда қабул қилинган қарори билан тақиқланган.

Азот оксидлари чиқиндиларини ёки уларнинг трансчегаравий

оқимларини чеклаш тўғрисидаги Протокол (София, 1988) 1994 йил охирига келиб ва кейинги йилларда азот оксидлари (NO_x) чиқиндилари 1987 йил даражасидан ошмаслигини таъминлашни талаб этади.

1993 йилга келиб иқтисодий мақсадга мувофиқ, энг яхши мавжуд услублардан фойдаланиб, бир вақтнинг ўзида мавжуд стационар манбалардан чиқадиган чиқиндиларни чегаралаш бўйича чораларни ишлаб чиқиш билан катта манбалар ва янги стационар ва ҳаракатдаги манбалар барча тоифаларига чиқинди чиқариш бўйича миллий меъёрлар қўлланилишини таъминлаш зарур. Томонлар “чиқиндилар чегараларини” ва чиқиндиларни камайтириш бўйича асосий кўрсаткичларни ҳамкорликда белгилаб олишлари ҳамда чиқинди газларини каталитик нейтрализаторлари билан жиҳозланган транспорт воситаларидан фойдаланишни кенгайтириш мақсадида ўзларида этилсиз бензинни етарли миқдорда таъминлашлари керак.

Масалан: республикада 1987 йилда азот оксиди чиқиндилари 371,6 минг тоннани ташкил этди. Статистик ҳисобот маълумотлари бўйича 1994 йилда азот оксиди чиқиндилари 97,2 минг тоннага, ёки 26,2%га. 2004 йилда 205 минг тоннага ёки 82,1%га камайди¹.

Ўзбекистон Республикасида транспорт воситаларини бензин билан таъминлаш борасидаги талабга 2008 йилда эришиш кўзда тутилмоқда. Учувчан органик бирикмалар (УОБ) тўғрисидаги Протокол (Женева, 1991) антропоген келиб чиқувчи УОБ чиқиндиларини 1999 йилда 1984–1990 йиллар даври билан солиштирилганда 30%га камайтирилишини талаб этади. Тропосфера озони миқдорини бошқариш ҳудудларида чиқиндилар 1988 йил даражасидан ортмаслиги керак. Томонлар чиқинди чиқаришни чеклаш бўйича миллий ва халқаро меъёрлари янги стационар (турғун) ва ҳаракатланувчи манбаларда 1999 йилда, амалдагилари эса 2002 йилга келиб қўлланилишини таъминлашлари керак.

Таҳлиллар тропосфера озони кузатиб борилаётган шаҳарларда УОБ чиқиндиларини чиқариш асосан камайиб бораётганлигини кўрсатади.

Оғир металллар бўйича Протокол (Орхус, 1998) алоҳида ёмон таъсир кўрсатувчи уч хил металллар чиқиндисини камайтиришни талаб этади: кадмий, кўрғошин ва симоб ҳамда зарур бўлган ҳолларда бошқа металлларни ҳам киритишни кўзда тутати. Протокол томонлари

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-табiiй муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида Миллий маъруза. Тошкент, 2006, 28-29 бетлар.

мана шу учта металллар чиқиндиларини 1990 йил даражасидан пасайтиришлари зарур (ёки бўлмаса 1985 йилдан 1995 йилгача бўлган давр ичида муқобил йил бўйича). Протоколнинг мақсади қора ва рангли металллар ишлаб чиқаришда энергетика ва транспортда ёнилгини ҳамда чиқиндиларни ёқиш жараёнида стационар (тургун) манбалардан чиқиндиларни камайтириш ҳисобланади.

Мазкур Протокол билан симоб ишлатилмайдиган энг яхши мавжуд технологиялар ва жараёнлар қўлланиладиган янги ва мавжуд улкан стационар (тургун) манбаларга чиқиндилар энг охириги чегараларини қўллашни таъминлаш учун муддатлар белгиланган.

Бундан ташқари, барқарор органик ифлослантирувчилар (БОИ) бўйича Протокол (Орхус, 1998) атроф-муҳитга БОИ чиқиндиларини ташлаш, келтириш ва ажратиб чиқаришни чеклаш, қискартириш ёки тўхтатиш талаб этади. Протокол томонидан 16 моддалар, шу жумладан, 11 та пестицидлар, иккита саноат кимёвий моддалари ва учта кўшимча ифлослантирувчилар белгиланган. Протокол томонидан, баъзи пестицидларни ишлаб чиқариш ва фойдаланиш мутлақо тақиқланган (альдрин, хлордан, хлордекон, дильдрин, эндрин, гексабромдифенил, мирекс ва токсафенлар). Иккинчи босқичда йўқотилиши лозим бўлганлар: ДДТ, гептахлор, гексахлорбензол (ГХБ), полихлордифениллар (ПХД). Протокол ДДТ, гексахлорциклогександан (ГХГ) шу жумладан линдан ва ПХДлардан фойдаланишни қатъий чеклайди.

Протоколда янги ва мавжуд стационар (тургун) манбаларга чиқиндилар чекланган миқдорини қўллаш учун муддатлар белгиланади ва уларда махсус тозалаш қурilmаларини ўрнатиш тавсия этилади.

Юкоридаги маълумотлардан кўришиб турибдики, атмосфера хавосини трансчегаравий ифлосланиши озон қатламини бузилишига ҳам олиб келади. Ушбу муаммога халқаро доирада эътибор берилади.

1980 йилда мавжуд бўлган озон даражаси тахминан 2050 йилга келиб яна тикланиши мумкинлигини Монреал протоколининг кўзга кўринган муваффақиятларидан бири ҳисобланади.

1993 йил 18 майда Ўзбекистон Республикаси собиқ Совет иттифоқи томонидан имзоланган, Вена конвенцияси ва Монреал протоколида ўзининг иштироки бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини тасдиқлади ва мазкур ҳужжатларга қўшилишдан келиб чиқувчи мажбуриятларни ўз бўйнига олди.

Озонни бузувчи моддалар бўйича Монреал протоколи ва

тегишли тузатишларга (Лондон, Копенгаген, Монреал, Пекин) биноан, озонни бузувчи моддаларни ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш ва чиқаришни қисқартириш бўйича асосий натижаларга эришилди ва эришиб келинмоқда. Озон бузувчи моддалар (ОБМ) истеъмол қилишни камайтиришга қаратилган стратегия муваффақиятига бир неча омиллар ёрдам берди: муқобил моддалар ва ишлаб чиқариш жараёнлари ишлаб чиқилди, зарур бўлган ҳолларда Монреал протоколига ўзгартиришлар киритиш учун илмий баҳолашдан фойдаланилди, “умумий, лекин дифференциациялаштирилган (таксимланган) жавобгарлик принцили” тан олинди.

1998 йил 1 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Монреал протоколига Лондон ва Копенгаген ўзгартиришларини ратификация қилди. БМТ хати бўйича мазкур ўзгартиришлар 1998 йил 8 сентябрдан кучга кирди. Лондон ўзгартиришларини ратификация қилиш озонни бузадиган моддаларни мусодара қилиш бўйича фаолиятни амалга ошириш учун мамлакатнинг келишилган ҳаракатларини Глобал экологик Фонддан (ГЭФ) тулаш учун грантлар ва компенсация фонди кўринишида молиявий ёрдам олишга ҳуқуқ берувчи муҳим шарт ҳисобланади.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги кунда иқлимнинг ўзгариши кўплаб экологик муаммоларни келтириб чиқариш мумкин. Шу муносабат билан “иқлим ўзгариши”ни халқаро миқёсдаги аҳамиятли томони муҳимдир.

Шу муносабат билан бу соҳада Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсати алоҳида аҳамиятга эга.

1993 йилда Ўзбекистон Иқлим ўзгариши ҳақидаги БМТнинг Доиравий конвенциясига (РКИК) қўшилди. 1998 йилда Киота протоколини имзолади, бу протокол 1999 йил 20 августда ратификация қилинди.

1997 йилдан бошлаб, Ўзбекистонда иқлим тизимига антропоген таъсирларни текшириш ва инвентаризация қилиш, иқлимнинг ўзгаришини таҳлил қилиш, БГ манбалари ва оқимларини системалаштириш дастури амалга оширила бошланди. Табиий ресурсларга салбий таъсирни баҳолашга ёндошишлар ишлаб чиқилди. Иқлим ўзгариши салбий оқибатларини камайтириш бўйича муҳим тадбирлар ишлаб чиқилди.

Иқлим ўзгариши тўғрисидаги БМТнинг Доиравий конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикаси биринчи миллий ахбороти бўйича (2 даври, 2001 йил) 1999 йилда БГ умумий миқдори 160,5 миллион

тонна CO₂-эквивалентига етди ва БГ глобал комиссиясининг 0,7%ни ташкил этди.

Қазилма бойликларини қазиб олиш, транспорт воситаларида ташиш ва ёқиш билан боғлиқ жараёнлар хиссаси республикада эмиссия умумий ҳажмининг 73%идан кўпроғини ташкил этди (1999 йилда 117,8 миллион тонна CO₂-эквиваленти). Ўн йиллик давомиди (1990–1999 йиллар). БГ эмиссияси 11%дан кўпроққа ошганини (1990 йилда 110 миллион тонна CO₂-эквиваленти) алоҳида айтиб ўтиш зарур, бу аҳоли табиий газдан фойдаланиши ўсиши билан боғлиқдир (7,5% дан 20,2% гача)¹.

БГ манбалари ва оқимларини инвентаризация қилиш қисмида ўтказилган текширишлар натижаси бўйича БГ миллий кадастри тузилди, 2010 йилгача БГ чиқиндилари башорати тайёрланди. БГни қисқартириш бўйича тадбирлар ва фаолият йўналиши белгиланди.

2000–2010 йилларда БГ эмиссияларини камайтириш бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий стратегияси асосий қоидалари қабул қилинди.

Юқоридаги таҳлил ва маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, озон қатламини бузилишини ва иқлим ўзгаришларини олдини олиш кўп жиҳатдан инсон, табиат ва жамият ўртасидаги мутаносибликни сақланиш ҳолатига боғлиқдир. Шундай экан, ушбу масалани халқаро ҳамжиҳатликда хал этиш ўта муҳим аҳамиятга эгадир.

Шундай экан, биринчи мартаба БМТнинг атроф–муҳит ва ривожланиш бўйича тузилмаси – ЮНИСЕД 1992 йилда Рио–де–Жанейрода иқлим ўзгариши масалаларига бағишланган халқаро конференция ташкил этди. Ушбу катта анжуман якунида “Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши тўғрисида”ги Конвенцияси қабул қилинди. Унинг асосий мақсади атмосферага чиқарилаётган парник газларининг миқдорини камайтириш, агар аҳвол шу даражада қоладиган бўлса, якин келажақда экологияга жиддий хавф солишидан инсониятни огоҳлантириш эди. Ушбу мақсадга эришиш учун барча мамлакатларнинг кенг қўламли ҳамкорлиги ва парник газларини қисқартириш йўлида халқаро миқёсда ўтказилаётган чора–тадбирларда фаол иштироки талаб этилади.

Бирок орадан етти йил ўтгандан сўнггина – 1997 йил декабрига

¹ Миллий маъруза, 40-бет.

келиб мазкур Конвенция талабларини амалда ижро этишга киришилди. Яъни ўша ойда Японияда ушбу масалага бағишланган халқаро конференция бўлиб ўтди ҳамда унда Киото протоколи имзоланди. Аммо, шу пайтга қадар унинг ижроси пайсалга солиб келинди. Сабаби, ушбу халқаро ҳужжатдаги шартларга амал қилиш деярли барча мамлакатлар иқтисодиётига, хусусан, саноатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди.

Киото протоколининг аҳамиятли жиҳати шундаки, ривожланган давлатлар экологик хавфсиз технологияларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш ва ривожланаётган мамлакатларга ушбу турдаги технологияларни етказиб бериш парник газлари ҳажмини камайтиришга келишиб олишди.

2002 йил август–сентябрь ойларига келиб ЮНСЕД Йоханнесбургда Бутундунё саммитини ташкиллаштирди. Унда асосий эътибор БМТ Конвенцияси ва Киото протоколидаги шартлар ҳамда мажбуриятларнинг бажарилишига қаратилди. Саммитда сўзга чиққан ўша пайтдаги БМТ Бош котиби Кофи Аннан конвенция ва протокол асосида ўтган ўн йилликда халқаро миқёсда атроф–муҳитни асраш бўйича сезиларли ишлар амалга оширилганлигини таъкидлади. Унинг маърузасида келтирилишча, тропик циклонларнинг кўпайиши оқибатида сув дунёси катта талафот кўрди. Жумладан, океан жониворларига кирон келди. Умуман, бу каби табиий офатлар натижасида йилига 304,2 миллиард АҚШ доллари миқдорида зарар кўрилмоқда. Ҳисоб–китобларга кўра, 2050 йилга бориб бу кўрсаткич камида 70 миллиард долларгача ошиши мумкин. Бугунги кунда киргоқчилик, сув тошқинлари ва ёнғинлар сабаб қишлоқ ва ўрмон хўжалиги 42 миллиард долларга яқин миқдорда зарар кўрди. Ушбу кўрсаткич эса 1990 йилдагидан икки баробар кўп деганидир. Парник газларининг атмосферани булғашини Европада ҳам касалликлар ва ўлим ҳолатларини нисбатан кўпайишига сабаб бўлди. Таҳлиллар кўрсатадики, кўҳна қитъа аҳолиси ушбу экологик офатлардан йилига 22 миллиард доллар миқдорида маблағ йўқотаётир¹.

Айтиш жоизки, 2005 йилнинг 16 феввалида Киото протоколи халқаро–ҳуқуқий ҳужжат сифатида кучга кирди. Уни 150 та мамлакат расман имзолади.

Кўриниб турибдики, умуман олганда экология тизимининг бузилишига, биринчи навбатда, инсониятнинг ўзи сабабчи бўлиб

¹ Бўронов Ю. Иқлим ўзгаришлари: тилсини ва ечим. // Халқ сўзи, 2008 йил 6 ноябрь.

қолмоқда. Фалокатнинг олдини олиш ва талафотлар ҳажмини камайтириш учун бутун дунё мамлакатлари аҳил ва бирдамликда курашсагина самарали натижаларга эришади, деб ўйлаймиз.

Шу билан бирга фикримизча юқоридаги экологик муаммоларни ҳал этиш учун *биринчидан*, замонавий халқаро стандартларга жавоб берадиган янги технологияларни жорий этиш, улардан янада кенгроқ фойдаланиш ва қўллаш; *иккинчидан*, мазкур масала юзасидан давлатлараро ҳамкорликни янада кенгроқ йўлга қўйиш ва тегишли халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш; *учинчидан*, халқаро нормаларни ҳаётга янада кенгроқ татбиқ этиш; *тўртинчидан*, амалдаги қонун ҳужжатларида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги халқаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар аниқ ҳамда батафсил ўз аксини топмаган.

Шу муносабат билан “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонунда ёки биз томонимиздан таклиф қилинаётган келажақда қабул қилиниши мумкин бўлган “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш” тўғрисидаги кодексда, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳамда давлатларнинг трансчегаравий соҳадаги ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг аниқ ва кенгроқ тавсифи ҳамда турларини кўрсатиш; *бешинчидан*, мазкур соҳада Ўзбекистон Республикасида 2008 йил 2 августда ташкил топган “Экологик ҳаракат” ишини янада кучайтириб, трансчегаравий атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида ҳам мамлакатимиз экологик манфаати йўлида эътиборли ишларни амалга ошириши мақсадга мувофиқдир.

Умуман олганда, халқаро стандарт ва халқаро тажрибани кенг қўллаб, халқаро ҳуқуқ принциплари ҳамда халқаро трансчегаравий хусусиятлар, атмосфера ҳавосини халқаро муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ва озон қатламини бузилиши ҳолатларидаги сабаб ҳамда хусусиятлар, асосан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун экологик зарарни қоплаш ҳолатлари инобатга олиниб “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш” тўғрисидаги Кодекс қабул қилиниши ҳақида ўйлашимиз ҳам мақсадга мувофиқдир.

5.5. Халқаро Конвенция ва табиатни муҳофазаси масаласидаги битимлар

Ўзбекистон БМТни халқаро ОБСЕ институти билан бирлашди ва атроф муҳит муҳофазаси 11 конвенцияси ва уни ривожлантириш

Протоколини қўллаб,бу соҳада ҳамкорлик қилиш учун 12 халқаро битимга имзо чекди.

Юкорида келтирилган конвенцияга қўшилишиш, халқаро молиявий манъадан фойдаланиш, грант асосида 10 млн. АҚШ долларига яқин ташки молиявий ёрдам олиш ҳуқуқини беради. Атроф муҳитни муҳофаза этиш ва ривожлантириш соҳасида, Халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш ва қўшилиш, Ўзбекистонни халқаро уюшмалар олдидаги ўз вазифасини бажаришни бир кўринишидир.

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги Халқаро ҳамкорликни ривожлантириш, мамлакатга сиёсий ва иқтисодий фойда келтиришдан ташқари, давлатлараро чегара муаммоларида халқаро муносабатларни яхшилашда ёрдам беради. Ўзбекистон республикасини, халқаро экологик конвенцияси ишига ёрдам беришда қатнашиши, мамлакатни биринчидан умум дунё экологик жараёнига қўшилишига, иккинчидан Ўзбекистон халқаро уюшмани тенг ҳуқуқлик аъзоси бўлиб, мамлакатни ривожлантиришда техник ва молиявий ёрдам олиши ҳуқуқига эгалик қилиш, ишлаб чиқарида янги замонавий қўллаш, но анъанавий энергия ишлабчиқаришни ривожлантириш имкониятига эга бўлади. Молиявий қўллаб-қувватлаш, конвенция котибияти грантларини, белгиланган табиатни муҳофаза қилиш Конвенция лойиҳаларини ва халқаро ташкилотларни икки ёқлама ва илмий ёрдамни ўз ичига олади. Ўзбекистонда табиатни биологик ранг-баранглигини (КБР) сақлаш борасида, конвенцияни ҳаракат режаси ва стратегияси, вайронагарчиликка қарши миллий ҳаракат режаси, озон қатламини емираётган нарсалардан воз кечиш миллий режаси ишлаб чиқилди. 21 аср кун тартиби Рио Декларацияси ҳужжатлари режасини амалга оширишда, республикада "21 аср кун тартиби миллий лойиҳаси ишлаб чиқилди. Рио+10 Ўзбекистон жараёри" қисқача миллий маълумоти ва 21 аср кун тартиби режаси келажак тараққиётига баҳо берилди.

Ўзбекистонда, экологик муммоларини кўп қисми, чегаралараро минтақалар билан боғлиқ. Буларга, тоза ичимлик сувини танқислиги, миллиардлаб тонна саноат чиқиндилари, ерни таназзулга учраши, табиат биологик ранг-барангликни сақлаб қолиш киради, ва муаммони хал этишда, барча қўшни давлатлар ҳамкорликда барча имкониятларини шу ишга этишлари керак. Бу масалада; чегаралараро конвенциясини Европа Иқтисодий комиссияси БМТ (ЕЭК БМТ), чегаралараро катта масофаларга чўзилган хаво қатламларини ифлосланиш олдини олиш конвенцияси, саноат ишлаб чиқаришдаги

фалокатлар ва бахтсизликларни, чегаралараро муносибатларга таъсири конвенцияси, чегаралараро контекстни, атроф муҳитга таъсири конвенцияси, чегаралараро очик сув хавзалари ва халқаро қўлларни ҳимоя қилиш ва фойдаланиш конвенцияси катта рол ўйнаши керак.

Юқорида айтиб ўтилган чегаралараро конвенция масалаларини ишлаб чиқишда, Ўзбекистон БМТни ЕЭК билан фаол ҳамкорлик қилмоқда. БМТ ЕЭК ни Марказий Осиёни барқарор ривожланишидаги ахамияти,асосан сув ва энергия манбъларидан фойдаланишда кўринади.Ўзбекистон Марказий Осиёни ўрта қисмида жойлашган, сабабдан чегаралараро муаммолар таъсирига тушмоқда. Бундан ташқари Ўзбекистон ва Қозоғистон ўртасида, Ўзбекистон ва Тожикистон ўртасида, чегаралараро хаво атмосферасини ифлосланиши, Қирғизистон ва Тожикистон худудидан оқиб келаётган дарёлар, қзилма хом ашиё казиб олувчи саноати, қишлоқхўжалиги, маъиший ва саноат чиқиндилари ташланиши оқибатида ифлосланиб Ўзбекистонга катта муаммо туғдирмоқда. Бу чегаралараро муаммоларни, ҳамма тегишли мамлакатлар хал этиши лозим.

Шундай қилиб, тақидлаш лозимки, Ўзбекистон республикасида, барқарор ривожланиш ва траққиёт харакати йўлида, зарур режа негизи ишлаб чиқилди.Мамлакатда барқарор ривожланаётган демократик жамият қуриш ва бу жараёнларни ривожлантиришда,олға интилиш учун ҳамма шарт шароитлар яратилди.

Минтақалар миқёсида экологик ҳавфсизликни таъминлаш мақсадида;

-Марказий Осиё минтақаси, экологик ҳавфсизлик тизимини ташкил этиш;

-Давлат худудида, минтақавий чегаралараро атроф муҳитни ифлосланишдан муҳофаза қилиш тизимини яратиш;

-Атроф муҳитни муҳофаза этиш ва табиий бойликлардан фойдаланишни бошқариш минтақавий ягона тизимини ишлаб чиқиш;

-Экологик тоза ва табиий бойликларни тежаш технологиясини жорий этиш;

-Чегарага туташ худудларда саноат чиқиндилари омбори ишини тиклашни амалга ошириш;

-Чегарага яқин минтақаларда,фавкулотда вазиятларни олдиндан огоҳлантирувчи ва уни таъминловчи ахборот тизимини яратиш;

Назорат саволлари:

1. Экология, атроф муҳит ва инсон саломатлигининг чамбарчас боғлиқлиги ва унинг аҳамияти ҳақида нималарни биласиз?
2. Атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши деганда нимани тушунасиз?
3. Ҳозирги пайтда атмосфера ҳавосини трансчегаравий ифлосланиши ҳолатини қандай баҳолайсиз ва бу борада муаммолар мавжудми?
4. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши бузилишини олдини олишнинг халқаро ҳуқуқий асослари нималарда намоён бўлади?
5. Озон қатлами бузилиши ва уни олдини олишнинг халқаро ҳуқуқий асослари ҳақида нималарни биласиз?
6. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ҳамда озон қатлами бузилишини олдини олиш ҳақида қандай халқаро конвенциялар мавжуд?
7. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар мониторингининг аҳамиятини нималарда кўриш мумкин?
8. Ўзбекистон Республикаси атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ҳамда озон қатлами бузилишини олдини олиш ҳақидаги қандай халқаро конвенцияларга қўшилган?

VI – БОБ. АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТАРТИБИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЮРИДИК ЖАВОБГАРЛИК

6.1. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар ва уларнинг турлари

Ҳозирги пайтда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун юридик жавобгарлик муаммоси долзарб тус олмоқда. Шу боис, унга кўплаб таниқли ҳуқуқшунос олим ва мутахассислар эътибор берганлар¹.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий тартиби доирасидаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишга қаратилган юридик жавобгарлик нормаларини аниқлаштириш ва шу хилдаги ҳуқуқбузарликлар учун жазо чораларини қўллаш алоҳида ўрин тутати. Демак, амалдаги юридик жавобгарлик нормаларини ўз вақтида, аниқ ва тўғри қўллаш атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш самарадорлигини таъминлаб, ушбу соҳада учрайдиган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда катта аҳамиятга эга.

Маълумки, юридик адабиётда ҳуқуқбузарлик деганда, ҳуқуқ нормаларига қарши қаратилган ижтимоий зарарли, айбли ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади². Экологик ҳуқуқбузарликка эса табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузувчи айбли, ноқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик³, деб таъриф берилган.

Демак, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар табиатни, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларнинг талабларини бузиш оқибатида юзага келади. Бундай талаб ва нормалар Ўзбекистон Республикасининг табиатни

¹ Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. – М., 1985; Колбасов С. С. Атмосфера под защитой закона // Соц. законность. – 1980. – № 10; Малышенко Н. И. Государственный контроль за охраной атмосферного воздуха. – Киев, 1982; Холмўминов Ж. Т.; Маллаев Н. Р. Тоза ҳаво – танга даво // Ҳаёт ва қонун. – 1999. – № 11–12. 40–45-б.; Маллаев Н. Р. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари // Ҳўжалик ва ҳуқуқ. – 2001. – № 1. – 29–32-б.; Холмўминов Ж. Т. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иккли ўзгариши ва озон қатлами бузилиши олдини олишнинг ҳалқаро ҳуқуқий асослари. // Фалсафа ва ҳуқуқ. 2009. №2. Т. 14-17-бет.; Унинг ўзи. Значение Конвенции о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния для Республики Узбекистан. //Ж Философии и права.2012. №1. 61–63 стр. Хайдаров Ш.Х. Правовые проблемы сохранения озонового слоя. Автореферат дисс. на соис. учен. степ. к.ю.н. – Ташкент, 2010;

² Петров В. В. Экология и право. – М., 1981. – С. 148.

³ Экология ҳуқуқи. – Т., 2001. – 93-б.

муҳофаза қилиш, сув ва сувдан фойдаланиш, метрология, давлат санитария назорати, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш борасида қабул қилган қонунлари, Ер кодекси ва бошқа ҳуқуқий манбаларда ўз аксини топган.

Умуман олганда, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга оид ҳуқуқий нормаларни бузиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид ҳуқуқбузарликларнинг содир этилишини келтириб чиқаради. Демак, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг зарурий таркибий қисмларини айбдорнинг айбли ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги ҳамда ушбу айбли ҳаракат ёки ҳаракатсизликда атмосфера ҳавоси учун хавфлилик даражасининг мавжуд бўлиши ташкил қилади. Ана шундай ҳолатлар содир этилганидагина атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида ҳуқуқбузарлик содир этилди, мазкур соҳадаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи экологик қонун нормалари бузилди, деб ҳисоблашимиз мумкин. Акс ҳолда уни атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик деб баҳолай олмаймиз.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга доир қонун талабларини бузганлик учун жавобгарлик масаласи Ўзбекистон Республикасининг Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда умумлаштирилган тарзда кўрсатилган. Мазкур қонуннинг 29-моддасига кўра, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш оқибатида етказилган зарар ўрнини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қоплашлари шарт. Зарар ўрнини қоплаш айбдорларни қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишдан озод этмайди¹.

Бундан кўришиб турибдики, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик содир этилганда, уни албатта бартараф этиш, фуқаро ёки корхона, муассаса, ташкилотнинг ҳуқуқларини маълум даражада тиклаб, кафолатлаш мақсадга мувофиқдир. Шу нуқтаи назардан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар бошқа табиий объектлар – ер, сув, ўрмон, ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш талаблари билан

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1997. – № 2. 52-м.

хам боғлиқ бўлади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг ўзига хос томони шундаки, унинг содир этилиши нафақат алоҳида фуқаро, корхона, муассаса, ташкилотнинг экологик манфаатларига, балки бутун жамият, давлат ва унинг экологик тизими манфаатларига зид бўлиб, уларга катта зиён етказиши мумкин. Шу боис атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик давлатнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда уни умуммиллий бойлик деб тан олиш принципларига қарши ҳаракат деб қаралади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг *субъекти* бўлиб фуқаролар, корхона, муассаса ва ташкилотлар, деҳқон ва фермер хўжаликлари, қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжаликлари), ижарачилар, тадбиркорлар, жамоат ташкилотлари, қўшма корхоналар, хорижий корхона ва ташкилотлар ҳамда хусусий корхоналар, амалдаги қонунларда кўрсатилган барча юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади.

Ушбу ҳуқуқбузарликларнинг *объекти*, авваламбор, атмосфера ҳавосининг тозалиги ва мусаффолиги, белгиланган нормативларга қаттиқ риоя қилиши асосида атмосфера ҳавоси ва унинг таркибини муҳофаза қилиш, шу билан бирга, бошқа табиий ресурслар, атроф табиий муҳит ҳамда табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш бўйича қонунда кўрсатилган норматив ва стандартларга амал қилишдан иборат.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг *субъектив томонини* эса қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этилган айб оқибатида етказилган моддий ва экологик зарар, яъни айбнинг мавжудлиги ташкил қилади.

Демак, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликни содир этган субъект ўзининг қилаётган ижтимоий хатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлигининг оқибатини сезиши, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ва экологик қонун-қондалар, норматив ва талабларни бузиши оқибатида атроф табиий муҳитга, атмосфера ҳавосига маълум даражада экологик зарар етказишини англаши лозим.

Шуниси эътиборлики, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг содир этилишида ҳуқуқбузар (субъект)нинг айби қасддан ёки эҳтиётсизлик шаклида вужудга келиши мумкин. Мазкур ҳуқуқбузарлик қасддан содир этилганида, ҳуқуқбузар та-

қиқланган қондани бузади ёхуд бажариши лозим бўлган мажбуриятни бажармайди, бунда у ўз хатти-ҳаракатлари натижасида атмосфера ҳавосига ва бошқа табиий бойликларга маълум миқдорда зарар етказишини билади ҳамда онгли равишда бунга йўл қўяди.

Масалан, ҳайдовчининг носоз автотранспортни кўчага ҳайдаб чиқиши ман этилади, чунки у белгиланган норматив ва стандартга нисбатан бир неча баравар кўп газ, тутун чиқариб, атмосфера ҳавосини ифлослантиради. Аммо, шунга қарамай, ҳайдовчи машинани бошқариб, ундан фойдаланса, қасддан мазкур ҳуқуқбузарликни содир этган бўлади.

Аммо атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик баъзан эҳтиётсизлик оқибатида ҳам содир этилиши мумкин. Ушбу ҳолат ҳуқуқбузар (субъект)нинг ўз бурчига совуққонлик билан қараши, бефарқ бўлиши оқибатида вужудга келади. Бунда ҳуқуқбузар ўз хатти-ҳаракати натижасида салбий оқибатларнинг келиб чиқишини била туриб, улар вужудга келмайди деб ҳисоблайди ёки, зарарли оқибатлар келиб чиқиши мумкинлигини олдиндан кўриши лозим ва мумкин бўлгани ҳолда, уларни олдиндан кўра олмайди.

Бундай ҳуқуқбузар содир қилаётган ғайриқонуний ҳаракати ёки ҳаракатсизлигидан келиб чиқадиган зарарли, хавфли оқибатни англаб, тушуниб етади, лекин бунга онгли равишда енгилтақлик билан йўл қўяди¹.

Яна бир мисол. Айтайлик, совук тушиши билан уйда талаб даражасидаги иссиқлик бўлмаганлиги сабабли, уй эгаси кечаси газни ёқиб қўяди. Тасодифан газ тўхтаб, бир неча дақиқадан кейин яна келади. Ухлаб қолган уй эгаси буни сезмайди. Бундай бепарволик натижасида хоналарни газ босиб, турли хил нохушликларни келтириб чиқариши, ҳаттоки, оила аъзоларининг ўлимига ҳам сабабчи бўлиши мумкин. Ёки қишлоқ хўжалик тизимида кимёвий моддаларни тегишли меъёрдан ошириб ишлатиш ҳам атмосфера ҳавосининг ифлосланишига, натижада инсон ёки тирик мавжудотнинг касалланишига ва бошқа оғир оқибатларга олиб келади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг *объектив томони* хатти-ҳаракатнинг ноқонунийлиги, атмосфера ҳавосига, табиатга экологик зарар етказилиши ёки етказиш хавфининг туғилиши билан экологик муносабатлар бошқа субъект-

¹Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқи курси. – Тошкент. Илм-Энс 2010.

ларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари бузилиши, ушбу хатти-ҳаракат натижасида вужудга келган ёки вужудга келиши мумкин бўлган оқибат ўртасидаги сабабий боғланишда ифодаланади¹.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш тартиб-қоидалари экологик ҳуқуқ нормаларига ҳилоф ҳар хил ҳаракатлар натижасида содир этилиши мумкин бўлиб, бу соҳада учрайдиган кўплаб ҳуқуқбузарлик турларини кўрсатиш мумкин. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар кўриниши ва экологик оқибатлари билан табиат объектларига қарши қаратилган бошқа ҳуқуқбузарликлардан бироз фарқ қилади. Ушбу ҳуқуқбузарликларга ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларни атмосфера ҳавосига чиқариб ташлаш; атмосфера ҳавосига зарарли кимёвий моддаларни чиқариб, унга зарарли физикавий таъсир кўрсатиш; атмосферага чиқариладиган зарарли моддаларни тозалаш иншоотидан фойдаланиш қоидаларини бузиш ёки ундан фойдаланмаслик; чиқиндиларида ифлослантирувчи моддалар меъёридан ортиқ бўлган транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи воситалар ҳамда қурилмаларни яшаш ва фойдаланишга чиқариш; атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя қилмаслик; ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари ва бошқа дориларни ташиш, сақлаш ва улардан фойдаланиш қоидаларини бузиш оқибатида атмосфера ҳавосига зарар етказиш; чиқиндиларни ташиш, жойлаштириш, утиллаштириш, кўмиб ташлаш чоғида атмосфера ҳавосининг таркибини бузиш; атмосфера ҳавоси ва табиий муҳитга зарарли таъсир кўрсатиш оқибатларини бартараф этиш чораларини кўрмаслик; лойиҳаларни давлат экологик экспертизасининг ижобий хулосасисиз рўёбга чиқариш; санитария-экологик экспертиза талабларини бузганлик оқибатида атмосфера ҳавосини ифлослантириш; чиқиндиларни тўплаб, ёндириш оқибатида атмосфера ҳавосини ифлослантириш ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ҳозирги амалиёт ва назария, юқоридаги ҳуқуқбузарлик турларидан ташқари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳаси билан боғлиқ яна бир қатор ҳуқуқбузарликлар содир этилиши мумкинлигидан далолат бермоқда.

Атмосферанинг ифлосланиши жуда хавфли ҳодиса бўлиб, инсонларнинг саломатлигига, жониворлар ва ўсимликлар дунёсига, ҳавонинг тозаллигига катта зиён келтиради. Ҳавонинг ифлосланиши

¹ Ўша маънода.

иқтисодиёт ва кишлоқ хўжалигига кўп миқдорда иқтисодий зарар етказди: кишлоқ хўжалик маҳсулотининг ҳажмини камайтиради ва сифатини пасайтиради, меҳнат унумдорлигининг пасайиши ҳамда аҳолининг ҳар хил касалликларига чалинишига сабаб бўлади.

Қаттиқ ва суюқ ёқилғи билан ишлайдиган иссиқлик электростанциялари ва марказлари атмосферани жиддий ифлослантирувчи манбалардир. Уларнинг кўпчилигида фойдали иш коэффиценти 85–90 % гача бўлган чанг ютгичлар қўлланилади. Газ эса яқин пайтларгача деярли тозаланмаган ҳолда қувурлар орқали атмосферага чиқариб юборилар эди. Табиийки, бундай электростанциялар ва иссиқлик марказлари атрофидаги ҳаво таркибида азот оксиди, олтингугурт II оксиди ва бошқа зарарли моддалар доимо мавжуд бўлади.

Атмосферага стационар манбалардан чиқариб ташланаётган чиқиндилар миқдори йилига 65 млн. тоннани ташкил этади. Маълумки, олтингугуртли бирикмалар кислота ёмғирларини ҳосил қилиб, ўрмонлар, сув манбалари, кишлоқ хўжалик маҳсулотлари, бинолар ва аҳоли саломатлигига зарар келтирган ҳолда узоқ масофаларга тарқалади.

Мамлакат санэпидемстанциясининг маълумотларига қараганда, 104 та шаҳарда зарарли моддаларнинг миқдори йўл қўйилиши мумкин бўлганидан анча юқоридир. Атмосферага чиқариб ташланаётган чиқиндилар аҳоли жон бошига бўлинса, бир кишига йилига 300 килограммдан тўғри келади¹.

Атмосфера ҳавосини ифлослантириш билан боғлиқ ҳуқуқбузарлик турларидан яна бири бўлган шаҳар саноати, транспорт, суғориш тизимларининг янгидан-янги чиқиндиларни атроф-муҳитга чиқариб ташлаши барча тирик мавжудотларнинг, шу жумладан инсоннинг нафас олишдек ҳаётий эҳтиёжини таъминловчи ер устки катламининг зарарли моддалар билан муттасил ифлосланишига олиб келади. Ифлосланган ҳавонинг инсон организмга таъсирини кенг миқёсда ўрганиш яқиндагина бошланди. Бироқ ҳозирнинг ўзидаёқ ҳавонинг маълум моддалар билан ифлосланиши билан бир қатор касалликларнинг, хусусан, юрак-томир, онкологик, юқори ва қуйи нафас йўллари касалликларининг тарқалиши ўртасида яқин алоқадорлик мавжудлигини исботловчи етарли маълумотлар тўпланган. Шунингдек, баъзи бир моддалар узоқ муддатли генетик оқибатларга олиб келиши ҳам аниқланган.

¹ Абдуллаев О., Тошматов З. Ўзбекистон экологиси бугун ва эртага. - Т., 1992. - 86–87-б.

Табиики, йирик шаҳарлар ва саноат марказларида бу кўрсаткич яна ҳам юқори. Кўмир саноати, энергетика, кимё саноати, рангли ва қора металлургия корхоналари атмосферани асосий ифлослантирувчилардир. Айнан ана шу корхоналарнинг айби билан, кўрилаётган чора-тадбирларга қарамай, мамлакатимиздаги Тошкент, Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ, Бекобод каби кўпгина саноат шаҳарларида атроф муҳит ҳавосининг ифлосланиши кучайиб, мураккаб вазият юзага келмоқда.

Заҳарли моддалар ахлатхоналар ва саноат корхоналаридан чиқиб, ерга ёйилмоқда; завод қувурлари ва вентиляторлар орқали ҳавога чиқиб, сўнгра ёмғир билан ерга тушмоқда. Тупрок эса нитратлар ва пестицидлар билан ҳаддан ташқари бойитилган атрофдаги ҳудудлардан шамол билан учиб келмоқда. Шаҳар атрофидаги дарёларга қуйиладиган ер ости сувларига кимёвий моддалар қўшилиб кетмоқда. Бу тонналаб симоб ва кўрғошин бирикмалари, минглаб тонна фосфор ва азот бирикмалари демакдир.

Атроф-муҳит ҳавосининг ифлосланиши об-ҳаво шароитига ҳам таъсир кўрсатмоқда. Бунда куёш радиацияси 15–20 % га камаяди, ёмғир 10 % кўп ёғади, булут босиши 5–10 % га кучаяди¹.

Автотранспорт ҳаракати натижасида бевосита ер усти атмосферасига чиқариб ташланадиган углерод оксиди, азот оксиди, углеводород ва кўрғошин атмосферани ифлослантирувчи асосий моддалар ҳисобланади. Автотранспорт чиқиндиларидан ифлосланиш айниқса ҳаво ҳарорати паст бўлганда ва шамол эсмаётганида кучаяди. Ҳаракат тезлиги жуда юқори, шамоллатиш имконияти эса кам бўлган шаҳар кўчаларида автотранспорт газларининг тўпланиб қолиши инсон организмнинг ўткир заҳарланишига сабаб бўлади. Айниқса, ёз кунларида кучли сезиладиган, кўнгилни айнитадиган автомобиль газлари ҳидларининг кучайиши ҳавода заҳарли моддалар кўпайганидан далолат беради.

Тутун ва ёниб улгурмаган ёнилгининг ҳавога чиқариб юборилиши ҳисобига ҳавони кўпроқ ифлослантирувчи восита ҳисобланадиган дизель автотранспортидан фойдаланиш атмосфера ҳавосини ифлослантиришга оид ҳуқуқбузарликларнинг асосий кўпчилигини келтириб чиқаради. Асосий тадбирлар сифатида автомобиль двигателлари конструкцияларига талабни кучайтириш, чиқиндилар ташлашнинг янада қатъийроқ нормативларини ўрнатиш, автомобилларга

¹ Уша жойда. – 87–88-б.

чикиндиларни нейтраллаштирувчи мосламалар ўрнатиш, двигателлар фаолиятининг созлигини назорат қилишни кучайтириш, шаҳар магистралларида автомобиллар ҳаракатини маъмурий жиҳатдан чеклаш чораларини кўриш, жамоат транспортига электр двигатели ўрнатишга ўтишни кўрсатиш мумкин.

Масалан, битга автомобиль йил давомида атмосферага 800 килограммга яқин ис гази, 110 килограмм углеводород ажратиб чиқаради¹. Ҳавонинг ифлосланиши биноларни, дарахт ва ўсимликларни, энг аввало, инсон умрини бир неча баробар қисқартиради. Турли хил заҳарли газларнинг ортиб бориши сўнгги вақтларда одамлар орасида ҳар хил касалликлар, хусусан аллергия касалликларнинг кўпайишига олиб келмоқда.

Эслатиб ўтиш жоизки, ҳайдовчилар автотранспорт воситаларини экологик масканлар ҳамда техник хизмат кўрсатиш устахоналарига тез-тез кўрсатиб туришлари ва текширувдан ўтказишлари зарур.

1989 йилдан бошлаб, автотранспортдан ифлосланттирувчи моддалар ташланиши ўртача 3-5%га камайиши кузатилмоқда. 2007 йилда мазкур ташланмалар 1397,42 минг т ёки атмосферага ташланаётган ифлосланттирувчи моддаларнинг умумий ҳажмининг қарийб 70%ни, Тошкент шаҳри ва республиканинг бошқа йирик шаҳарларида 80% ва ундан ортиққа етади. Шу билан бирга кўчма манбалар асосий улуши автомобиль транспортига тўғри келади, унинг ташламалари 60 фоиздан ортиғини ташкил этади.²

Кўчма манбалардан атмосфера ҳавоси ифлосланишини камайитиришга йўналтирилган тадбирлардан бири автомобиллар двигателларининг ишлатилган газлари токсиклилиги ва тутун калинлигини давлат назоратидан ўтказиш ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, ИИБ ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 1996 йил 31 мартдаги 12/79/137-сонли қўшма буйруғига мувофиқ, таъкидланган давлат назорати доирасида Тоза ҳаво тадбири амалга оширилади.

Тадбир ҳар йили мамлакатмизнинг барча ҳудудларида икки босқичда амалга оширилади. Тадбир жараёнида автотранспорт корхоналари (АТК), авто билларга ёқилғи қуйиш шохобчалари

¹ Санджаримов И. Транспорт ва экология // Постда. – 2000. – 27 июль.

² Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза.-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алихонов умумий таҳрири остида, Тошкент.-2008. -21 Б.

(АЁҚШ), техник хизмат кўрсатиш шахобчалари (ТХКШ), автотаъмирлаш заводларининг (АТЗ) экологик ҳолати текширилади. Ташламаларида углерод оксиди (СО - 70%) ва углеводородлар (СН - 13%) кўп бўлган карбюраторли ва дизелли (уларда тутунлилик таркиби назорат қилинади) автомобилларни текширишга алоҳида эътибор берилди. Тоза ҳаво тадбирини амалга ошириш чоғида, йили мамлакатда рўйхатга олинган автомобиллар сонининг 40-48% (0,75 га тенг бўлган саройдан фойдаланиш коэффициентини ҳисобга олиб) текширилади.¹

Республикада автотранспорт техникаларини муқобил ёқилғи турларига ўтказиш бўйича ишлар давом эттирилмоқда. Ҳозирги вақтда, автотранспорт воситаларини сиқилган табиий газ (СТГ) ва суюлтирилган нефть газига (СНГ) ўказиш муваффақиятли амалга оширилмоқда.

Республика санитария хизмати ходимлари ифлосланган жойларда яшовчи аҳоли ўртасида ўтказган сўровлар шуни кўрсатмоқдаки, уларнинг кўпчилиги бош оғриғидан, ўзини ёмон ҳис қилиш (дармонсизлик, оғизда тахир маза ҳис қилиш, томоқда бир нарса тиқилиб тургандек бўлиши) ҳолатларидан шикоят қиладилар. Аҳолининг ярми уйини шамоллатиш имконияти йўқлигидан, ўсимликларнинг нобуд бўлаётганлигидан нолийди. Хусусан, шу нарса аниқланганки, атмосфера ҳавоси кучли даражада ифлосланган жойларда яшовчи аҳоли ўртасида касалликларнинг кўпчилик турлари (нафас органлари, ҳис қилиш органлари, овқат ҳазм қилиш органлари, юқумли касалликлар, аллергия, асаб тизими касалликлари) билан оғриш ҳавоси нисбатан тоза ҳудудлардагига қараганда 2–2,5 марта кўпроқ учрайди. Зарарли чиқиндилар ҳажмини 15–20 % га камайтирувчи тегишли тадбирларнинг ўтказилиши умумий касалликлар миқдорини 12–18 % га камайтиради.

Саноат корхоналари ва транспорт воситалари атмосферага зарарли моддаларни чиқариб ташловчи асосий манба бўлиб, чиқиндиларнинг 90 % дан ортиғи улар ҳисобига тўғри келади.

Атмосферанинг саноат чиқиндилари билан ифлосланишига асосий сабаб газ тозалаш, чанг ютиш мосламалари қурилишининг саноат ишлаб чиқариш суръатларидан орқада қолаётганлиги; саноат корхоналари, лойиҳа ташкилотларининг чиқиндиларни камайтириш, ушлаб қолиш ва улардан фойдаланиш технологик имкониятларига етарлича

¹ Ўша манба 21-Б.

этибор бермаётганидир. Баъзан кўшимча ишлаб чиқариш қувватларини тегишли тозалаш иншоотларини фойдаланишга тайёрламаган ҳолда ишга туширишга йўл қўйилади. Бу эса ўз-ўзидан зарарли чиқиндиларнинг кўпайишига сабаб бўлади. Ҳаётимизда ҳозирча учраб турадиган тозалаш иншоотларининг режали равишда ва ўз вақтида профилактик таъмирдан ўтказилмаслиги эса уларнинг самарадорлигини пасайтиради ва ишдан чиқаради.

Атмосфера ҳавосини ифлослантиришга қарши курашнинг асосий йўналишларини, биринчидан, зарарли моддалар ҳосил бўлишини сезиларли даражада озайтиришга имкон берувчи кам чиқиндилар ва чиқиндисиз технологияларнинг жорий этилиши; иккинчидан, ташқарига чиқиб кетаётган газларни махсус газ тозалагич агрегатлар билан тозалаш ва зарарсизлантириш ташкил этмоғи лозим.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг мазкур турларидан ташқари ҳоллар ҳам мавжуд бўлиши мумкинлиги ва улар учун тегишли юридик жавобгарликлар белгиланиши кўрсатилган.

Бундан кўриниб турибдики, амалдаги қонунга асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш бўйича белгиланган тегишли талаб ҳамда қоидаларни бузган субъектларнинг фаолияти ёки айрим ҳуқуқлари тўхтатилиши ва бекор қилиниши мумкин.

Аммо таъкидлаш зарурки, 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни бузганлик учун содир этилган ҳуқуқбузарликларнинг барча турлари ўз ифодасини топмаган. Мазкур ҳолат атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш муносабатлари соҳасида учрайдиган ҳуқуқбузарликларни аниқлашда ва уларнинг олдини олишда ҳамда уларга қарши курашда айрим англашилмовчилик ва қийинчиликлар туғдириши мумкин.

Хуллас, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар турларининг амалдаги қонунда кўрсатилиши ушбу соҳадаги ҳуқуқбузарликларни аниқлаш, уларга қарши курашиш ва уларнинг олдини олиш билан боғлиқ масалаларни ҳуқуқий тартибга солишда катта аҳамият касб этади.

6.2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик турлари ва қўлланиладиган жазо чоралари

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини бузганлик учун юридик жавобгарликни қўллаш масаласи экология ҳуқуқида алоҳида аҳамият касб этади. Шу муносабат билан айрим монографиялар¹ ва янги дарслик ҳамда мақолаларда² атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик масалалари кенгроқ ёритилган.

Ушбу масала юзасидан юридик адабиётда кўплаб қизиқарли илмий фикрлар бўлишига қарамай, амалиётда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик ва жазо чораларининг қўлланиши ҳозирги кун талабига жавоб беради, дейиш қийин.

Бунинг асосий сабаблари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

биринчидан, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш талаби ҳамда қоидаларини бузганлик учун қонунларда кўрсатилган жазо чораси содир этилаётган ҳуқуқбузарликларнинг экологик, генетик, иқтисодий ва ижтимоий зарарига таққослаганда анча енгил;

иккинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларнинг ҳеч бири учун амалдаги қонунларда етарли даражадаги жавобгарлик ва жазо чоралари кўрсатилмаган.

Шу боис, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик масаласи Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги ва бошқа бир қатор қонунлар билан

¹ Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. – М., 1985; Холмунинов Ж. Т. Экология ва қонуни. – Т., 2000; Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды. – М., 1985; Фуломов М., Журасов И. Экология: жиноят ва жазо. – Т., 1990.

² Холмунинов Ж. Т. Экология ва ҳаёт: қонуничиликни тақомиллаштириш масалалари. – Т: ЎзРФА ФҲИ, 2010. 210 бет. Унинг ўзи Экология соҳасидаги жиноятларга жавобгарликни қўллашни тақомиллаштириш масалалари. // “Жиноят қонуничиликни тақомиллаштириш муаммолари” мавзусидаги илмий-назарий конф. материаллари. Тошкент: ТДЮИ, 2010. 10-13-б. ; Унинг ўзи. Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун илмий-юридик жавобгарликни тақомиллаштиришнинг ўзига хослиги. // “Совершенствование административного законодательства в Республике Узбекистан”. Материалы международного круглого стола. 4 мая 2011 года. –Т.: ТДЮИ, 2011. 70-80-бетлар.

тартибга солиниши ҳамда мазкур қонунларда кўрсатилган ҳуқуқбузарлик турлари ва уларга белгиланадиган жазо чоралари амалиётда ҳар томонлама таҳлил қилиниб, юридик жавобгарлик белгиланиши лозим.

Бинобарин, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш талабларини бузганлик учун жавобгарлик масалаларини ўрганиш, содир этилаётган ҳуқуқбузарликлар учун жазо чоралари самарадорлигини оширишга қаратилган илмий тавсиялар бериш мақсадга мувофиқдир.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикасининг тегишли қонун нормаларида белгиланган санкцияларни кучайтириш, ишлаб чиқариш ва амалиётда янги технологияларни жорий этиш, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда хорижий мамлакатлар тажрибаларини кенгрок қўллаш ҳамда бу борадаги илмий тадқиқот ишларини кучайтириш ҳам катта аҳамиятга эга.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш талабларини бузганлик учун юридик жавобгарликнинг интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жиноий жавобгарлик каби турлари қўлланилади. Чунки, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда жазо чоралари аниқ ифода этилмаганлиги боиси, ушбу турдаги жазо чоралари меҳнат, маъмурий, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган.

Демак, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини бузганлик учун жавобгарликка тортишга атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар (жиноятлар)нинг содир этилиши асос бўлади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш талабларини бузганлик учун белгиланган юридик жавобгарлик турларидан бири *интизомий жавобгарликдир*.

Мазкур ҳолат учун интизомий жавобгарликка тортишдан асосий мақсад атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик, содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун моддий ва маънавий жавобгарликни ҳис этиш, қонун бузилиши ҳолларининг олдини олиш, фуқароларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид экологик қонунларга ҳамда меҳнат қонунларига, меҳнат интизомига риоя қилиш ва ўз бурчини масъулият билан бажаришини таъминлашдан иборатдир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид экологик тадбирларни амалга оширмаслик, ўз бурчини масъулият билан бажармаслик оқибатида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир қонунларнинг

бузилиши, натижада эса мамлакатимиз экологик тизимига, жумладан атмосфера ҳавосига, табиатга зарар етказилишининг ўзи интизомий жавобгарликка тортиш учун асос сифатида кифоя қилади.

Интизомий жавобгарликнинг *субъектини* – жисмоний шахслар, *объектини* – корхона, муассаса, ташкилотнинг уставига асосан белгиланган иш тартиби ва бошқа ҳуқуқий норматив ҳужжатлар талабига риоя қилмаслик ташкил қилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини бузганлик учун интизомий жавобгарликнинг ўзига хос белгилари мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

биринчидан, интизомий жавобгарликни атмосфера ҳавосини ифлослантирган корхона, муассаса, ташкилот шу ерда ишлайдиган ходимга нисбатан қўллади;

иккинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун қўлланиладиган интизомий жавобгарлик маъмурий, жиний ва бошқа жавобгарликка нисбатан анча енгилроқ бўлади ва амалиётда кўпроқ учрайди.

Масалан, Янгийўл пахта тозалаш заводининг бош муҳандиси, пахта тозалаш чоғида атмосферага кўп чанг чиқармаслик мақсадида, навбатчи операторга топширик беради. Аммо операторнинг тегишли назорат қилмаслиги оқибатида ҳавога белгиланган нормадан ортиқ чиқинди чиқарилади. Завод маъмурияти топширикни бажармаганлиги учун операторга Меҳнат кодексининг 181-моддасига асосан ҳайфсан эълон қилади.

Интизомий жавобгарликка тортиш учун зарур шартлар ҳуқуқбузарнинг маълум айбга эга бўлиши ҳамда интизомий ҳуқуқбузарликни содир этган субъектнинг у ёки бу миқдорда етказган зарари ва унинг оқибати ҳисобланади. Шунинг учун ҳам юридик ва жисмоний шахслар етказган зарар белгиланган тартибда қопланиши зарур.

Интизомий жавобгарлик меҳнат интизомини бузиш ҳамда ўз хизмат вазифасини етарли даражада масъулият билан бажармаслик оқибатида вужудга келади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 181-моддасида интизомий жазонинг аниқ турлари кўрсатилган.¹

Хусусан, ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли:

1) ҳайфсан эълон қилиш;

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Тошкент, Адолит. 2012.

2) ўртача ойлик иш ҳақининг 30% дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари).

Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг 50% дан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жаримани Меҳнат кодексининг 164-моддаси талабларига риоя қилган ҳолда иш берувчи ушлаб қолади.

Меҳнат кодексининг 82-моддасига асосан, интизомий жазо чораси иш берувчининг буйруғи билан расмийлаштирилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларини бузганлик учун интизомий жазо қўлланишидан аввал ходимдан ёзма равишда тушунтириш хати талаб қилиниши лозим. Ходимнинг тушунтириш хати беришдан бош тортиши унинг илгари содир қилган ножўя хатти-ҳаракати учун жазо қўллашга тўсиқ бўла олмайди.

Табиатни, шу жумладан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликнинг бузилишига қарши кураш чораларидан бири интизомий тарздаги моддий санкцияни қўллаш бўлиб, режа бажарилмаганлиги учун, ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш тадбирларининг бажарилмаганлиги учун, табиий захиралардан фойдаланиш меъёрлари ва қоидаларини бузганлик, ишлаб чиқариш чикиндиларини тозалаш ва қайта ишлаш тадбирларини амалга оширмаганлик учун маошга қўшиб бериладиган мукофотдан маҳрум қилишда ифодаланади¹.

Шуни таъкидлаш ўринлики, интизомий жазони яқка тартибда қўллагандан кўра, умумий йиғилишларда ёки ўртоқлик судларида ушбу ҳуқуқбузарликларни муҳокама қилиб, кўпчилик ичида қўллаш кўпроқ ижобий натижа беради.

Меҳнат кодексининг 183-моддасига асосан, интизомий жазонинг амал қилиш муддати жазо қўлланилган кунидан бошлаб бир йилдан ошиб кетиши мумкин эмас. Агар ходим шу муддат ичида яна интизомий жазога тортилмаса, у интизомий жазо олмаган деб ҳисобланади.

Интизомий жазони қўллаган иш берувчи ўз ташаббуси билан, ходимнинг илтимосига биноан, меҳнат жамоаси ёки ходимнинг бево-

¹ Мирзаев Т. Экологияга оид қонулар ижроси устидан прокурор назоратининг тавсифи. – Т., 2000. – 35-б.

сита раҳбари илтимосномасига кўра жазони бир йил ўтмасдан олдин ҳам олиб ташлашга ҳақлидир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида интизомий жазо чораларини қўллашда Меҳнат кодексининг интизомий жавобгарликка бағишланган умумий қоидалари татбиқ этилади. Демак, ҳар бир корхона, муассаса, ташкилот ўз устави, низоми ва йўриқномаларини ишлаб чиқишда ҳамда қабул қилишда мазкур кодексдан ҳуқуқий асос сифатида фойдаланиши ва унинг барча талабларига риоя қилиши лозим.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартибини бузганлик учун жавобгарлик турларидан яна бири *маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликдир*. Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик юридик жавобгарликнинг бир тури сифатида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид қонун талабларини бузганлик учун ҳам қўлланилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун ушбу ҳолатнинг бузилиши билан боғлиқ ҳуқуқбузарликнинг содир этилиши асос бўлади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликка тортишнинг моҳияти ва ҳуқуқий асоси Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига кўрсатилган. Мазкур қонуннинг 10-моддасига асосан, маъмурий ҳуқуқбузарлик деганда, қонун ҳужжатларига биноан маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган, шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига, табиий муҳитга тажовуз қилувчи ғайриқонуний айбли (қасдан ёки эҳтиётсизлик орқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади¹.

Ушбу кодексда назарда тутилган ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик, башарти бу ҳуқуқбузарлик ўз хусусиятига кўра жиноий жавобгарликка тортишга сабаб бўлмаган тақдирда, амалга оширилади.

Маъмурий жавобгарликнинг мақсади барча фуқароларнинг экологик қонунларни аниқ бажаришлари, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа ҳуқуқий нормаларни ҳурмат қилишлари, белгиланган бурч (мажбурият)ларини ўз вақтида бажаришларига эришиш ёки тегишли ҳуқуқбузарликни содир этганларни тарбиялаш-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини Тошкент, Адолат, 2011.

дан иборатдир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик деганда, экологик қонунларга, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларга қарши содир этилган хатти-ҳаракат оқибаотида республикамизнинг экологик тизимига ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя этмаслик, унга амал қилмаслик ёки уни бузиш ҳоллари тушунилади.

Бу ва бошқа хусусиятларини инобатга олиб, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда белгиланган бир қатор турларини кўрсатиш мумкин.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир ҳуқуқбузарликларнинг мазкур қонунда кўрсатилган турларини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган ҳуқуқбузарликлар;

2) бошқа табиат объекти ва экологик талабларни бузиш оқибаотида содир этилган ва атмосфера ҳавосига салбий таъсир қиладиган ҳуқуқбузарликлар.

Демак, ҳар иккала турдаги ҳуқуқбузарликлар содир этилганида ҳам атмосфера ҳавосига муайян зарар етказилади ва у тўғрисидаги қонун талаблари бузилади.

Уларни, экологик хусусиятларини инобатга олиб, қуйидагича туркумлаш мумкин:

1) Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг тегишли моддаларида белгиланган ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларни атмосфера ҳавосига чиқариб ташлаш, унга зарарли физикавий таъсир кўрсатиш ёки атмосфера ҳавосидан белгиланган талабларни бузган ҳолда фойдаланиш (85-модда); атмосферага чиқариладиган зарарли моддаларни тозалаш иншоотидан фойдаланиш қоидаларини бузиш, шунингдек, ундан фойдаланмаслик (86-модда); чиқиндиларида ифлослантирувчи моддалар нормативдан ортиқ бўлган транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи воситалар ва қурilmаларни тайёрлаш ҳамда фойдаланишга чиқариш (87-модда); атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя қилмаслик (88-модда); ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари ва бошқа дориларни ташиш, сақлаш ва қўлланиш қоидаларини бузиш (89-модда); ишлатиш тақиқланган ва ишга яроқсиз бўлиб қолган кимёвий

моддаларни зарарсизлантириш қоидаларини бузиш (89¹-модда); саноат, рўзгор чиқиндилари ва ўзга чиқиндиларни ташиш, жойлаштириш, утиллаштириш, кўмиб ташлаш чоғида табиатни муҳофаза қилиш талабларини бузиш (91-модда); табиий муҳитни тиклаш, табиий захираларни қайта ҳосил қилиш ва табиий муҳитга зарарли таъсир кўрсатиш оқибатларини бартараф этиш чораларни кўрмаганлик (95-модда); лойиҳаларни давлат экологик (санитария-экологик) экспертизасининг ижобий хулосасисиз рўёбга чиқариш (96-модда) транспорт воситаларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш (125-модда) каби ҳолатлар;

2) портловчи ҳамда радиоактив материалларни (манбаларни) ҳисобга олиш, сақлаш ва улардан фойдаланиш қоидаларини бузиш (98-модда); рўзгорда электр, иссиқлик энергияси ёки газдан фойдаланиш қоидаларини бузиш (101-модда); газдан ёқилғи ёки хомашё сифатида фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ҳуқуқбузарликлар (103-модда); механизаторлар томонидан қишлоқ хўжалик машиналаридан техник жиҳатдан фойдаланиш ва техника хавфсизлиги қоидаларини кўпол равишда бузиш (112-модда); хавфли моддалар ва ашёларни транспортда ташиш қоидаларини бузиш (142-модда); стандарт талабларига ёки техник шартларга жавоб бермайдиган ёнилғи-мойлаш материалларини реализация қилиш (173-модда); стандартларни бузиш (212-модда); метрология қоидаларини бузиш (213-модда) каби ҳуқуқбузарликлар.

Ушбу ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Умуман олганда, юқоридаги ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда аниқ жазо чоралари кўрсатилган, шунингдек, экологик ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун маъмурий жавобгарликка тортиш алоҳида қабул қилинган йўриқномада ҳам батафсил ифода этилган¹.

Демак, биринчи турдаги ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлганлиги туфайли биз уларнинг айрим турларини кўриб чиқишимиз мумкин.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 85-моддасига кўра, ифлослантирувчи моддаларни ва биологик организмларни йўл

¹ Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси органлари мансабдор шахслари томонидан табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарликни татбиқ этиш тўғрисидаги йўриқнома. – Т., 1998. – 52-б.

қўйиладиган нормалардан ортиқ даражада атмосфера ҳавосига чиқариб ташлаш; атмосфера ҳавосига йўл қўйиладиган энг юқори нормативдан ортиқ даражада зарарли физикавий таъсир кўрсатиш; махсус ваколат берилган давлат органларининг рухсатсиз атмосферага ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларни чиқариб ташлаш; қонун ҳужжатларига мувофиқ махсус ваколат берилган давлат органларининг рухсатини олиш талаб этиладиган ҳолларда бундай рухсатни олмай туриб атмосфера ҳавосига зарарли физикавий таъсир кўрсатиш, худди шунингдек, ноқулай метеорологик шароит даврида атмосферанинг ифлосланганлик даражаси ортиб кетишига сабаб бўлувчи ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларни чиқариб ташлашни камайтириш чора-тадбирларини тўлиқ ҳажмда бажармаганлик; бундай моддаларни ёппасига чиқариб ташлашларнинг олдини олиш чора-тадбирларини амалга оширмаслик – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

2000 йилга нисбатан 2007 йилда умумий текширишлар ҳисобот даврида Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексига биноан, 18794 мансабдор шахслар ва фуқароларга нисбатан чоралар қўлланилиб, 236788,687 минг сўм миқдоидаги жарима суммалари ундириб олинди. Шу билан бирга, 2007 йилда ундириб олинган жарима миқдори 76940,974 минг сўмни ташкил этди ва 2000 йилдагидан 15 баробар кўпроқни ташкил этди.¹

Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун атмосфера ҳавосидан белгиланган нормативлардан ортиқча фойдаланиш, худди шунингдек, атмосфера ҳавосидан тасдиқланган нормативларсиз ёки махсус ваколат берилган давлат органларининг рухсатсиз фойдаланиш мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга асос бўлади.

Мазкур кодекснинг 86-моддасига биноан, атмосферага чиқариладиган зарарли моддаларни тозалаш учун ўрнатилган иншоотлар, ускуналар, аппаратуралардан, шунингдек, чиқариб ташланган зарарли моддалар миқдори ва таркибини назорат қилувчи воситалардан фойдаланиш қоидаларини бузиш ёки улардан фойдаланмаслик мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Мазкур - 2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиқонов умумий таҳрири остида, Тошкент: 2008. - 35 Б.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил мобайнида такроран содир этилган бўлса мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу кодекснинг 87-моддасида кўрсатилганидек, чиқиндиларида ифлослантирувчи моддалар, шунингдек, ишлаб турган вақтида шовкин ва бошқа физик таъсир даражаси белгиланган нормативдан ортик бўлган автомобиллар, самолётлар, кемалар ва бошқа ҳаракатланувчи воситалар ва қурилмаларни тайёрлаш ҳамда фойдаланишга чиқариш ёхуд ҳаракатланувчи воситалар ва қурилмаларни таъмирлаш ҳамда уларга техник хизмат кўрсатиш чоғида ишлатиб чиқарилган газлардаги ифлослантирувчи моддаларнинг таркиби ҳамда улар физикавий омилларининг зарарли таъсири тегишли нормативларга мувофиқлигини текшириш ва тартибга солиб туришни таъминламаслик, – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Чиқиндиларда ифлослантирувчи моддалар, шунингдек ишлаб турган вақтида шовкин даражаси белгиланган нормативдан ортик бўлган ҳаракатланувчи қурилмалардан фойдаланиш, – энг кам иш ҳақининг ўндан бир қисмидан иккидан бир қисмигача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Шунингдек, Кодекснинг 88-моддасига асосан, қурилиш ишларини ва бошқа ишларни бажариш чоғида ёнилғи моддалар ва бинокорлик материалларини тўплаш, махсус техник қурилмасиз очик аланга олдириб уларни ёқиш, битум зритишда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя қилмаслик, фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса уч бараваридан етти бараваригача миқдорда

жарима солишга сабаб бўлади.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 89-моддасида кўрсатилганидек, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини, уларнинг ўсишини тезлаштирувчи воситаларни, минерал ўғитлар ва бошқа дориларни ташиш, сақлаш ва қўллаш қоидаларини тупроқ, сув, атмосфера ҳавосининг ифлосланишига ёки ўсимликлар, ҳайвонот дунёсининг йўқ қилиб юборилишига олиб келиши мумкин бўлган тарзда бузиш фуқароларга – энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такроран содир этилган бўлса ёхуд тупроқ, сув, атмосфера ҳавосининг ифлосланишига, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига зарар етишига олиб келса, фуқароларга – энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу кодекснинг 89¹-моддасида эътироф этилганидек, ишлатиш тақиқланган ва ишга яроқсиз бўлиб қолган кимёвий моддаларни тегишли рухсатномасиз, худди шунингдек, рухсатномада кўрсатилган шартларни бузган ҳолда зарарсизлантириш, мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади. Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Айниқса, Кодекснинг 92-моддасига биноан, саноат, рўзгор чиқиндиларини ва ўзга чиқиндиларни ташиш, жойлаштириш, утиллаштириш, кўмиб ташлаш чоғида табиатни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун ҳам маъмурий жавобгарлик белгиланган бўлиб, унга асосан фуқароларга – энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солинади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса ёхуд табиий муҳитга зарар етказса, фуқароларга – энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб

бўлади.

Мазкур кодекснинг, 95-моддасида эса табиий муҳитни тиклаш, табиий захираларни қайта ҳосил қилиш ва табиий муҳитга зарарли таъсир кўрсатиш оқибатларини бартараф этиш чораларини кўрмаганлик учун фуқароларга – энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлиши кўрсатилган.

Амалиётда энг кўп учрайдиган ва содир этиладиган ҳолат транспорт воситаларидан фойдаланиш қоидаларининг бузилишидир.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 125-моддасида эътироф этилганидек, ҳайдовчилар ва йўловчиларнинг мотошлемлардан фойдаланиш қоидаларига риоя этмаслиги – энг кам иш ҳақининг йигирмадан бир қисми миқдорида жарима солишга сабаб бўлади.

Ҳайдовчиларнинг фойдаланиш ман этилган даражада носозлиги бўлган транспорт воситаларини бошқариши энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмигача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ҳайдовчиларнинг давлат техника кўригидан ўтмаган ёки белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилмаган ёхуд тормоз тизимида ёки руль бошқарувида ёхуд уловчи қурилмада носозлиги бўлган, худди шунингдек, ишлаётганида ташқарига чиқараётган ифлослантирувчи моддаларнинг миқдори, шунингдек шовкин даражаси белгиланган нормадан ортиқ бўлган ёхуд тегишли рухсати бўлмағи туриб қайта жиҳозланган транспорт воситаларини бошқариши энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмигача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Фойдаланиш белгиланган тартибда ман этилган транспорт воситаларини, худди шунингдек, давлат рақами белгиси ўзбошимчалик билан ечиб олинган ёхуд давлат рақами белгиси ясама ёки ўзга усулларда ўзгартирилган транспорт воситаларини бошқариш энг кам иш ҳақининг уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга қарашли транспорт воситаларини ишдан ташқари вақтда улардан фойдаланиш шартларига мувофиқ келадиган тарзда махсус жиҳозланмаган жойда сақлаш – фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан икки бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Юқоридаги сингари талабларни амалга ошириш республикамизнинг бир қатор вилоятларида яхши йўлга қўйилган.

Бугунги кунда корхоналарга хизмат кўрсатаётган ва барча давлат

транспорт воситалари ҳамда шахсий автотранспорт воситаларининг аксариятидан ажралиб чиқаётган газлар миқдори меъёридан юқоридир. Ана шундай транспорт воситаларини аниқлаш ва камчикларини бартараф этиш мақсадида қатор тадбирлар ўтказилмоқда.

Хукуматнинг 2007 йил 10 февралдаги 30-сонли Автомобилларга газ тўлдириш компрессорли ва автомобилларга газ қуйиш шаҳобчалари тармоғини ривожлантириш ва автотранспорт воситаларини босқичма-босқич суюлтирилган ва сиқилган газга ўтказиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисидаги Қарорида 2007-2012 йилларда 188 минг автомобилларни сиқилган табиий ва суюлтирилган нефть газига, шундан 100 мингдан ортиғини суюлтирилган нефть газига ва 60 мингдан ортиғини сиқилган табиий газга ўтказиш назарда тутилган.

Шунингдек, 2007-2011 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича ҳаракатлар дастури лойиҳасида 15 минг дона автомобиль транспортини газ ёқилғисига ўтказиш ва дизелли автомобиллар миқдорини 20 минг донга кўпайтириш бўйича тадбирлар ҳам кўзда тутилган.

Ўзавтосаноат АҚда газбаллонли ускуналар билан жиҳозланган ва Евро-2 экологик талабларига жавоб берадиган Дамас автомобилларини чиқариш масалалари ишлаб чиқилмоқда, автомобилларда газ баллонли ускуналарни ўрнатиш бўйича Zolver, Landi Renzo, Intermobilgaz МЧЖ, Фан ва тараққиёт ИТК ва Автосозлаш КТБ МЧЖ компаниялари билан ишлар амалга оширилмоқда¹.

Демак, корхона ва ташкилотларда бу борадаги ишларнинг тўғри ташкил этилиши ва шахсий автотранспорт эгаларининг ихтиёрий равишда диагностика тармоқларида мунтазам кўриқдан ўтказиб туришлари яхши натижалар бериши мумкин.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини бузганлик учун жавобгарлик турларидан бири *фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликдир*.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунининг 12-моддасида: Ўзбекистон Республикаси аҳолиси ўз саломатлиги ва келажак авлоднинг саломатлиги учун қулай табиий муҳитда яшаш, ўз саломатлигини атроф муҳитнинг зарарли таъсири-

¹Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маъруза -2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). Б.Б. Алиқонов умумий таҳрири остида, Тошкент: 2008. -21 Б.

дан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси аҳолиси табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши, табиат бойликларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши, экология талабларига риоя этиши шарт¹, – деб таъкидланган.

Кўриниб турибдики, экологик қонун ва талабларни бузганлик учун жавобгарлик ушбу ҳолатлар бўйича алоҳида аҳамият касб этади. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган мулкӣ ва экологик зарар учун қўлланилади. Ушбу турдаги жавобгарликка тортишдан мақсад экологик қонун ва талабларни бузганлик оқибатида етказилган зарарни ўз вақтида қоплашдан иборат.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда атмосфера ҳавосига етказилган экологик зарарни қоплаш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Мазкур, қонуннинг 25-моддасида белгиланган қондага кўра, атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлик учун тўловлар корхоналар, муассасалар ва ташкилотлардан қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда ва миқдорларда ундириб олинади.

Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларни ва биологик организмларни чиқарганлик, унга физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатганлиги ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни ҳавони муҳофаза қилиш чора-тадбирларини бажаришдан ва етказилган зарарни қоплаш мажбуриятидан озод этмайди.

Умуман олганда, атмосфера ҳавосига етказилган зарарни қоплаш шу масала билан боғлиқ мажбурият ва битимларни тўғри амалга ошириш ҳамда қўллаш ҳоллари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси билан тартибга солинади².

Юридик адабиётда тўғри таъкидланганидек, қонун талаби ва амалиёт шунини кўрсатмоқдаки, фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликнинг келиб чиқиши учун қуйидаги шартлар бўлиши лозим:

– етказилган иктисодий, экологик ва мулкӣ зарарнинг мавжудлиги;

– экологик ҳуқуқий нормаларни бузганлик учун айбнинг мавжудлиги;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси. – 1993. – № 1. – 38-м.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси Тошкент, Адалят. 2011.

– қилинган ижтимоий ҳаракат ва ҳаракатсизликнинг қонунга хи-лофлиги;

– экологик ва иқтисодий зарар охириги зарурат ва зарурий мудо-фаа туфайли етказилган бўлса, суднинг ушбу ҳолат юзасидан жазо чорасини белгилаши.

Демак, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдала-нишда субъектлар юқоридаги шартларнинг бажарилишига эришиш-лари лозим.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида содир этилган ҳу-қуқбузарликнинг *субъекти* барча юридик ва жисмоний шахслар, жамоат ташкилотлари, хусусий корхоналар ва бошқалардир.

Ушбу соҳада содир этилган ҳуқуқбузарликнинг *субъектив то-монини* эса қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этилган айб оқибатида етказилган экологик зарар, яъни айбнинг мавжудлиги ташкил этади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш қонун ва талабларини бузганлик оқибатида содир этилган ҳуқуқбу-зарликнинг *объекти* субъектнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик юри-тиш фаолиятини бузиши, яъни субъектларга етказилган экологик, иқтисодий, генетик ва мулкий зарар билан боғлиқ бўлади.

Объектив томони деганда эса, ҳуқуққа қарши хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик оқибатида субъектнинг ҳуқуқий муносабатни бузиши, белгиланган атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги ва экологик қонунларга ҳамда бошқа ҳуқуқий нормаларга амал қилмас-лиги тушунилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда экологик қонун ва талабларни бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликка хос энг асосий томон шундаки, субъектнинг экологик соҳада маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортилиши уни етказилган зарарни ўз вақтида қоплаш мажбуриятидан озод этмайди.

Қўйилган муаммони ечишга Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг раёсати ҳам катта эътибор бермоқда. Жумладан, Олий хўжалик суди раёсатининг Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги қонунчиликни бузиш билан боғлиқ хўжалик низоларини кўриш амалиёти ҳақидаги 1997 йил 1 декабрь қарори ҳам катта аҳамиятга эга.

Мазкур қарорга асосан, табиатни муҳофаза қилиш ва атмосфера ҳавосини ифлослантиришга оид қонун талабларини бузганлик, шарт-нома ва битимларни ўз вақтида бажармаганлик оқибатида етказилган зарар учун экологик моддий жавобгарлик ҳоллари кўрсатилган.

Масалан, умумий даъво миқдори 143 млн. 211 минг сўм бўлган 754 та низоли иш кўриб чиқилиб, давлатга келтирилган зарарни қоплаш учун 49 млн. 132 минг сўм пул ундирилган. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчилик талаблари, табиатни муҳофаза қилувчи органлар томонидан ҳужжатлаштиришда хатоликларга йўл қўйилганлиги сабабли, даъволарнинг 94 млн. 89 минг сўмлик қисми рад қилинган¹.

Амалиётда айрим корхона, муассаса ва ташкилотлар ишлаб чиқариш жараёнида атмосфера ҳавосига белгиланган нормадан зиёд чанг, тутун ва заҳарли газлар чиқариб, атмосфера ҳавосини ифлослантирган ҳолларни кўплаб учратиш мумкин.

Масалан, Ўзгидрометга тегишли ҳудудда ҳозирги вақтда 33 шаҳар ва аҳоли яшаш пунктларида 60 та тургун (стационар) постда атмосфера ҳавоси ифлослани шини кузатиш ишлари олиб борилмоқда. Шундан 24 шаҳарда тургун кузатувлар, қолганида эса, эпизодик кузатувлар олиб борилмоқда. 15 та газ, 5 та оғир металл ва бенз(а)пирен қоришмалари назорат қилинади.

Тожикистон алюминий компанияси давлат унитар корхонаси (ТАЛКО ДУК) ёки собиқ Тожикистон алюминий заводи) таъсири зонасида табиий муҳит ҳолатини баҳолашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Сурхондарё вилояти Сарисоё туманида атмосфера ҳавоси таркибида фторли водородни аниқлаш учун суткасига 5-8 марта оралиқда ҳаво намуналар олинади. 2007 йилда фторли водород бўйича санитар меъёрларининг 1,3 баравар ортиқлиги кузатилди.

Шаҳарлардаги атмосфера ҳавосининг сифати атмосфера ифлосланишининг комплекс индекси билан баҳоланади. Градацияга тегишли равишда республиканинг 4 та шаҳри – Навоий, Ангрэн, Нукус ва Фарғонада 2007 йилда атмосфера ҳавоси ифлосланишининг даражаси юқори деб тавсифланади.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, республиканинг бутун ҳудуди бўйича 90- йиллар бошларига нисбатан ифлосланиш даражаси кескин пасайди, бу ишлаб чиқаришнинг таназзули ва атмосферага ифлослангирувчи моддалар ташланишининг камайиши билан боғлиқ. Таъкидлаш жоизки, кўплаб

¹Олий ҳужжатли суд раёсатининг «Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги қонунчиликни бузиш билан боғлиқ ҳужжатли низоларни кўриш амалиёти ҳақидаги» 1997 йил 1 декабрь қарори // Ҳужжат ва ҳужук. – 1998. – № 1. – 13–15-б.

шаҳарларда сўнги 5 йил давомида атмосфера ҳавоси сифатининг барқарорлашиши ва яхшиланиши тамойили сақланиб қолмоқда¹.

Мазкур мисоллардан кўриниб турибдики, экология ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида фуқаролик ҳуқуқига оид жавобгарликнинг қўлланилиши давлатнинг экологик манфаатини ҳимоя қилиш, юридик ва жисмоний шахслар, мулк эгаларига етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир қонунларнинг бажарилишига қаратилгандир.

Хуллас, *биринчидан*, ушбу соҳада вазирликлар ва идоралар, табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси атроф муҳит ва атмосфера ҳавосига белгиланган нормадан ортиқча зарарли модда чиқарганлик ҳамда ифлослантирганлик учун тўланадиган ҳақ миқдорини қайта кўриб чиқишлари; *иккинчидан*, эски норматив стандартларни бекор қилиб, ҳозирги технология талабига мос равишда янги норматив давлат стандартларини қабул қилиш лозим.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини бузганлик учун *жиноий жавобгарликнинг* белгиланиши ҳам катта аҳамиятга эга. Ушбу соҳада содир этилган ҳуқуқбузарлик (жиноят) учун жиноий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси² билан тартибга солинади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги жиноят, жиноий жавобгарлик қонунчилигида белгиланган ижтимоий хавfli хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизликларни содир қилган фуқаролар ва мансабдор шахсларга нисбатан қўлланилади. Мазкур ҳуқуқбузарликлар жамият учун ўта хавfliлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ушбу жиноятларнинг *субъекти* бўлиб фуқаролар ва мансабдор шахслар, *объекти* бўлиб эса ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ҳисобланади. *Объектив томони* деб атроф табиий муҳитга, атмосфера ҳавоси ва бошқа табиат бойликларига етказилган зарар тан олинади. *Субъектив томони* эса ушбу жиноятларни қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этишдир. Мазкур жиноятлар асосан қасддан содир этилади.

¹Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий Маълумот-2008 (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил), Б.Б. Алпхонов умумий таҳрири остида, Тошкент: 2008. -25-26 Б.

²Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Тошкент, Адаolat. 2011.

Таъкидлаш жоизки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартиби билан боғлиқ жиноятлар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг Экология соҳасидаги жиноятлар деб номланган тўртинчи бўлимида ифодаланган бўлиб, унинг XIV боби атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги жиноятларга бағишланган. Ана шу қонуннинг 193, 194, 196-моддаларида белгиланган ҳолатлар бевосита атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва тартибга солиш масаласига алоқадордир.

Жиноят кодексининг 193-моддаси экология хавфсизлигига оид нормалар ва талабларни бузишга доир бир қатор масалаларни ўз ичига олиб, у бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид норма ва талабларнинг бузилиши билан ҳам боғлиқдир.

Ушбу моддада кўрсатилганидек, саноат, энергетика, транспорт, коммунал хизмат, агросаноат, илм-фан объектлари ёки бошқа объектларни лойиҳалаш, жойлаштириш, қуриш ва ишга тушириб фойдаланиш нормалари ва қоидаларининг мансабдор шахс томонидан бузилиши ёхуд давлат комиссиясининг аъзолари томонидан бу объектларнинг норматив ҳужжатларда белгиланган қоидаларни бузиб қабул қилиниши инсоннинг ўлими, одамларнинг оммавий равишда касалланиши, экологияга салбий таъсир қиладиган даражада атроф муҳитнинг ўзгариб кетишига ёки бошқача оғир оқибатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлса, – энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки олти ойгача қамоқ ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади¹.

Шунингдек, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талаби маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш ҳоллари билан ҳам боғлиқ бўлади. Жиноят кодексининг 194-моддасига асосан, махсус ваколатга эга мансабдор шахслар томонидан зарарли экологик оқибатларни келтириб чиқарган ҳалокатлар ёки атроф табиий муҳитнинг радиациявий, кимёвий, бактериявий ифлосланганлиги ёхуд одам ҳаёти ёки соғлиғи, тирик табиат учун хавfli бўлган бошқача тарзда ифлосланганлиги ҳақидаги ёхуд аҳоли саломатлигининг ҳолатига доир маълумотларнинг қасддан яширилиши ёки бузиб тақдим этилиши аҳолининг оммавий касалланиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга

¹ Ўша жойда.

сабаб бўлса, – энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади. Ўша қилмишлар одам ўлимга сабаб бўлса, – уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Атроф-табiiий муҳитни ифлослантириш атмосфера ҳавосини ифлослантириш соҳаси билан ҳам боғлиқ бўлиб, мазкур ҳолат содир этилганлиги учун Жиноят кодексининг 196-моддасида тегишли жавобгарлик белгиланган. Ушбу моддада кўрсатилган талабларга кўра, ерларни ифлослантириш ёки бузиш, сув ёки атмосфера ҳавосини ифлослантириш одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади. Ўша қилмишлар одам ўлимига сабаб бўлса, уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, унинг мусаффолигини таъминлаш кўпроқ табиат бойликларини, жумладан ўрмон ёки турли хил дарахтларни сақлаш, муҳофаза қилиш билан боғлиқ, бу эса, ўз навбатида, нафақат ўрмон майдонларининг қисқаришига, балки атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига ҳам зиддир.

Юқорида кўрсатилган жиноят қонунчилигидаги ҳуқуқбузарлик турлари ва унга жазо тайинлаш масаласи ҳозирги талаб ҳамда содир этилган жиноятга баҳо беришда, жазолашда бир қатор мулоҳазаларга сабаб бўлиши мумкин.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш қоидаларини бузиш ёки ифлослантириш деб аталадиган алоҳида модда киритиш ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларини бузганлик, уни ифлослантирганлик ва унга оид айрим маълумотларни яширганлик ёки бузиб кўрсатганлик учун белгиланган жиноий жазони кучайтириш зарур. Чунки атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларини бузиш, экологик муҳитга, табиат объектларига, тирик мавжудот ва инсоният ҳаёти ёки уларнинг нормал сақланиши учун жуда катта иқтисодий, экологик ва генетик зарар етказиши билан бирга, ҳаттоки уларнинг ўлимига сабабчи бўлиши ҳам мумкин.

Айрим ривожланган хорижий мамлакатларнинг жиноят қонунчи-

лигига асосан, энг огир ҳазолардан бири атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун белгиланганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Масалан, Германия Федератив Республикаси жиноят қонунчилигига кўра, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларини бузган шахс 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилади.

Шундай экан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик турларидан бири сифатида жинсий жавобгарликнинг белгиланиши ушбу соҳадаги ҳуқуқбузарлик (жиноят)ларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашишга ёрдам беради.

Назорат саволлари:

1. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар тушунчаси нимадан иборат?

2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг қандай турлари мавжуд?

3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун қандай юридик жавобгарлик турлари қўлланилади?

4. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун қандай жазо чоралари қўлланилади?

5. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларини бузганлик учун интизомий ҳуқуқий жавобгарлигининг хусусияти нимада?

6. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларини бузганлик учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлиги қандай ҳолатларда қўлланилади?

7. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларини бузганлик учун маъмурий ҳуқуқий жавобгарлик асослари қандай ҳолатларда қўлланилади?

8. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларини бузганлик учун жинсий ҳуқуқий жавобгарликни қўлланилиши ва уни хусусиятлари нималардан иборат?

ХУЛОСА

Мустақиллик ва бозор иктисодиётига ўтиш шароитида табиат бойликларидан, айниқса, атмосфера ҳавосидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни бугунги кун талаби даражасида ҳуқуқий тартибга солиш амалиётда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалаларнинг ижобий ҳал этилишида, ушбу соҳада содир этилаётган ғайриконуний хатти-ҳаракатларнинг олдини олишда катта аҳамиятга эга.

Шу боис атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишни қуйидаги йўналишларда янада такомиллаштириш зарур:

- Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш анча кенг тушунча бўлиб, бир қатор хусусиятлари билан бошқа табиат бойликларини муҳофаза қилишдан ажралиб туради. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш атмосфера ҳавосидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бошқариш ва назорат этиш тартиби, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда юридик жавобгарлик элементларининг қўлланилиши билан бевосита боғлиқдир.

- Экология ҳуқуқида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш институти билан бирга, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тушунчаси, унинг принциплари ва манбаларини; атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ва назоратини; атмосфера ҳавосига нисбатан мулкчилик; атмосфера ҳавосидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари; атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун юридик жавобгарлик каби субинститутларни ўз ичига олади.

- Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишнинг бир қатор принциплари муҳим ўрин тутди: а) атмосферадаги озон қатламининг таркибини янги талаб ва стандартлар асосида доимий равишда кузатиб бориш; б) ҳаво ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларига қатъий риоя қилиш; в) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда биргина давлат эмас, балки халқаро ҳуқуқ нормалари асосида бошқа давлатларнинг ҳам манфаатларини инобатга олиш; г) экологияга оид халқаро нормаларни ҳаётга татбиқ этиш; д) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни, давлат норматив стандартларини

экологиялаштириш.

- Амалдаги қонун ҳужжатларида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар аниқ ҳамда батафсил ўз аксини топмаган. Шу муносабат билан Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунда ёки келажақда қабул қилиниши мумкин бўлган Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш кодексида юридик ва жисмоний шахсларнинг мазкур соҳадаги ҳуқуқ ва мажбуриятларини, янги давлат норматив стандартларининг аниқ турларини кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

-Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришни такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

биринчидан, барча давлат қўмиталари ва вазирликлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва бошқа идораларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишдаги ҳамкорлигини таъминлаш;

иккинчидан, жойларда маҳалла қўмиталари, фуқаролар йиғини, тадбиркорлар, хусусий корхоналар ва хорижий фирмаларнинг табиати ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолияти ва ҳамкорлигини кучайтириш;

учинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш мақсадида, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ёшлар ижтимоий ҳаракати ва бошқа ташкилотларнинг ҳамкорлиги асосида уларнинг фаоллигини ошириш;

тўртинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда ва экологик фалокатларнинг олдини олиш ҳамда унга қарши курашда депутатларнинг фаоллигини ошириш;

бешинчидан, амалдаги қонун ҳужжатларида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга масъул давлат бошқаруви органларининг ваколатларини янада батафсилроқ ва аниқ кўрсатиш ва ҳ. к.

Фикримизча, ушбу вазибаларни тез ва тўлиқ бажариш атмосфера ҳавосининг ҳуқуқий жиҳатдан самарали муҳофаза қилинишини таъминлашга ёрдам беради.

Шунингдек, ИИВнинг йўлларда ҳаракатланиш хавфсизлигини таъминловчи ходимлари ва экология пунктлари ҳамкорлигини кучайтириш, экологик назорат пунктларини кўпайтириш, Тоза ҳаво операцияларини доимий равишда ўтказиб туриш катта аҳамиятга эга.

-Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга йўналтирилган Табиати муҳофаза қилиш, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, Метрология, Санитария тўғрисидаги ва бошқа экологик қонунлар

талабларини бажариш мақсадида, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, жумладан, прокуратура назоратини, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзгидрометеорология хизмати, Соғлиқни сақлаш ва Ички ишлар вазирликлари ҳамда бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш; шунингдек, атмосфера ҳавосининг тозалигини таъминлаш мақсадида, экологик экспертиза, экологик лойиҳалаш ва турли санитария-техник ҳамда бошқа тадбирларни ҳам амалга ошириш лозим.

Умуман олганда, мамлакатимизда атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилинишини ҳуқуқий тартибга солишни кучайтириш мақсадида қуйидаги вазифаларни бажариш зарур деб ўйлаймиз:

биринчидан, барча корхона, муассаса, ташкилотларнинг фаолиятида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида ҳавонинг софлигини таъминлаш учун профилактика ишларини кучайтириш ва янги технологияларни қўллаш;

иккинчидан, ҳар бир корхона, муассаса ва ташкилотнинг Тоза ҳаво комплекс дастурини ишлаб чиқиши ва уни амалга оширишига эришиши;

учинчидан, ЙХХХ ҳамда Экологик постларнинг транспорт воситалари ва уларнинг газ чиқариши билан боғлиқ фаолиятлари юзасидан назорат ишларини кучайтириш;

тўртинчидан, барча корхона, муассаса, ташкилотлар ҳамда янги иш бошлаётган, қурилаётган корхоналар фаолиятида экологик экспертиза ўтказиш тартиби ҳамда талабини кучайтириш;

бешинчидан, ёшларга, айниқса, деҳқон, фермер, ижара ва (кооператив) ширкат хўжаликлари ходимларига Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва бошқа экологик ҳуқуқ нормаларининг талабларини кенгрок тушунтириш;

олтинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги тушунчаларни мустаҳкамлаш учун экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни, экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятни янада кўтариш;

еттинчидан, барча давлатлар, халқаро ҳамжамиятлар, ноҳукумат уюшмалари билан кенг ҳамкорликни йўлга қўйиш ҳамда мазкур масала юзасидан тузилган халқаро шартномаларни ўз вақтида бажаришни таъминлаш.

Атмосфера ҳавосини, табиатни муҳофаза қилишга доир ва бошқа экологик қонунларнинг бажарилиши ҳамда уларга амал қилиниши фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий экологик онги ва савиясига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб, экологик ҳуқуқбузарлик-

ларнинг кўплаб содир этилаётганлиги аҳоли ва мансабдор шахслар ушбу қонунларни яхши билмасликларини кўрсатмоқда. Шу боис экологик-профилактик тадбирларни кўпроқ ўтказиш ижобий натижа беради.

- Атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилинишини ҳуқуқий тартибга солиш ҳамда атмосфера ҳавсси ва атроф муҳитнинг мусаффолигини таъминлаш мақсадида, Экологик жамоатчилик назоратининг ҳуқуқий фаолиятини кучайтириш лозим.

-Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун юридик жавобгарликнинг ҳуқуқ тизимидаги комплекс ҳуқуқ институти сифатида ўз ўрнига эга. Бу ҳуқуқ институти атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун интизомий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаролик-ҳуқуқий, жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик турларини қамраб олади. Аммо мазкур юридик жавобгарлик турларининг амалиётда қўлланилиши талаб даражасида эмас. Шу муносабат билан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир юридик жавобгарлик нормаларини такомиллаштириш лозим.

-Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва бошқа норматив ҳужжатларнинг самарадорлигини янада ошириш, амалдаги экологик қонун талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик чораларининг амалда қўлланишини таъминлаш хорижий давлатлар (АҚШ)нинг мазкур соҳадаги тажрибаларидан келиб чиқиб экологик муаммоларни ҳал қилиш, ушбу соҳадаги ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш ва амалиётда уларга баҳо бериш мақсадида педагог- эколог, юрист-эколог, милиционер-эколог, судья-эколог фаолиятини ташкил этиш зарур.

Тест саволлари:

1. Экология сўзи грекчада қандай маънони англатади?

- A) организмлар ҳақидаги фан
- B) ер ҳақидаги таълимот
- C) табиат ҳақидаги билим
- D) ўй, яшаш жойи ҳақидаги таълимот

2. Илк бор фанга Экология сўзини ... олиб кирган?

- A) Чарльз Дарвин
- B) Абу Наср Форобий
- C) Эрнест Геккель
- D) Абу Али ибн Сино

3. Табиат ва жамият ўртасида қандай муносабат шакллари мавжуд?

- A) оддий, оддий-иктисодий
- B) иқтисодий
- C) экологик
- D) ҳамма жавоб тўғри

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг қайси бир асарида экологик муаммолар миллий хавфсизлик омили сифатида атрофлича ёритилган?

- A) Биздан обод ва озод Ватан қолсин
- B) Тарихий хотирасиз келажак йўқ
- C) Ўзбекистон XX асрга интилмоқда
- D) Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид,

барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари

5. Экология ҳуқуқи предмети бу ... ?

- A) экологик-ҳуқуқий муносабатлардир
- B) экологик муносабатлардир
- C) иқтисодий-экологик муносабатлардир
- D) иқтисодий-ижтимоий муносабатлардир

6. Экологик концепцияларга қайси бир дунёқарашлар киради?

- A) натуралистик
- B) истеъмолчилик
- C) алармизм
- D) A, B, C,

7. Нима учун экологик муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш зарур?

- A) иқтисодий ривожланиш учун
- B) халқаро алоқаларни тиклаш учун

С) атроф-муҳитни ҳуқуқий жиҳатдан муҳофазалаш учун

D) ҳокимиятнинг бўлиниш принципини таъминлаш учун

8. Экология ҳуқуқи. . . ; фанлар тармоғига киради.

A) ижтимоий

B) иқтисодий

C) ҳуқуқий

D) экологик

9. Экология ҳуқуқининг мақсади . . . ?

A) табиатни асраш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш

B) бузилган экотизимларни тиклаш

C) ҳозирги ва келажак авлодларни тоза атроф-муҳитга бўлган талабини қондириш

D) ҳамма жавоб тўғри

10. Ўзбекистонда Экология ҳуқуқи қачондан бошлаб ўқув предмети сифатида қараладиган бўлинди?

A) 1970 йиллардан

B) 1950 йиллардан

C) 1980 йиллардан

D) 1990 йиллардан

11. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида нечта модда бевосита экологик нормалар ҳисобланилади?

A) 4

B) 3

C) 5

D) 2

12. Экологик-ҳуқуқий муносабат объектига нималар киради?

A) табиий ресурслар

B) табиий комплекслар

C) ноёб ва йўқ бўлиб кетаётган организмлар

D) A, B, C

13. Экология ҳуқуқининг объекти бўлиши учун табиий объектлар қайси белгиларга эга бўлиши талаб этилади?

A) табиий келиб чиққан

B) экологик тизимларда туриши

C) A, B

D) инсон томонидан яратилганлиги

14. Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун қачон қабул қилинган?

A) 1992 йил 8 декабрь

В) 1993 йил 9 декабрь

С) 1992 йил 9 декабрь

Д) 1993 йил 8 декабрь

15. Экологик-ҳуқуқий муносабат субъектлари ... бўлиши мумкин?

А) жисмоний шахслар

В) юридик шахслар

С) давлат органлари

Д) А, В, С

16. Экологик муносабатлар қандай усуллар орқали тартибга солинади?

А) иқтисодий

В) ижтимоий

С) сиёсий

Д) тўғри жавоб йўқ

17. Конституциямизга биноан табиий ресурслар. ...

А) давлат мулкидир

В) жамоат мулкидир

С) умумхалқ мулкидир

Д) умуммиллий бойликдир

18. Экологик-ҳуқуқий механизм бу. ... дегани?

А) экологик бошқарув

В) экологик тартибга солиш

С) экологик муросалаш

Е) тўғри жавоб йўқ

19. Экологик экспертиза тўғрисидаги қонун қачон қабул қилинган?

А) 25.05.1997 йилда

В) 25.05.1998 йилда

С) 25.05.1999 йилда

Д) 25.05.2000 йилда

20. Экология ҳуқуқининг махсус қисмида қайси бир ҳуқуқий институтлар кўриб чиқилади?

А) экологик жавобгарлик

В) халқаро экология ҳуқуқи

С) ерларни экологик-ҳуқуқий тартибга солиш

Д) тўғри жавоб йўқ

21. Чикиндилар тўғрисидаги қонун борми?

А) ҳа

В) йўқ

- С) лойиҳаси бор
 D) бекор қилинган
22. Ихтисослаштирилган Экология ҳуқуқи манбаларига қуйидагилар киради?
 A) мулкчилик, ижара, лизинг тўғрисидаги қонунлар
 B) мулкчилик, экологик экспертиза, ижара тўғрисидаги қонунлар
 C) ер, ўрмон, сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисидаги қонунлар
 D) A, B
23. Экологик қонунларни қабул қилади.
 A) Олий Мажлис
 B) Вазирлар Маҳкамаси
 C) Президент
 D) Олий ҳўжалик суди
24. Қизил китоб Экология ҳуқуқининг манбаи бўла оладими?
 A) ха
 B) йўқ
 C) қисман
 D) агарда Олий Мажлисида тасдиқланса
25. Ўзбекистон Республикасининг “Ўрмон тўғрисида”ги қонуни қачон қабул қилинган ?
 A) 1999 йил 15 апрель.
 B) 1996 йил 29 август.
 C) 2000 йил 15 декабрь.
 D) 1993 йил 6 май.
- 26 Экология ҳуқуқи бу..... ?
 A) ҳуқуқнинг мустақил тармоғи.
 B) мустақил ҳуқуқ соҳаси.
 C) Фан, ўқув курси
 D) барча жавоблар тўғри
27. Ўзбекистон Республикасининг “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуни қачон қабул қилинган?
 A) 1996 йил 27 декабр.
 B) 1996 йил 26 декабр.
 C) 1996 йил 25 декабр.
 D) 1996 йил 3 декабр.
- 28 Президент экологик қонунларни бажарилашини
 A) назорат қилади
 B) қузатади
 C) кафолатлайди

D) тартибга солади

29 Экологик-ижтимоий жавобгарлик конунларда ўрнатиладими?

A) йўқ

B) қисман

C) ҳа

D) B, C

30. Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда табиий муҳитни муҳофаза қилишга доир неча модда белгиланган?

A) 30 та

B) 34 та

C) 32 та

D) 36 та

31. Қуйидагилардан қайси бири Атом энергияси бўйича халқаро агентлигининг ваколатига кирмайди?

*A. Ифлослантирувчи моддаларнинг узоқ масофаларга кўчириш

B. Атом электростанцияларни қуриш ва ишлатиш қоидаларини ишлаб чиқиш

C. Атом қурилмалари ва материалларини атроф муҳитга таъсирини баҳолаш

D. Радиацион хавфсизлик меъёрларини белгилаш

32. Иқлимга таъсир этишни чегаралаш тўғрисидаги конвенцияга Ўзбекистон қачондан қўшилган?

A. 1993 йил 14 май

B. 1995 йил 13 октябр

C. 1995 йил 15 июн

D. 1996 йил 7 май

33. Хавфли чиқитларни ташиш ва уларни йўқотиш Базель конвенцияси Ўзбекистон қачондан қўшилган?

*A. 1996 йил 7 май

B. 1997 йил 7 май

C. 1998 йил 7 май

D. 1999 йил 7 май

34. Ҳаво бассейнининг халқаро муҳофазаси йўналишларини кўрсатиш?

A. Иқлим ва об-ҳавога салбий таъсирнинг олдини олиш ҳамда озон қатламини емирилишдан муҳофазалаш

B. Атмосфера ҳавосини назоратлаш ва тозалаш

С. Атмосфера ҳавосини ифлослантиришни давлатлараро тарқалишини олдини олиш ва бартараф қилиш

*Д. Барча жавоблар тўғри

35. И.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48 ва 50-сессияларида сўзлаган нутқларида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишга оид қандай масалани кўтариб чиқди?

*А. Орол денгизининг қуриб бораётганлиги ва унинг оқибати ҳақида

Б. Атом қуролларидан фойдаланишнинг атроф табиий муҳитга зарари ҳақида

С. Озон қатламининг емирилиши ҳақида

Д. Тўғри жавоб йўқ

36. АМГМТ қандай дастурларни мувофиқлаштириб туради?

А. Атмосфера ҳавоси ҳолатининг мониторинги; қуруқликдаги ресурсларни тиклаш

Б. Ифлослантирувчи моддаларнинг узоқ масофаларга кўчириш

С. Инсон саломатлиги; Дунё океанлари

*Д. Барча жавоблар тўғри

37. Ўзбекистон Республикаси АМГМТ дастури бўйича тузилган Иқлимни ўзгариши тўғрисидаги Конвенцияга қачондан бошлаб аъзо ҳисобланади?

*А. 1993 йилдан

Б. 1994 йилдан

С. 1995 йилдан

Д. 1996 йилдан

38. 1996 йил 12-14 ноябрда Тошкент шаҳрида ўтказилган ушбу Иқлимни ўзгариши тўғрисидаги Конвенция бўйича семинар йиғилишида қандай масалалар кўриб чиқилган?

А. Иқлимни ўзгариши тўғрисидаги Конвенция билан Марказий Осиё давлатлари ва нодавлат ташкилотларини таништириш

Б. Конвенцияга қўшилмаган мамлакатларни жалб қилиш

С. Марказий Осиё давлатларига БМТ, хусусан ЮНЕП нинг ёрдам кўрсатиш йўллари аниқлаш

*Д. Барча жавоблар тўғри

39. Халқаро экологик жамғармалар (фондлар)нинг Фаолият юргизиш ва амалий ҳаракат қилиш қўламига кўра қандай турларга ажратиш мумкин?

*А. умумжаҳон, регионал ва регионаларо

- Б. Умумжаҳон ва регионал
- С. регионал ва регионаларо
- Д. умумий ва махсус

40. 1993 йил 4 январда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Марказий Осиё давлат раҳбарларини Қизилўрда учрашувида қандай жамғарма ташкил этилган?

- *А. Оролни қутқариш халқаро жамғармаси
- Б. Экосан
- С. Атроф муҳит жамғармаси
- Д. Тўғри жавоб йўқ

41. Биринчи мартта қачон ва қаерда халқаро миқёсда экологик муаммоларни халқаро ҳуқуқнинг махсус масалалари тоифасига кўтарди.

А. 1914 йил 18 январдаги Франциянинг Париж шаҳрида бўлиб ўтган халқаро конференцияда

*Б. 913 йил 17-19 ноябрда Швейцариянинг Берн шаҳрида бўлиб ўтган халқаро конференцияда

С. 1918 йилда Англиянинг Лондон шаҳрида бўлиб ўтган халқаро конференцияда.

Д. 1948 йил АҚШ нинг Вашингтон шаҳрида бўлиб ўтган халқаро конференцияда.

42. Қайси Халқаро ёшлар Конгрессида экологик муаммоларни хал қилшда ёшларни фаол иштирок асосий вазифалардан бири қилиб белгиланди.

А. 2000 йилда Истамбулда бўлиб ўтган Конгрессда

Б. 1998 йил августда Амстердам шаҳрида бўлиб ўтган Конгрессда

С. 1991 йил декабр ойида Венада бўлиб ўтган Конгрессда

*Д. 1999 йил октябр ойида АҚШнинг Гавайи штатида бўлиб ўтган Конгрессда.

43. 1972 йил БМТ нинг атроф муҳит муаммоларига бағишланган Стокгольм (Швеция) конференциясида қандай Декларация қабул қилинди.

А. Халқаро экологик ташкилотлар фаолияти тўғрисида Декларация қабул қилинди.

Б. Чикиндиларни қайта ишлашга доир халқаро Декларация қабул қилинди.

*С. Халқаро экологик принциплар ва ҳаракатлар режасига доир Декларация қабул қилинди.

Д.БМТ нинг халқаро микёсда Нефт махсулотларни ишлаб чиқариш талаблари тўғрисида Декларация қабул қилинди.

44. Айрим космик фазони ўзлаштиришга оид дастурларни бажарувчи давлатлар, бирлашмалар ва халқаро ташкилотлар томонидан қабул қилинган декларация.

- * А. Космик кемалар орқали зарар етказиш Конвенцияси
- Б. Космик кемалардан фойдаланиш қоидалари Конвенцияси
- С. Атмосферадан фойдаланиш тўғрисида Конвенцияси
- Д. Орбитадан фойдаланиш қоидалари Конвенцияси

45. Радиациявий хавфсизликни таъминлашнинг асосий принциплар берилган қаторни аниқланг?

- * А) нормалаштириш; асослаш;
- Б) минималлаштириш; радиациявий хавфсизликни таъминлаш
- С) асослаш; бартараф этиш;
- Д) нормалаштириш; бартараф этиш;

46. Радиациявий хавфсизликни таъминлаш соҳасидаги давлат назоратини қайси органлар олиб боради?

А) Ўз Рес Вазирлар маҳкамаси; Соғлиқни сақлаш вазирлиги; Ички ишлар вазирлиги;

Б) Ички ишлар вазирлиги; табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси; Фавқулодда вазиятлар вазирлиги;

С) Фавқулодда вазиятлар вазирлиги; табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси; Саноатконтехназорат давлат инспекцияси;

* Д) Давлат божхона кўмитаси; табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси; соғлиқни сақлаш вазирлиги;

47. Радиоактив моддалар деганда нима тушунилади?

А) ўздан ионлаштирувчи нурланиш чиқарувчи ёки чиқаришга қодир бўлган қурилма, ядровий материаллар;

Б) кейинчалик улардан фойдаланиш назарда тутилмайдиган ядровий материаллар;

* С) таркибида белгиланган радиациявий хавфсизлик нормалари ва қоидаларининг энг кам қийматидан ортиқ активликдаги радионуклидлар бўлган ҳар қандай агрегат ҳолатидаги ядровий материалларга тегишли бўлмаган моддалар

Д) нормалар ва қоидаларда белгиланган минимал қийматидан ошадиган ва нурланишга олиб келадиган радиоактив материаллар

48. Ўзбекистон Республикаси “Радиациявий хавфсизлик тўғрисида”ги қонуни қачон қабул қилинган?

А) 31 июл 2000 йил

- Б) 31 август 2001 йил
- *С) 31 август 2000 йил
- Д) 30 август 2001 йил

49. Транспорт воситалари ичида автомобиль транспорт воситларини атроф табиий муҳитга тасири неча фоизни ташкил этади?

- А) 90,95 фоиз,
- Б) 25,30 фоиз,
- *С) 75,80 фоиз,
- Д) 50,60 фоиз,

50. Айрим космик фазони ўзлаштиришга оид дастурларни бажарувчи давлатлар, бирлашмалар ва халқаро ташкилотларнинг табиатга етказилган зарарни қоплашлари кераклиги қайси конвенцияда кўрсатилган?

- *А. Космик кемалар орқали зарар етказиш
- Б. Космик кемалар орқали табиатга зарар етказиш
- С. Космик кемалар орқали табиатга зарар етказилишини тартибга солиш туғрисида
- Д. Туғри жавоб йўқ

ГЛОССАРИЙ

ЭКОЛОГИЯ (юнунча “oikos” – уй, яшаш жойи, яшаш муҳити, “logos” – таълимот) – тирик организмларнинг ўзаро ва уларнинг яшаш муҳити билан бўладиган муносабати ҳақидаги фан бўлиб, нозволюцион тарзда ривожланувчи табиат тизимидаги тирик организмлар ва уларнинг атроф– муҳит билан бўладиган муносабатларига доир қонуниятларни тадқиқ қилади.

АКУСТИК ИФЛОСЛАНИШ ТУРЛАРИ - шовқин, тебраниш, магнит майдонлари ва атроф табиий муҳитга бошқа салбий физикавий таъсир кўрсатиш киради. Атроф табиий муҳитни акустик ифлосланишнинг объекти инсоннинг саломатлиги ва меҳнат қобилияти. Оддий шовқин бошқа физикавий таъсир каби цивилизация давридаги ҳаётни доимий хусусиятларидан бири. Тегишли ҳаёт даражасини таъминлашда маълум бир даражадаги таъсир кўрсатиш зарурий элемент ҳисобланади. Лекин физикавий таъсир кўрсатишнинг йўл қўйиладиган даражадаги меъёрларнинг бузилиши инсонга салбий таъсир кўрсатиб уни касал бўлишига, аклий ва жисмоний меҳнат лаёқатини пасайишига олиб келади ва жиддий асаб, рак, юрак-томир, рухий касалликларга сабаб бўлади. Юқори даражадаги физикавий таъсирда нафақат инсон, балки моддий бойликлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига зарар етказилади. Инсонга шовқин таъсирининг йўл қўйиладиган даражадаги меъёрлари дицебаллда белгиланади. Оддий маиший шовқин 20 дицебалл, шаҳар шовқини 30-40 дицебалл, осмондаги самолётлар учун 50 дицебаллда ўлчанилади. 90 дицебаллга тенг бўлган шовқин инсонда организмда оғриқни вужудга келтиради. Шовқиннинг йўл қўйилган даражадаги меъёрлари Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан санитар норма ва қондаларида ўрнатилади. Шовқинга қарши ҳимоялаш чоралари, шунингдек, қурилиш меъёр ва қондаларида ўз аксини топади. Мазкур қондаларга риоя қилмаслиқ жавобгарлик ҳамда маъмурий олдини олиш (фаолиятни чеклаш ёки тўхтатиб туриш) чораларини қўллашга сабаб бўлади. Инсоннинг ва атроф табиий муҳитнинг шовқиннинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилишнинг яна бир йўналиши бу нишлаб чиқариш жараёнларида ва транспортда экологик тоза, шовқинсиз технологияларни жорий қилиш. Шовқин деганда товушларни қулайлик даражасидан чиқиб кетган товушлари комплекси тушунилиши мумкин. Механик манбаадан вужудга

келадиган мураккаб силкиниш жараёни тушунилади. Шовкин таъсири каби тебриниш дицебалларида ўлчанади.

АНТРОПОГЕН – (грекчада *anthropos*-киши)ўзгарган табиий мухит - кишиларнинг хўжалик фаолияти жараёнида маълум бир ҳудуд ёки теграларда тубдан ўзгарган атроф табиий мухит ҳолати. Бу ҳудуд ёки теграларни келтириб чиқарувчи омиллар мажмуасига қараб - *шаҳар, саноат* ва *аграр* (қишлоқ хўжалиги) теграларига ажратиб олсак бўлади. Бу ҳудуд ва теграларда табиат элементлари (ер, сув, атмосфера ҳавоси...)нинг сон ва сифат кўрсаткичлари, морфологик (ташки) ва морфометрик (ўлчамли) белгилари ўзига хос тарзда намоён бўлади. Масалан, атмосфера ҳавоси атропоген ўзгарган табиий ҳудудларда бошқа кам таъсирланган атроф табиий мухитга нисбатан 10-15 баробар кўпроқ ифлосланган бўлади. Саноат теграларида ҳаво таркибида захарли ис газини (СО)нинг кўпайиши асосан металлургия (30-40%) ва химия саноати (15-20%), транспорт (10-15%) таъсирида юзага келса, шаҳарларда эса ис газини асосан транспорт (60-80%), оғир саноат (15-20%), химия саноати (5-10%) таъсирида юзага келади. Аграр теграларда тупроқларнинг морфологик (кўзга ташланадиган ташки) кўриниши 1-1,5 метр чуқурликгача тубдан ўзгарган ва янги тур ҳосил қилган бўлади. Уларда тупроқ ифлосланиши пестицид, гербицид, азот, фосфор, турли тузлар; шаҳарларда - маиший аҳлат; саноат теграларида - саноат чиқиндилари ҳисобига амалга ошади. Саноат тегралари тоифасига кирувчи атом электростанциялари атрофидаги сув, тупроқ ва атмосфера ҳавосида радиоактив элементлар миқдори шаҳарларга нисбатан бир неча ўн баробар кўп бўлади, лекин ис газининг миқдори электростанция атрофида аграр теграларга тенглашган, шаҳарларга нисбатан эса бир неча ўнлаб баробар кам бўлади.

АТРОФ ТАБИЙ МУХИТНИНГ СИФАТИ - табиатда, табиат ва инсон орасида моддалар ва энергиянинг алмашув жараёнини доимо таъминлаб турувчи ва ҳаётни қайта тиклашни кафолатловчи экологик тизимларнинг ҳолати тушунилади. Атроф табиий мухитнинг сифати табиатнинг ўзи томонидан унга зарарли бўлган моддалардан ўз-ўзини тозалаш, табиий объектларни ўз-ўзини тикланилишини таъминлаш йўли билан амалга оширилади. Табиатда табиий жараёнлар шундай ўтадики, бунда қайсидир объектни якуний маҳсули бошқа объектнинг кўпайиши, ўз-ўзини тиклаши учун хом ашё бўлиб, чиқиндисиз жараён тамойиллари асосида ҳаёт ўтиб боради. Атроф табиий мухитнинг сифати, бу инсоннинг соғлигига,

унинг ҳаётига, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига салбий таъсир кўрсатмайдиган, табиий объектлар ва комплексларнинг сақланишни таъминлайдиган даражадаги барча табиий ресурсларнинг ҳолати демакдир. Бу тушунча орқали биз табиий объектларни бир бири билан ўзаро боғлиқлигини, бирини сифати ўзгарган тақдирда бошқаларга таъсир кўрсатилишини ҳамда уларни инсон саломатлигига таъсир килишини тан оламиз.

БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ – келгуси авлодларнинг эҳтиёжларини хавф – хатарга қўймасдан, ҳозирги даврдаги аҳолининг эҳтиёжларини қониқтирадиган аниқ ривожланиш

КАДАСТР – маълум бир табиий хўжалик ёки бошқа объект муайян турининг географик жойлашуви, ҳуқуқий мақоми, миқдори, сифат тавсифлари ва баҳоси тўғрисидаги янгиланиб туриладиган маълумотлар ва ҳужжатлар тизими (Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонуннинг 3-моддаси). Кадастр тизимида маълум бир табиий объектлардан ҳуқуқий фойдаланиш ҳақидаги тавсияномалар, фойдаланувчилар ва ифлослан-тирувчилар рўйхати, уларни қайта тиклаш чоралари ҳақида тақлифлар ҳамда келажакдаги изланишлар ва бошқа шунга ўхшаш маълумотлар келтирилиши мумкин.

ҚИЗИЛ КИТОБ – бу йўқолган ёки йўқолиш арафасида турган, йўқолиб бораётган, камёб ва камайиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг генофондини сақлаб қолиш мақсадида ташкил этилган маълумотлар рўйхати (реестри). Ушбу китобда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси турларининг қисқача тавсифи, тарқалиши, ўсиш ва яшаш шароити, кўлайиши, ареали (тарқалиш майдони) ва унинг ўзгариши, уларни маданийлаштириш ва хонакилаштириш, муҳофаза этиш чоралари кўрсатилган бўлади.

ЛАНДШАФТ - ўзаро таъсир этувчи табиат ёки табиий ва антропоген компонентлардан, ҳамда пастроқ таксономик табақали мажмуалардан ташкил топган табиий ҳудудий мажмуа. Ландшафтнинг ўзгариши ландшафтнинг ташқи таъсир остида ёки ички ўзгариши давомида янги хусусиятларга эга бўлиши ёки аввалгиларини йўқотиши. Табиат муҳофазасига оид адабиётларда қуйидаги тушунчалар занжирида ўрта мавқени эгаллайди: ландшафтга бўлган таъсир – ландшафтнинг ўзгариши - аҳолининг хўжалик фаолияти ёки саломатлигидаги асоратлар. Ландшафт чегаралари бир-бирига қўшни ландшафтларнинг бўлиниш юзаси, уларнинг сифат ва хусусиятлари алмашилиши ҳамда ландшафтни бошқа ноландшафт тузилмалардан ажратгандек

юзаликлар (мас: ландшафт таркибига кирмайдиган атмосфера ёки литосфера қатламлари). Л.ч.ни аниқлаб олиш ландшафтларни хариталашнинг муҳим элементиدير.

МУҲИТ – теварак-атрофдаги ўзаро боғланишлардаги шарт-шароитлар ва таъсирлар мажмуи. Одатда табиий ва сунъий муҳитлар ажратилади. Табиий муҳитни сув, куёш, шамол, ҳаво, ер, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси каби табиий омиллар мажмуи ташкил этади. Сунъий муҳит инсон томонидан яратилган бўлиб, бунда инсоннинг меҳнат маҳсули этади. Табиий ва сунъий муҳитлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Уларнинг мавжудлигини экологик муҳит тушунчаси ифодалайди. Экологик муҳит табиий ва сунъий атроф-муҳит бўлиб, тирик мавжудотлар субъект ва объект таъсирлар сифатида қатнашиб, таъсирлар сони эса теварак-атрофни саклаб қолиш ёки хавф солиш шароитини келтириб чиқаради. Экологик муҳит муайян экологик тизим ҳисобланиб, уни табиий ва ижтимоий-иктисодий қисмларга ажратиш мумкин.

СИНЭКОЛОГИЯ-(“син” – юнонча “биргаликда”) биогеоценознинг тузилиши ва хоссаларини, айрим ўсимлик ва ҳайвон турларининг ўзаро алоқасини ҳамда уларнинг ташки муҳит билан муносабатини ўрганади. Шунинг учун уни ўзаро алоқадорлар экологияси деб ҳам юритилади.

ТАБИЙ РЕСУРС (ЗАҲИРА) – табиий келиб чикқан ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ва ер ости бойликлари, атмосфера ҳавоси ва сув объектларидан кишиларнинг иктисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ва бошқа ҳаётий зарур эҳтиёжларини қондириш мақсадида ишлатилаётган ёки шу мақсадларга мўлжалланган табиий объектлар.

ТАБИЙ РЕСУРСЛАРДАН ОҚИЛОНА ҲОЙДАЛАНИШ – инсонларнинг хўжалик ва бошқа фаолиятларида табиат бойликларидан уларнинг қайта тикланиш қобилиятини саклаш, модда ва энергия алмашувининг табиий кечувини тўхтатмасдан, заҳираларининг умумий ҳажмини ҳисобга олган ҳолда самарали ҳойдаланиш.

ТАКСА -лотинча “taxatio” сўзидан олинган бўлиб, “нархни белгилаш”, деган маънони англатади. У ўзида айрим ҳайвонот ва ўсимлик дунёси объектларининг белгиланган нархини ўзида ифода этади. Табиатни муҳофаза қилишга йўналтирилган фуқаровий-ҳуқуқий чоралар орасида муҳим ўрин тутиб, етказилган зарарни қоплашнинг мазкур усули асосан, ноқонуний овлаш, балиқ овлаш, ўрмондан ҳойдаланиш қондаларини бузиш каби ҳолатларда кент

қўлланилади. Такса жавобгарлиги ҳайвонот дунёси объектларини ноқонуний фойдаланганлик, шунингдек, ўрмон ресурсларига ҳамда алоҳида табиат объектларига зарар етказилганлик учун қўлланилиши кўзда тутилган, ҳамда зарарнинг киймати ва баҳоси тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда олдиндан белгиланган бўлади.

ТИКЛАНДИГАН (ТУГАМАЙДИГАН) ТАБИИЙ РЕСУРСЛАР – Чекланмаган даражада фойдаланиш имконияти бўлган ресурслар (флористик, фаунистик, гидрологик, ўрмон, космик ва ер объектлари).

ТИКЛАНМАЙДИГАН (ТУГАЙДИГАН) ТАБИИЙ РЕСУРСЛАР – яқин йилларда ёки узок муддат даврида тамом бўладиган ресурслар (масалан, минерал бойликлар – нефть, газ, руда, кўмир ва х.к., айрим турдаги йўқолиб кетган ҳайвонот ва ўсимлик дунёси объектлари).

ЭКОЛОГИК ИНҚИРОЗ бу экологик тизимда модда ва энергия алмашинувининг табиий ҳолатда кечишининг бузилиши ёки модда ва энергиянинг кичик ва катта айланиш жараёнларининг маълум бир босқичдаги узилишидир. Масалан, деҳқончилик маданиятининг фан талаблари даражасида бўлмаслиги, тупрок унумдорлигининг пасайиши ва ундаги микроорганизмларнинг қирилиб кетиши оқибатида ерга тушадиган органик моддаларнинг ўсимлик дунёси учун озуқа бўлган минерал моддаларга айланмаслиги содир бўлади. Натижада тупрок экологияси бузилади ва инкирозли ҳолат юзага келади. Орол денгизининг қуриб бориши натижасида Орол бўйи ҳудудларида иклим ресурслари, тупрок унумдорлиги, атмосфера ҳавоси, ер ости ва ер усти сувлари, ўсимлик ва ҳайвонот оламида рўй бераётган ўзгаришлар ва салбий жараёнлар экологик инкирозга мисол бўла олади. Экологик инкирозли ҳудудларнинг экологик тизимларида модда ва энергия алмашувининг экологик хавфсиз даражада тиклаш жуда мураккаб ва ўта кўп чиқимли тадбирдир. Шунинг учун ҳам экологик хавфнинг олдини олиш чора-тадбирлари *бирламчи*, унга қарши кураш эса *иккиламчи* аҳамият касб этиши даркор.

ЭКОЛОГИК КОМПЛЕКСЛАР -маълум ҳудуддаги экологик тизимларнинг мажмуи ҳисобланади. Яъни, экологик комплекслар ҳудудийлик хоссаси билан тавсифланади. Унга кўра, маълум маконда мавжуд бўлган барча биологик мавжудотлар, улар эгаллаб турган ҳудуд билан биргаликда экологик комплексни ташкил этади. Экологик комплекс музлик, тундра, ўрмон тундраси, тайга, ўрмон, субтропик чўллар, ўрмон чўл, чўл, тропик чўл, ярим дашт, намли субтропик,

саванна, япалоқ баргли ўрмон, тропик нам ўрмон, тоғ, тоғолди ва ҳ.к. худудларда ўзига хос тусда шаклланади.

ЭКОЛОГИК СИЁСАТ – бу субъектларнинг (индивид, гуруҳ, партия, давлат ва б.к.) атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳоли экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ижтимоий– сиёсий, ижтимоий– иқтисодий, маданий– маърифий, ташкилий– ҳуқуқий тусдаги чора– тадбирлари мажмуи.

ЭКОЛОГИК ТАҲДИД – инсоннинг табиатга кўрсатаётган таъсири билан боғлиқ ҳолда табиатнинг инсонга акс таъсири, яъни унинг иқтисодиётига, ҳаётида ҳўжалик аҳамиятига молик бўлган жараёнлар, табиий ходисалар билан боғлиқ (стихияли талофатлар, иқлимнинг ўзгариши, ҳайвонларнинг ялли кўчиб кетиши ва бошқалар) ҳар қандай ходиса.

ЭКОЛОГИК ТИЗИМ – бу биргаликда яшовчи ҳар хил турдаги организмлар ва улар яшашининг шарт– шароитларидир. Улар ўзларини ўраб турган табиий муҳит билан алоқада бўладилар.

ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК – атроф табиий муҳит ҳолатини организмларнинг ҳаётий зарур эҳтиёжларига жавоб бера олиши ёки инсонлар учун соғлом, тоза ва қулай табиий шароитга эга атроф муҳит ҳолати. У атроф-муҳитга салбий антропоген таъсирни камайтиришга йўналтирилган тадбирлар мажмуини амалга ошириш орқали эришилади. Н.Ф. Реймерс экологик хавфсизликка икки хил ёндошган: 1) табиат объектлари, алоҳида инсон ва инсониятнинг бевосита ёки билвосита ҳаётий муҳим элементларини зарарланишларига (ёки бу зарарланишдан келадиган хавфларга) олиб келмайдиган фаолият, вазият ва жараёнлар уйғунлиги; 2) Ер шари ва унинг турли минтақаларида инсониятнинг табиий, иқтисодий-ижтимоий, техноген ва сиёсий тайёргарлиги (жиддий бўлмаган талофатларга мослашиши) даражасида экологик мувозанатни таъминловчи вазият, жараён ва фаолиятлар мажмуаси. Т.Тилляев эса *экологик хавфсизлик*- шахс, аҳоли, саноат ва табиат объектларини ташқи таъсирдан ҳимояланганлик даражасидир, деб изоҳлайди. Лекин муаллиф экологиянинг объекти нафақат инсон, балки барча тирик организмлар бўлиши мумкинлигини инобатга олмаган. У экологик хавфсизликнинг маҳаллий, миллий, регионал ва курравий микёсда, яъни худудийлик хусусиятига ҳам ўз эътиборини қаратмаган. Булардан ташқари, экологик хавфсизлик тургун ҳолатдаги, ўзгармайдиган даража эмас. У доимо ҳаракатда ва ўзгарувчандир.

Бизнинг фикримизча экологик хавфсизлик- *организмлар ва уларнинг яшаш муҳитини табиий ва антропоген омиллар таъсири туфайли турли миқёсда ва тезликда юзага келувчи салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси*. Мазкур тушунчада ҳам экологияга (организмлар ва уларнинг яшаш муҳити), ҳам хавфсизликка (салбий ҳолатлардан сақланганлик даражаси) тегишли бўлган иборалар ифода этилган.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
ҚОНУНИ
27.12.1996 й.
N 353-I**

**АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА
ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДА**

**Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг
27.12.1996 й. 354-I-сон Қарорига мувофиқ амалга
киритилган**

**Мазкур Қонунга қуйидагиларга мувофиқ ўзгартиришлар
киритилган**

**ЎзР 30.08.2003 й. 535-II-сон Қонуни,
ЎзР 10.10.2006 й. ЎРҚ-59-сон Қонуни**

- 1-модда. Атмосфера ҳавоси табиатни муҳофаза қилиш объекти сифатида
- 2-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари
- 3-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари
- 4-модда. Фуқароларнинг ҳаёт учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш ҳуқуқи ва уни сақлаш соҳасидаги мажбуриятлари
- 5-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви
- 6-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар
- 7-модда. Атмосфера ҳавоси сифатининг нормативлари
- 8-модда. Доимий манбалардан атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш нормативлари
- 9-модда. Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативлари
- 10-модда. Кўчма манбалардан атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш нормативлари
- 11-модда. Доимий ифлослантирувчи манбалардан атмосферага ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришни

- ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланишни тартибга солиш
- 12-модда. Атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатишини тартибга солиш
- 13-модда. Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатишни ҳамда ундан фойдаланишни чеклаш, тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш
- 14-модда. Ёкилғи ва ёнилғи-мойлаш материаллари сифатига доир талаблар
- 15-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудига транспорт воситалари ва бошқа катнов воситалари ҳамда қурилмаларини олиб кириш ва уларнинг кириб келиши шартлари
- 16-модда. Транспорт воситалари ва бошқа катнов воситалари ҳамда қурилмаларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш
- 17-модда. Транспорт воситалари ва бошқа катнов воситалари ҳамда қурилмаларини таъмирлайдиган ва уларга техник хизмат кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар олдига қўйиладиган талаблар
- 18-модда. Кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш
- 19-модда. Озон катламига зарарли таъсир кўрсатишнинг олдини олишга доир талаблар
- 20-модда. Минерал хом ашёни қазиб олиш, ташиш ва қайта ишлаш пайтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир талаблар
- 21-модда. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини жойлаштириш ёки кўмиб ташлашга доир талаблар
- 22-модда. Атмосфера ҳавосининг ҳолатига таъсир кўрсатувчи корхоналар, иншоотлар, транспорт магистраллари ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш ва фойдаланишга топшириш
- 23-модда. Қашфиётлар, ихтиролар, саноат намуналарини, техника ва технологияларни жорий этиш пайтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя этиш
- 24-модда. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари
- 25-модда. Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлик учун компенсация тўловлари
- 26-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш
- 27-модда. Атмосфера ҳавоси мониторинги

28-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан назорат
29-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги
қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик
30-модда. Халқаро шартномалар

**1-модда. Атмосфера ҳавоси табиатини муҳофаза қилиш
объекти сифатида**

Атмосфера ҳавоси табиий ресурсларнинг таркибий қисми бўлиб,
у умуммиллий бойлик ҳисобланади ва давлат томонидан муҳофаза
қилинади.

**2-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш
тўғрисидаги қонун ҳужжатлари**

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун
ҳужжатлари ушбу Қонун ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа
қонун ҳужжатларидан иборатдир.

Қорақалпоғистон Республикасида атмосфера ҳавосини муҳофаза
қилиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикасининг
қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

**3-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш
тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари**

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун
ҳужжатларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

атмосфера ҳавосининг табиий таркибини сақлаш;

атмосфера ҳавосига зарарли кимёвий, физикавий, биологик ва
бошқа хил таъсир кўрсатилишининг олдини олиш ҳамда камайтириш;

давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат
бирлашмалари ва фуқароларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза
қилиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш.

**4-модда. Фуқароларнинг ҳаёт учун қулай атмосфера
ҳавосига эга бўлиш ҳуқуқи ва уни сақлаш соҳасидаги
мажбуриятлари**

Фуқаролар ҳаёт ва соғлиқ учун қулай атмосфера ҳавосига эга
бўлиш, атмосфера ҳавосининг ҳолати ҳамда уни муҳофаза қилиш
юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида ўз вақтида ва
ишончли ахборот олиш, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи
моддалар ва биологик организмлар чиқарилиши ҳамда физикавий

омилларнинг атмосферага зарарли таъсир кўрсатиши орқали ўзларининг саломатлигига ҳамда мулкига зиён етказилган ҳолларда зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Фуқаролар атмосфера ҳавосини авайлашлари, унинг ифлосланишига, камайишига ва унга физикавий омиллар зарарли таъсир этишига олиб келувчи ҳаракатларни қилмасликлари шарт.

5-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари амалга оширадilar.

6-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар атмосфера ҳавосини муҳофаза илиш тартибини, унинг ҳолати устидан назорат усулларини аниқлаб беради, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича ўзга талабларни белгилайди.

Инсон учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар (санитария нормалари) Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланади.

Атроф табиий муҳит объектлари учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлимни ва озон қатламини сақлаш соҳасидаги стандартлар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тасдиқланади.

7-модда. Атмосфера ҳавоси сифатининг нормативлари

Атмосфера ҳавосининг ҳолатини баҳолашда Ўзбекистон Республикаси ҳудуди учун атмосфера ҳавоси сифатининг қуйидаги ягона нормативлари белгиланади:

атмосфера ҳавосида ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларнинг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйиладиган даражада тўпланиши;

физикавий омиллар атмосфера ҳавосига акустик, электромагнит, ионлаштирувчи ва бошқа хил зарарли таъсир кўрсатишининг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйиладиган даражалари.

Қонун ҳужжатларида айрим минтақалар учун атмосфера ҳавоси

сифати нормативларига нисбатан оширилган талаблар белгилаб қўйилиши мумкин.

Атмосфера ҳавоси сифати нормативлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

8-модда. Доимий манбалардан атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш нормативлари

Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқаришнинг ҳамда унга физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари атмосфера ҳавосига чиқиндилар чиқарувчи ёки зарарли физикавий таъсир кўрсатувчи ҳар бир доимий манба учун ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар ва физикавий таъсир кўрсатиш омилларининг ҳар бири бўйича белгиланади.

Ҳавони ифлослантирувчи доимий манбалардан атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқаришнинг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари ҳамда унга физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари корхоналар, муассасалар, ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилади ва тегишинча Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланади.

Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришнинг йўл қўйиладиган доирадаги нормативларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан, атмосфера ҳавосига физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби эса - Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан белгилаб қўйилади.

9-модда. Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативлари

Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативлари атмосфера ҳавосининг табиий таркиби ўзгаришига олиб келмайдиган даражада белгиланади.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативлари корхоналар, муассасалар, ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилади ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан

тасдикланади.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш нормативларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан белгилаб қўйилади.

10-модда. Кўчма манбалардан атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш нормативлари

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаб чиқариладиган ва фойдаланиладиган кўчма манбалар учун ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддалар ва улар физикавий омилларининг атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш нормативлари белгиланади. Бу нормативларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби тегишинча Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан белгилаб қўйилади.

11-модда. Доимий ифлослантирувчи манбалардан атмосферага ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришни ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланишни тартибга солиш

Доимий ифлослантирувчи манбалардан атмосферага ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришга ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланишга Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан бериладиган рухсатнома асосида йўл қўйилади.

12-модда. Атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатишнинг тартибга солиш

Атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатиши йўл қўйиладиган тегишли даражадан ошмаслиги зарур.

Атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатишига қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан бериладиган рухсатнома асосида йўл қўйилиши мумкин.

13-модда. Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатишни ҳамда ундан фойдаланишни чеклаш, тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш

Атмосферага ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқариш, унга физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатиши ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланишга доир рухсатномаларда

назарда тутилган шартлар ва талабларни бузиш билан боғлиқ фаолият маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан уларнинг ваколат доирасида қабул қилган қарорига кўра чекланиши, тўхтатиб қўйилиши, зарарли таъсир кўрсатиш сабабларини бартараф этиш мумкин бўлмаган тақдирда эса - тугатилиши мумкин. Тадбиркорлик субъектларининг фаолиятини чеклаш, тўхтатиб қўйиш (фавқулодда вазиятлар, эпидемиялар ҳамда аҳолининг ҳаёти ва саломатлиги учун бошқа реал хавф юзага келишининг олдини олиш билан боғлиқ ҳолда ўн иш кунидан кўп бўлмаган муддатга чеклаш, тўхтатиб қўйиш ҳоллари бундан мустасно) ёки тугатиш суд тартибида амалга оширилади. (ЎЗР 10.10.2006 й. ЎРҚ-59-сон Қонуни таҳриридаги жумла)

14-модда. Ёқилғи ва ёнилғи-мойлаш материаллари сифатига доир талаблар

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фойдаланиладиган ёқилғи ва ёнилғи-мойлаш материалларининг барча турлари Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан келишилган стандартлар талабларига мос бўлиши лозим.

15-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудига транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини олиб кириш ва уларнинг кириб келиши шартлари

Транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмалари кўрсатадиган салбий таъсир ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддалар миқдорига ва улар физикавий омилларининг зарарли таъсир кўрсатишига доир Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қиладиган нормативлардан ошмаган тақдирдагина Ўзбекистон Республикаси ҳудудига бу воситалар ва қурилмаларни олиб киришга ва уларнинг кириб келишига йўл қўйилади.

16-модда. Транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш

Ишлатилган газлар чиқариб юборилганида улардаги ифлослантирувчи моддаларнинг миқдори ёки улар физикавий омилларининг зарарли таъсир кўрсатиши нормативлардан юқори бўлган транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда

қурилмаларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш тақиқланади.

Транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларининг эгалари ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддаларнинг миқдори ва улар физикавий омилларининг зарарли таъсир кўрсатиши нормативларига риоя қилинишини таъминлашлари шарт.

17-модда. Транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини таъмирлайдиган ва уларга техник хизмат кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар олдига қўйиладиган талаблар

Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатувчи транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини таъмирлайдиган ва уларга техник хизмат кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддалар миқдорининг ҳамда улар физикавий омиллари зарарли таъсир кўрсатишининг нормативларга мувофиқлигини текшириш ва тартибга солиб туришни таъминлайдилар.

18-модда. Кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш

Кимёвий моддаларни ишлаб чиқарувчи ёки улардан фойдаланувчи корхона ва ташкилотлар бундай моддаларнинг атмосфера ҳавосида йўл қўйиладиган даражада тўпланиш нормативларини, уларни назорат қилиш усуллари ва экологик-токсикологик паспортларини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги белгилаган тартибда ишлаб чиқадилар.

Ишлатиш тақиқланган ва ишлатишга яроқсиз бўлиб қолган кимёвий моддаларни зарарсизлантириш Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги берадиган рухсатнома асосида амалга оширилади.

Кимёвий моддаларни ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаси, уларнинг ўсишини тезлаштирувчи омил, минерал ўғит ва бошқа препаратлар сифатида фақат ердан туриб ишлатишга йўл қўйилади. Қишлоқ хўжалиги экинларига кимёвий моддалар билан ишлов бериш қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда амалга оширилади.

19-модда. Озон қатламига зарарли таъсир кўрсатишнинг олдини олишга довр талаблар

Таркибида озонни бузувчи моддалар бўлган буюмлардан фойдаланувчи ва уларни таъмирловчи корхоналар, муассасалар ҳамда ташкилотлар бундай моддалар ҳисобга олинишини ва улар озон учун хавфсиз моддалар билан алмаштирилишини таъминлашлари лозим.

20-модда. Минерал хом ашёни қазиб олиш, ташиш ва қайта ишлаш пайтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга довр талаблар

Минерал хом ашёни қазиб олиш, ташиш ва қайта ишлаш атмосфера ҳавосини ифлослантиришнинг олдини олиш ёки ифлослантириш даражасини камайтириш қондаларига риоя қилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси билан келишилган усулларда амалга оширилиши шарт.

21-модда. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини жойлаштириш ёки кўмиб ташлашга довр талаблар

Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манба бўлиши ёки ҳавога бошқа тарзда зарарли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган техноген ҳосилаларни аҳоли пунктлари ҳудудида ёки уларга яқин ерларда жойлаштириш тақиқланади.

Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манба ҳисобланадиган ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари қайта ишланиши, тозаланиши, дезодорация қилиниши ёки махсус полигонларда сақланиши зарур, бундай полигонларнинг жойи маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг рұхсати билан белгиланади.

22-модда. Атмосфера ҳавосининг ҳолатига таъсир кўрсатувчи корхоналар, иншоотлар, транспорт магистраллари ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш ва фойдаланишга топшириш

Корхоналар, иншоотлар, транспорт магистраллари ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш ва

фойдаланишга топшириш, ишлаб турган технология жараёнлари ва асбоб-ускуналарни такомиллаштириш ҳамда янгиларини жорий этиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя қилган ҳолда амалга оширилиши шарт.

Атмосфера ҳавосининг ҳолатига таъсир кўрсатувчи корхоналар, иншоотлар, транспорт магистраллари ва бошқа объектларни қуриш жойларини белгилаш, уларни қуриш ҳамда қайта қуриш лойиҳалари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги билан келишиб олинади.

23-модда. Кашфиётлар, ихтиролар, саноат намуналарини, техника ва технологияларни жорий этиш пайтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя этиш

Атмосфера ҳавосининг ҳолатига, иқлимга ва озон қатламига зарарли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган кашфиётлар, ихтиролар, саноат намуналарини жорий этишни, техника, технологиялар, асбоб-ускуналар, хом ашё ва материаллардан, ёқилгидан фойдаланишни ҳамда тайёр маҳсулот чиқаришни сертификатсиз ёки унда белгиланган кўрсаткичдан четга чиққан ҳолда амалга оширишга йўл кўйилмайди.

24-модда. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари

Фаолияти атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар, иссиқхона газлари ва озонни бузувчи моддалар чиқариш ҳамда атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатиши билан боғлиқ бўлган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар қуйидагиларни бажаришга мажбурдирлар:

атмосферага чиқарилган чиқиндиларни тозалаш ва зарарли физикавий таъсирни камайтириш учун иншоотлар, асбоб-ускуналар ва аппаратуралардан, шунингдек улар устидан назорат қилиш воситаларидан фойдаланиш қоидаларига риоя қилиш;

хўжалик объектлари теварагида санитария-муҳофаза зоналари барпо этиш;

чиқиндилар чиқаришни ҳамда зарарли физикавий таъсирни камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

чиқариладиган чиқиндилар ҳамда физикавий омиллар зарарли

таъсирининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативларига риоя қилиш устидан назорат ўрнатиш, уларнинг ҳисобини юритиш ва белгиланган тартибда статистика ҳисоботини тақдим этиш;

энергияни тежайдиган технологияларни жорий этиш, ёқилғи-энергетика ресурсларини тежаш, экологик жиҳатдан тоза энергия манбаларидан фойдаланиш чора-тадбирларини кўриш;

метеорология шароитлари ноқулай келиши кутилаётганлиги муносабати билан атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришни камайтириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан келишилган ҳолда чора-тадбирлар кўриш;

корхоналар ва транспорт коммуникацияларининг таъсир доирасида атроф-муҳитга ҳамда аҳоли саломатлигига зарарли таъсир кўрсатилишини баҳолаш;

кучли таъсир этувчи заҳарли моддалар ҳамда буғланувчи бирикмаларни сақлаш, улардан фойдаланиш ва улардан бўшаган идишларни зарарсизлантириш шартларига риоя қилиш;

атмосферага бирваракайига ва авария туфайли чиқиндилар чиқиши, яширин хавfli вазиятлар юзага келишининг олдини олиш, шунингдек атмосфера ҳавосининг чегаралараро ифлосланишини камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

чиқиндиларни йўқ қилишни таъминлаш ҳамда улар тўпланиб қолганида ва қайта ишланаётганида атмосфера ҳавосини ифлослантиришнинг олдини олиш чора-тадбирларини кўриш.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш чора-тадбирларини бажариш тупроқ, сув ва атроф табиий муҳитнинг бошқа объектлари ифлосланишига олиб келмаслиги лозим.

25-модда. Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлик учун компенсация тўловлари

(ЎЗР 30.08.2003 й. 535-II-сон Қонуни таҳриридаги модда номи)

Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлик учун компенсация тўловлари корхоналар, муассасалар ва ташкилотлардан конун ҳужжатларида белгилаб қўйиладиган тартибда ва миқдорларда ундириб олинади. (ЎЗР 30.08.2003 й. 535-II-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларни ва биологик организмларни чиқарганлик, унга физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатганлиги ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланганлик

учун компенсация тўловлари тўлаш корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни ҳавони муҳофаза қилиш чора-тадбирларини бажаришдан ва етказилган зарарни қоплаш мажбуриятидан озод этмайди. (ЎзР 30.08.2003 й. 535-II-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

26-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш

Қуйидагилар давлат томонидан ҳисобга олинishi зарур:

атмосфера ҳавосининг ҳолатига зарарли таъсир кўрсатаётган ёки зарарли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган объектлар;

фойдаланилаётган атмосфера ҳавосининг ҳажмлари;

атмосфера ҳавосига чиқарилаётган ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар, иссиқхона газлари ва озонни бузувчи моддаларнинг турлари ва миқдори;

атмосфера ҳавосига физикавий омиллар кўрсатадиган зарарли таъсирнинг турлари ва ҳажмлари.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартибда ягона тизим бўйича амалга оширилади.

27-модда. Атмосфера ҳавоси мониторинги

Атмосфера ҳавосининг ҳолатини кузатиш, у ҳақдаги ахборотни тўплаш, умумлаштириш, таҳлил этиш ва истикболни белгилаш атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги ягона тизими бўйича қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

28-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан назорат

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан, шунингдек махсус ваколат берилган давлат органлари томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан назорат қилиш бўйича махсус ваколат берилган давлат органларидир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан идоравий, ишлаб

чиқариш ва жамоат назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

29-модда. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш оқибатида етказилган зарар ўрнини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қоплашлари шарт. Зарар ўрнини қоплаш айбдорларни қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишдан озод этмайди.

30-модда. Халқаро шартномалар

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида ушбу Қонунда назарда тутилганидан ўзгача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

**Ўзбекистон Республикасининг
Президенти
Ўзбекистон Республикаси
Олий Мажлисининг Ахборотномаси,
1997 йил, № 2, 52-модда**

И.Каримов

Фойдаланилган ва тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иктисод, сиёсат, мафкура. - Т. 1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан колсин. - Т. 2. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. - Т. 3. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. - Т. 4. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 349 б.
5. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. - Т. 5. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор таракқиёт йўлида: - Т. 6. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан кураимиз. - Т. 7. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 410 б.
8. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. - Т. 8. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 528 б.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 432 б.
10. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. - Т. 10. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик таракқиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. - Т.11. - Тошкент: Ўзбекистон, 2003. - 320 б.
12. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлик ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ. - Т.12. - Тошкент: Ўзбекистон, 2004. - 400 б.
13. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. - Т.13. - Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.
14. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. - Т.14. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006 – 280 б.
15. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. - Т.15. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007 – 320 б.
16. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иктисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида.Т.16.– Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 366 б.
17. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор

ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз.Т.17. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 280 б.

18. Каримов, Ислом Абдуганиевич Жахон инкирозининг окибатларини енгиш, мамлакатни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасида кўтариш сари. / И.А.Каримов, - Тошкент.: Ўзбекистон, 2010. – Т.18. 264 б.

19. Каримов, Ислом Абдуганиевич Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. / И.А.Каримов, - Тошкент.: Ўзбекистон, 2011. – Т.19. 360 б.

20. Каримов И.А. “Баркамол авлод йили” давлат дастури. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 80 б.

21.Каримов И.А. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 19 йиллигига бағишланган тантаналар маросимидаги табрик сўзи. //Халқ сўзи. 2010 йил 1сентябрь

22.Каримов И.А.Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг БМТ Саммити Минг йиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисдаги нутқи. //Халқ сўзи. 2010 йил 22 сентябрь

23.Каримов И.А. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” 2010 йил 12 ноябрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 56 б.

24.Каримов И.А.Инсон манфаати,ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш-бизнинг бош мақсадимиздир.Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси.// Инсон ва қонун, 2012 йил 8 декабрь.

Норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012.

2. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. – 1998. –№ 5-6. 82 – мода.

3. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Тошкент: Адолат, 2011. -

4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. -Тошкент: Адолат, 2011.

5. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. - Тошкент: Адолат, 2011.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Маъмурий жавобгарлик тўғрисида”ги кодекси. Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. - Тошкент: Адолат, 2011.

7. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2010.

8. Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. – 1993. – № 1. – 37-модда.

9. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ер кадастри тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. – 1998. – № 9. – 165-модда.

10. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат кадастрлари тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. – 2001. – № 1–2. – 18-модда.

11. Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш Ахборотномаси. - 1993. - №5. - 221-модда.

12. Ўзбекистон Республикасининг “Ўсимлик дунёсини муҳофаза этиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 1998. - №1. - 12-модда.

13. Ўзбекистон Республикасининг “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 1998. - №1. - 14-модда.

14. Ўзбекистон Республикасининг “Ўрмон тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 1999. - №5. - 122-модда.

15. Ўзбекистон Республикасининг “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 1997. - №2. - 52-модда.

16. Ўзбекистон Республикасининг “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги қонуни (янги таҳрири). // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 2003. - №1. - 5-модда.

17. Ўзбекистон Республикасининг “Чикиндилар тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 2002. - №4-5. - 72-модда.

18. Ўзбекистон Республикаси “Сугурта фаолияти тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 2002. № 4-5. - 68-модда.

19. Ўзбекистон Республикаси “Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисида”ги Низом. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. – 1996. – № 5–6. – 70-модда.

Ўзбекистон Республикасининг Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонуни (Янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, №1, 5-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2007 й. №50-51, 512-модда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Саноатда, қончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси фаолиятини янада такомиллаштириш тўғрисидаги қарори. //Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами, 2008, №5, 25-модда

20. “Озон қатламини сақлаш”. Бутун жаҳон муаммоси, 1990.

21. Озон қатламини емирилишини илм-фанга асосланиб баҳолаш. 1994. 47-сон маъруза. Йўл-йўриқ кўрсатадаган яқун.

22. “Озон қатламини ҳимоя қилиш тўғрисида” Вена конвенцияси томонлари бўлган мамлакатлардан озон бўйича ўтказилган тадқиқотлар раҳбарлари Тўртинчи кенгаши маърузалари. Женева, 1999.

23. Таълим бериш қўлланмаси. ЮНЕП. Совутиш асбоб-ускуналарига хизмат кўрсатишдаги энг яхши тажриба. I боб. Озон қатламини камайиб кетиши: сабаблар ва натижалар. Тошкент. 2001.

24. Алиханов Б.Б, Лим В.П, Ахмедов Н.А, ва бошқалар “Қўриқхоналар ва миллий боғлар” Тошкент: 2005.

25. Ахмедов Т. Иқлим ўзгаришлари: дунё ҳамжамияти ўтиборида. //Жамият, 2012 йил, 30 ноябрь

26. Бўронов Ю. Иқлим ўзгаришлари: тилсим ва ечим. // Халқ сўзи, 2008 йил 6 ноябрь.

27. Бринчук М.М. Правовая охрана атмосферного воздуха. М.,

1985. С.5.

28. Баратов П. “Табиатни муҳофаза қилиш” Тошкент. Ўқитувчи. 1991.

29. Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш: Олий ўқув юртлари учун Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 240.

30. Эргашев А., Эргашев Т. Агроекология. Дарслик. – Тошкент: Ёшлар матбуоти, 2006. – Б. 534.

31. Саидов А.Х. Халқаро ҳуқуқ. Дарслик. – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2001, 223-бет

32. Содиков Д. Онажоним – табиат // Халқ сўзи, 2008 йил, 23 июль.

33. Сайхун С. Табиатга муносабат // Ўзбекистон овози, 2008 йил, 5 июнь.

34. Холмўминов Ж.Т., Маллаев Н. Табиат ёрдамга муҳтож. Природа требует защиты // Сельское хозяйство Узбекистана. 1991. № 1. – Б. 39-40.

35. Холмўминов Ж.Т. Табиат ва муҳофаза // Ҳаёт ва қонун. 1998. № 12. – Б. 49-51.

36. Холмўминов Ж.Т., Мирзаев Т. Экология ва ҳуқуқ // Фан ва турмуш. 1998. № 6. – Б. 16-17.

37. Холмўминов Ж.Т. Экология ва қонун.-Тошкент: “Адолат”, 2000.- 352 б.

38. Холмўминов Ж.Т. Экологик қонун талабларини бузганлик учун фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2001. №2, 17-20 б.

39. Холмўминов Ж.Т. Экология муаммолари: кеча, бугун, эртага // Муҳофаза. 2004. № 3-4. – Б. 20-21.

40. Холмўминов Ж.Т., Маллаев М.Р. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш, Ўқув қўлланма, Тошкент, ИИВ Академияси, 2004, 93 бет.

41. Холмўминов Ж.Т. Ресурслардан оқилона фойдаланиш // Муҳофаза. 2004. №2. 20-21 бетлар.

42. Холмўминов Ж.Т. Хавф билан ёнма-ён // Муҳофаза. 2005. № 1. 20-21 бетлар.

43. Холмўминов Ж.Т. Ёшларга экологик-ҳуқуқий тарбия бериш ва шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари. // Фалсафа ва ҳуқуқ, 2006. №3, 65-67 бетлар.

44. Холмўминов Ж.Т. Сохранив небо, защитит себя // Вестник Высшего Хозяйственного суда Республики Узбекистан. 2008. № 9. –

С. 83-85.

45. Холмўминов Ж.Т. Табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий муаммолари. Тошкент, Фалсафа ва ҳуқук, 2009, 240 бет.

46. Холмўминов Ж.Т. Экологическое законодательство Республики Узбекистан и международный опыт Европейского Союза. Тошкент, 2009, 330 стр.

47. Холмўминов Ж.Т. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ва озон қатлами бузилиши олдини олишнинг халқаро ҳуқуқий асослари // Фалсафа ва ҳуқук. 2009. № 2.14-17 бетлар.

48. Холмўминов Ж.Т. Аҳоли соғлигини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий асослари. //Соғлом авлод учун, 2009, № 4, 8-13 бетлар.

49. Холмўминов Ж.Т. Инсон ва фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини кафолатлашнинг халқаро-ҳуқуқий асослари //“Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқук: фалсафий ва ҳуқуқий масалалари” Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент-2009. 30-35 бетлар.

50. Холмўминов Ж.Т. Ёшлар тарбиясида экологик-ҳуқуқий, валеологик ва акмеологик ёндашув. Т.: Турон-Иқбол, 2010. 80 б.

51. Холмўминов Ж.Т. Экология ва ҳаёт: қонунчиликни такомиллаштириш масалалари. –Т: ЎзРФА ФҲИ, 2010. 210 б.

52. Холмўминов Ж.Т. Реализация конвенции по охране использованию трансграничных водотоков. //Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари Ахборотномаси. 2010, №1. С.24-28

53. Холмўминов Ж.Т. Баркамол авлодни тарбиялашда экология, валеология ва акмеология фанларининг ҳуқуқий аҳамияти” //Баркамол авлод тарбиясининг маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий, экологик, валеологик, акмеологик ва иқтисодий масалалари. Илмий-амалий конференция. Т.: Фалсафа ва ҳуқук, 2010 йил, 26 март. 93-96-бетлар.

54. Холмўминов Ж.Т. Баркамол авлодни шакллантиришда экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбиянинг ўрни. //“Ҳуқуқий тарбия – баркамол авлодни шакллантиришнинг муҳим омили” мавзuidaги Республикаси илмий-амалий конф.материаллари. Тошкент: ТДЮИ, 2010 (18 май). 46-51- бетлар.

55. Холмўминов Ж.Т. Экология ва ёшлар. //Тошкент оқшоми, 2010 йил 4 июнь.

56. Холмўминов Ж.Т. Экологик муҳофазанинг айрим масалалари. // Арбитраж ва ҳуқук, 2010 йил 11 август.

57. Холмўминов Ж.Т. Инсоннинг асосий бузилмас ҳуқуқларига мос равишда. (Фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини муҳофаза қилишнинг айрим масалалари.) // Соғлом авлод учун, 2011. №10. 12-15-б.

58. Холмўминов Ж.Т. Экология на экология ҳуқуқи фанларини ўқитишни такомиллаштириш масалалари. // “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси – ёш олимлар илмий тадқиқотларини юксалтириш асоси”. Тошкент: Академия, 2011. 14-17-б.

59. Холмўминов Ж.Т. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг экологик ҳуқуқларини химоя қилиш масалалари. // Т., Научные исследования в сфере прав и свобод человека: состояние и перспективы. Тошкент, Фан ва технология, 2011, 58-67-стр.

60. Холмўминов Ж.Т. Табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий кафолати. // Жамият, 2011 йил 25 март.

61. Холмўминов Ж.Т. Значение Конвенции о трансграничном загрязнении воздуха на большие расстояния для Республике Узбекистан. // Ж. Философии и права. 2012. №1. 61-63 стр.

62. Холмўминов Ж.Т. Оилада экологик ҳуқуқий таълим ва тарбияни олиб бориш ва уни узлуксизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари. // ТДЮИ Ахборотномаси, 2012, №1. 73-77 б.

63. Холмўминов Ж.Т. Экология ҳуқуқи фани: илмий изланишлар ва соҳа истиқболи. // Ҳуқук ва бурч, 2012 №9, 52-53 б.

64. Холмўминов Ж.Т. Экологик назорат – табиатни муҳофаза қилишнинг кафолатидир. // Жамоатчилик назорат ва унинг шакллари: Илмий назарий жиҳатлари. Илмий амалий-семинар материаллари. Тошкент. ТДЮИ. 2012, 15 ноябрь.

65. Холмўминов Ж.Т. Экологик муаммолар ечими: табиатни муҳофаза қилишнинг конституциявий асослари. // Инсон ва қонун, 2012, 31 январь

66. Холмўминов Ж.Т. Келажакка муҳим одим. (15 апрел халқаро Экологик билимлар куни) // Жамият, 2012, 13 апрель

67. Холмўминов Ж.Т. Конституция ва экологик қонунчилик. // Жамият 2012. 23 ноябрь.

68. Ражабов Н.Ш. Экологик меъёрлашнинг ҳуқуқий муаммолари: Монография. Масъул муҳаррир М.Б. Усмонов.-Тошкент: ТДЮИ,

2007.-142 б.

69. Маматқулов Р. Табиатни соф саклаш – одамни асраш демак // Ўзбекистон овози, 2008 йил 22 май.

70. Мухаммаджонов Р.С “Шаҳар ҳавоси муҳофазага муҳтож”. Ўзбекистон экологик хабарномаси. №3. 1997.

71. Намозов Ф.С. Ўзбекистон Республикасида ўрмонларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни такомиллаштиришнинг ҳуқуқий муаммолари – Т., ТДЮИ 2008.

72. Отабоев Ш., Набиев М. Инсон ва биосфера. Т., 1995.

73. Ражабов Н.Ш. Экологик меъёрлашнинг ҳуқуқий муаммолари // Ж. Давлат ва ҳуқуқ. ТДЮИ. 2004. №

74. Турсунов Х. “Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш” Тошкент. 1997.

75. Тўхтаев А. “Экология” Тошкент. Ўқитувчи. 1998 .

76. Тўхтаев А., Хайдарова Х., Сидиқов Ю. “Экология алифбоси”. Тошкент.2004.

77. Усмонов М.Б. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш муаммолари. // Ж. Қонун ҳимоясида, 2004. № 7.

78. Ўзбекистон Республикаси Қизил Китоби. II-жилд. Ўсимликлар. Тошкент. 1984.

79. Ўзбекистон Республикаси Қизил Китоби. I-жилд. Ўсимликлар. Тошкент. 1998.

80. Ўзбекистон Республикаси Қизил Китоби. II-жилд. Ҳайвонот олами. Тошкент. Chino ENK. 2003.

81. Экология ҳуқуқи. Дарслик. Усмонов М.Б., Рустамбоев М.Х., Холмўминов Ж.Т. ва бошқалар. Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси. Адабиёт жамғармаси, 2001. -92-118.

82. Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида Миллий маъруза (1988-2007 йиллар). Б.Б. Алихонов умумий таҳрири остида. - Тошкент:2008

83. Экология қонунчилигини такомиллаштириш муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. - Тошкент: ТДЮИ, 2004. - 304 б.

84. Ер қонунчилигини такомиллаштириш муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. - Тошкент: ТДЮИ, 2005. - 243 б.

85. Правовое регулирование пользования и охраны водных и рыбных ресурсов Республики Узбекистан. Материалы круглого стола. - Ташкент: ТГЮИ, 2006. - 130 с.

86. Экологик конунчиликни қўллаш механизмини такомиллаштириш муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. - Тошкент: ТДЮИ, 2007. - 258 б.

87. Сув ҳукуки. Дарслик. Ю.ф.д., проф. Ж.Т.Холмўминовнинг умумий таҳрири остида. -Т.: ТДЮИ, 2011. - 338 б.

88. Ўрмон ҳукуки. Дарслик. Ю.ф.д., проф. Ж.Т.Холмўминовнинг умумий таҳрири остида. -Т.: ТДЮИ, 2011. - 218 б.

89. Горное право. Учебник для магистрантов обучающихся по специальности 5А380106 – Сельскохозяйственное право, земельное, водное, лесное и горное право; экологическое право. Коллектив авторов. Рустамбаев М.Х., Холмунинов Ж.Т., Усмонов М.Б. и др. /Ответственный ред-р. Усмонов М.Б., Холмунинов Ж.Т., Умаров Д.М. -Т: ТГЮИ. 2011. -336 стр. (21 п.л.)

Экологик календарь

Табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муҳим саналар

1. 11 январь – Қуриқхона ва миллий парклар куни.
2. 2 февраль – Халқаро сув ботқоқликлари куни.
3. 19 февраль – Халқаро денгиз сут эмизувчиларини муҳофаза қилиш куни.
4. 14 март – Халқаро тўғонларга қарши ҳаракат қилиш куни.
5. 21 март – Халқаро Она сайёра куни
6. 21 март – Халқаро ўрмон куни.
7. 22 март – Халқаро оби-хаёт куни. Бутунжаҳон сув куни.
8. 23 март – Бутунжаҳон метериология куни.
9. 29 (30) март – Ерни муҳофаза қилиш куни.
10. 1 апрель – Халқаро қушлар куни.\1906.\
11. 7 апрель – Халқаро соғлиқни сақлаш куни.
12. 15 апрель – Халқаро экологик билимлар куни.
13. 18 – 22 апрель – Парклар паради.
14. 22 апрель – Халқаро оламни асраш куни.\1990\
15. 22 апрель – Халқаро ерни муҳофазалаш куни.\1992\
16. 19-24 апрель Боғлар куни.
17. 24 апрель – Бутундунё лаборатория ҳайвонларини муҳофаза қилиш куни.
18. 28 апрель – Кимёвий хавфсизлик куни.
19. 3 май – Қуёш куни.
20. 12 май – Экологик таълим куни.
21. 15 май – Халқаро иқлим куни.
22. 15 май – Кичик дарё ва ҳавзаларни ҳимоялаш куни
23. 22 май – Халқаро биохилма – хиллик куни.\2000\
24. 5 июнь – Бутунжаҳон атроф муҳитни муҳофаза қилиш куни.\1972\
25. 8 июнь – Бутунжаҳон океанлар куни.
26. 15 июнь – Юннат ҳаракатининг ташкил топган куни.
27. 17 июнь – Умумжаҳон чўлланиш ва қургўқчиликка қарши кураш куни.\1994\
28. 11 июль – Халқаро аҳоли куни.
29. 11 июль – Балиқ тутишга қарши тадбирлар куни
30. 2 август – Кийик (буғу) куни.
31. 6 август – Ядро қуролларини қўллашни тақиқлаш куни.

32. Сентябрьдаги ҳафта – Бутунжаҳон “Сайёрамизни чиқиндилардан тозалаймиз” тадбири
33. 15 сентябрь – Бутунжаҳон тинчлик куни
34. 15 сентябрь – Ўрмон куни.
35. 16 сентябрь – Халқаро озон катламини муҳофаза қилиш куни.\1994\
36. 17 сентябрь – Халқаро кўршапалаклар кечаси куни.
37. 21 – 27 сентябрь – “Биз оламни тозалаймиз” ҳафталиги.
38. 22 сентябрь – Бутунжаҳон автомобиллардан холи кун.
39. 26 сентябрь – Бутунжаҳон денгизлар куни
40. 27 сентябрь – Бутунжаҳон туризм куни
41. 29 сентябрь – Бутун жаҳон денгиз куни.
42. 4 (5) октябрь – Халқаро ҳайвонларни муҳофаза қилиш куни.
43. 6 октябрь – Бутунжаҳон яшаш (табиий) муҳитни муҳофаза қилиш куни.
44. 8 октябрь – Халқаро экологик фалокатларга қарши курашиш куни.
45. 11 октябрь – Халқаро табиий офатлар хавфини камайтириш куни.
46. 14 октябрь – Халқаро стандартлаштириш куни.
47. 14 октябрь – Қўриқхона ишчилари куни.
48. 16 октябрь – Бутундунё овқатланиш куни.
49. 17 октябрь – Халқаро қашшокликка қарши курашиш куни.
50. 17 октябрь – Халқаро БМТ куни
51. 15 ноябрь – Иккиламчи қайта ишлаш куни
52. 20 ноябрь – Чекишдан воз кечиш куни.
53. 24 ноябрь – Савдосизликка барҳам бериш куни.
54. 29 ноябрь – Бутунжаҳон Табиатни муҳофаза қилиш жамияти ташкил этилган кун.
55. 3 декабрь – Халқаро пестицидларга қарши курашиш куни.
56. 5 декабрь – Халқаро кўнгиллилар куни.
57. 9 декабрь – Халқаро био хилма – хилликни сақлаш куни
58. 10 декабрь – Ҳайвонлар ҳуқуқлари бўйича декларацияси қабул қилинганлигига бағишланган тадбирлар куни
59. 11 декабрь – Халқаро тоғ куни.
60. 29 декабрь – Халқаро био хилма – хиллик куни.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3-13
I-БОБ. АТМОСФЕРА ҲАВОСИДАН ФЙДАЛАНИШ ВА УНИ ЭКОЛОГИК ҲУКУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ.....	13-23
1.1. Атмосфера ҳавосини тирик мавжудот ҳаётидаги аҳамияти.....	13-17
1.2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда фаннинг ўрни ва униҳозирги ҳолати.....	17-20
1.3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тадбирлари.....	20-23
II-БОБ АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ.....	24-45
2.1. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий тартибга солиш ва унинг принциплари.....	26-34
2.2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва унда фйдаланиш ҳуқуқининг субъектлари ва объектлари.....	30-37
2.3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фйдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар	37-45
III – БОБ. АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ВА НАЗОРАТИ.....	46-67
3.1. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг тартибга солишда давлат бошқаруви, унинг функцияси ва шакллари.....	48-48
3.2. Атмосфера ҳавосидан фйдаланишнинг назорат қилувчи ва муҳофаза қилувчи давлат бошқарув органлари ҳамда уларнинг ваколатлари.....	49-55
3.3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фйдаланишда давлат назорати	55-67
IV- БОБ. АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ ИФЛОСЛАНТИРУВЧИ МАНБАЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ.....	68-90
4.1. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар ва уларнинг бартараф этишнинг ҳуқуқий йўллари.....	68-75
4.2. Ҳавонинг ифлосланиши ва озон қатламнинг бузилиши. Озонни бузувчи моддалардан фйдаланиш.....	75-79
4.3. Турғун ифлослантирувчи манбалар.....	79-83
4.4. Иқлим ва ҳарорат ўзгариши.....	83-84
4.5. Атмосфера ёғинлари.....	84-95
4.6. Бугҳона газлари (БГ) ташламалари.....	85-90

V-БОБ. АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШДА ТРАНСЧЕГАРАВИЙ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ	91-118
5.1. Экология: Атроф мухит ва инсон саломатлиги.....	91-95
5.2. Атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши.. ..	95-104
5.3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ва озон катламини бузилишини олдини олишнинг халқаро ҳуқуқий асослари... ..	104-106
5.4. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар мониторинги.....	106-116
5.5. Халқаро Конвенция ва табиатни муҳофазаси масаласидаги битимлар.....	116-118

VI-БОБ. АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТАРТИБИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЮРИДИК ЖАВОБГАРЛИК	119-147
6.1. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар ва уларнинг турлари.....	119-128
6.2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик турлари ва қўлланиладиган жазо чоралари.....	148-170

ХУЛОСА	148-151
Тест саволлари	152-160

ГЛОССАРИЙ	161-167
------------------------	---------

АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДА ҚОНУНИ	168-180
Фойдаланилган ва тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати.....	181-189
Экологик календарь.....	190-191

**Жуманазар Тоштемирович ХОЛМУМИНОВ, юридик
фанлар доктори, профессор.**

**Нормамат Рамазонович МАЛЛАЕВ, юридик фанлар номзоди,
доцент.**

ЭКОЛОГИЯ ВА АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ

Ўқув қўлланма

Мухаррир **Р.Х.Кенжаев**
Техник муҳаррир **М.Х.Одинаева**

Босишга рухсат этилди: 26.12.2012 й.
Бичими: 60x84¹/₁₆. Шартли босма табағи: 14,25.
Буюртма рақами № 51.
Адади: 200 нусха.

МЧЖ “Ған ва та’лим полиграф” босмахонасида чоп этилди.
100170, Тошкент шаҳар, Дўрмон йўли кўчаси, 24-уй.

5000 e